

EÖTVÖS KÁROLY MUNKÁI

VII

GRÓF KÁROLYI GÁBOR
FÖLJEGYZÉSEI

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST MDCCCCH
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

KÖNYVTÁR
EÖTVÖS KÁROLY

GRÓF KÁROLYI GÁBOR FÖLJEGYZÉSEI

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST MDCCCXII
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

EÖTVÖS KÁROLY MUNKÁI

VII. KÖTET

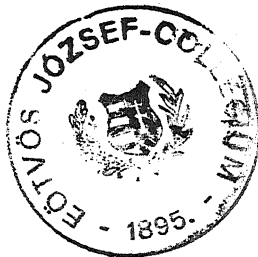
GRÓF KÁROLYI GÁBOR FÖLJEGYZÉSEI

I

829379

AZ ÖSSZES JOGOK FENTARTÁSÁVAL

Révai és Salamon könyvnyomdája, Budapest, VIII., Üllői-út 18.

894. 511 - 94 "197/202" E 7

A MIT ELŐRE KELL MONDANOM.

(A kegyelet. — A Károlyi nemzetseg. — Hogy szerezte a grófságot? — Mi van a két kötet munkában s mi lesz a harmadikban? — Ki e munka írója? — Gróf Károlyi Gábor életének hátralevő része. — Halála és temetése.)

Gróf Károlyi Gábor igaz, benső és nemes barátom volt. Legnagyobb és legsikeresebb politikai harczaiban életre-halálra oldalammál állott. Hű bajtársként küzdött mellettem, értem s ama nagy és szent ügyekért, melyekért munkálni, áldozni s annyi rágalmat eltűrni a sors engem kiválasztott.

Kevesen tudják, csak néhány benső, közös barátunk tudja, mit végeztünk mi ketten éveken át. Mint áldoztuk fel napjainkat, kényelmünket, egészségünket és vagyonunk tetemes részét oly időben, a mikor minden jó hazafi érezte, hogy nagy veszély fenyegeti házánkat, alkotmányunkat s legértékesebb szabadságainkat. Éveken át minden nap együtt voltunk s minden napunkat a közügynek szenteltük. Igaz: nem csak ketten voltunk. Volt még néhány benső barátunk a képviselőházban is s azon kívül is, kiknek lelkes ragaszkodása s önzetlen közreműködése nemcsak fokozta, hanem szaporította

is erőnket. Azt az erőt, melynek minden feszülése a függetlenség nagy eszméjének diadalára törekedett.

Gróf Károlyi Gábor az ország legelső főrangú családjának szülöttje volt, a milyen alig van egy-kettő. Én egy kis nemes családnak szülöttje voltam, a milyen van néhány ezer. Az igazi függetlenségi párt táborában találkoztunk s az első találkozás után többé el nem váltunk egymástól. Elveink, érzéseink, törekvésünk, szenvedélyeink együtt maradtak.

Csak akkor váltunk el, a mikor ő meghalt. A mikor ő átköltözött őseinek sirboltjába, én pedig kifosztott szívvél itt maradtam.

De ezt az elválást én örökösnek tekinteni nem akarom. Ő sem akarja. Nálam hagyta azokat a följegyzéseket, melyek életének eseményeit megörökítik. Azzal hagyta nálam, hogy én azokat tárjam föl a nemzet előtt és barátaink előtt akkor, mikor jónak látom. — És nekem is lesznek jegyzeteim. Eljő az idő, a mikor azok is napvilágot látnak. Az én emlékiratomban is együtt leszünk vele. Azért nem örökös a mi elválásunk.

Gróf Károlyi Gábor nem volt író. Nem is akart író lenni, nem is készült rá, nem is gyakorolta magát az írás művészetében. Csak töredékes jegyzetekben adta át nekem művét azzal a nemes bizalommal, hogy az egyes részeket én kerekítsem ki egészszé. Nem sok munkám lesz művével. Az írás művészetéhez sok minden szükséges. De leginkább szükséges az igazság. A hol az meg van: ott igen sok más hiányozhat s az írói mű annak daczára is szép. Én csak arra törekszem, hogy

az irány gyöngesége az igazságban homályt vagy esorbát ne okozzon.

És arra fogok vigyázni, hogy nagy és nemes családjának érzékenysége ne legyen érintve.

Az »Egyetértés« számára rendeztem sajtó alá az emlékiratokat. Hosszabb mű, melynek egyes részeit gyors egymásutánban ugyan, de mégis szaggatva közöltem. Politikai napilap alig engedhette volna át hasábjait mindennap ily közleménynek, bármily érdekes lett volna is az.

Elhunyt nemes barátom — ott a sirbolt mélyén, te már nem olvasod e sorokat. Azzal az édes megnyugvással zártad le szemeidet, hogy én a te emlékezetedet, míg én élek, fenn fogom tartani s tisztán fogom fentartani. Még élő barátaink tegyenek tanúbizonyságot arról, hogy bennem se életemben, se halálomban nem esalódtál.

* * *

Gróf Károlyi Gábor nagy nemzetségnek sarjadéka. El kell valamit e nemzetségről mondanom, hogy az olvasó a könyv minden szavát teljesen megérthesse.

A nemzetség neve Kaplyon. Szatmármegyében Kaplonynak és Kaplonnak is mondja a köznép e szót. Így nevezi Kaplony községet, mely Nagy-Károly közelében fekszik, mely a nemzetségnek ma is birtoka és temetkezési helye s mely a család ősi nevét, mint helynév megőrizte.

Kézai 108 ősmagyar nemzetség nevét hagyta emlékezetben. Ezek közt, a mint Vámbéry is közli, sor

szerint a 31-ik a Kuplony vagy Kaplony nemzetség. Kézai Cuplonnak írja, minthogy a latin nyelvnek és írásnak K betűje nincs. Miként ejtették ki e szót Árpád magyarjai: arra nézve jobban eligazít bennünket a népnyelv, mely a Kuplony szót sohase használta, hanem e helyett Kaplonyt vagy Kaplont vagy Kaplyont mondott. A helység mai és ősi neve bizonyítja ezt.

A szó maga ősi turáni szó. A török-tatár nyelvben ma is él s a tigrist nevezik e szóval. A nyelvtudósok egészen természetesnek és indokoltnak tartják, hogy abban a 108 nemzetségben, mely Kézai szerint Álmos-sal és Árpáddal Európába jött, sok török-tatár eredetű családnév is volt. Népünk, a tigris elnevezésére, e szót már századok óta nem használja s eredeti jelentését nem ismeri.

A Kaplyon nemzetség a családi és általános hagyomány szerint Árpáddal együtt foglalt magának birtokot hazánkban. Hogy Kaplony ma is az övé s mindig az volt, ez a tünet Kézai feljegyzésével együtt igazolja a hagyományt.

Okirattal bizonyított összefüggés Árpádtól kezdve természetesen nincs a nemzedékek között. Az első okirat a Kaplyon nemzetségbeli Jánosról szól, a ki a tatárjárás előtt élt még jeruzsálemi Endre király idejében. Ettől kezdve szakadatlan az okiratilag bizonyított összeköttetés gróf Károlyi Gáborig. A Károlyi nevet ötszáz év előtt Sigmond király korában kezdték használni a Kaplyonok. Jánostól kezdve a 17-ik nemzedék gróf Károlyi Gábor, Árpádtól számítva a 27-ik.

Ugy látszik, meglehetősen hosszú életű a család. Egy nemzedékre 30 évet számítva, Árpádtól a 32-ik s Kaplyon Jánostól a 22-ik nemzedékhez kellene gróf Károlyi Gábornak tartozni. A család nemzedéki kora a szerint közel 40 év.

A családban mindig voltak katonák, hősök, állami méltóságok és birtokszerzők. Az első Kaplyon Jánosnak fiát már comes-nek nevezi az irás, tehát ennek már földesuri hatósága volt. A báróságot 1609-ben kapta Mihály, a nagy Bethlen Gábor fejedelem tanácsosa s a grófságot 1712-ben kapta Sándor, a híres kurucz generális.

Az én nemes barátom, Gábor gróf mindig használta nemesi czimerét. Levelein is, látogató jegyein is. Származására, nemességére, grófságára ugyan nem sokat adott, de gyerekkori szokásától nem akart eltérni. Azt az adomát szívesen elbeszélte, miként lett gróffá az ő kurucz generális őse.

— Ravasz ember volt, édes vajdám, az én híres kurucz dédös apám. Alig kötötte meg a szatmári békét s alig gyapjasodott meg még jobban e békekötés által, már tartott magának Bécsben a császári udvarnál és a kancelláriánál titkos ügynököt s azt jól fizette. III. Károly király a békekötés után pár hónap múlva levelet intézett hozzá s a levélben, de a levél czimében is grófnak czimezte. A titkos ügynök csinálta ki ezt a hamisságot az iródiáknál. Liber baro de Nagy-Károly helyett Comes de Nagy-Károlyt irtak a levélbe. A szamár császár aláírta a nélkül, hogy jól megnézte volna, mit ír alá. Az én őszám sietett ezt a tévedést kiaknázni.

Rögtön futott az özvegy császárnéhoz, Eleonorához, a ki nagyon kegyelte őt, hogy ezt a tévedést segítse kiigazítani. A mi nem lehet másként, mint hogy most már gyorsan meg kell kapnia a valóságos grófságot. Ha pedig ez meg nem történnék s ezentul megint csak bárócskának czimezgetnék, akkor ő a világ csufjává lesz s nem lehet a császár generálisa. Az özvegy császárné belátta ezt, a császárnál az én ősöm minden ellenségét legyőzte s így azután nemsokára meglett a grófi adomány.

— Itt azonban — folytatta Gábor gróf — megint furcsa tévedés történt. Természetesen megint a titkos ügynök keze volt a játékban. Mindenki tudja, hogy a nemesi koronának öt csillaga van, a bárói koronának hét, a grófinak kilencz s a hercegi koronának tizenegy csillaga. Az iródiák és a czimerfestő, mikor a kutyabőrt készítették, hercegi czimert festettek a kutyabőrre tizenegy csillaggal. A hülye császár ezt is csak aláírta készségesen. Így történt az, hogy mi grófok volnánk, de hercegi czimerünk van. Ilyen csodabogár is kevés van, vagy talán egy sincs a góthai állatseregletben. No de mindegy. Az én ravasz ősöm ezt is ki akarta aknázni s megint futott az özvegy császárnéhoz, hogy a tévedést megint segítse kiigazítani. De ez már nem sikerült. Az 1713-iki vagy 1715-iki országgyűlés közel esett, dédös apám a Rákóczy-javakból sokat kapott, e miatt a sok éhes labancz irigye, haragosa, ellensége lett s herczegségre törekvő vágyát meghiusította. Én pedig a herczegséget már meg nem szerzem.

Igy adta elő az esetet Gábor gróf. Igaz-e vagy nem igaz ez elbeszélés tartalma: nem tudom. Mikor kérdeztem tőle, honnan tudja ezeket: családi hagyományra, az öregek szóbeszédére utalt, mint tudásának forrására.

A nemzetség ősi fészke Szatmárvármegyében, Magyarországon és Erdély határán feküdt, története tehát mind a két ország történetével összeforr. E miatt nem is németesedett el a család sohase, mint részben a Pálffy, Erdődy, Eszterházy, Batthyányi s több főúri család. A nagy Bethlen fejedelemnek felesége, Károlyi Zsuzsánna is ebből a családból származott, noha ez még nem volt báró, mert csak negyedik unokatestvérje, Mihály szerezte meg a báróságot. A kurucz generális apjának testvérje pedig Tököly Máriát vette el feleségül, ki Tököly Imrének, Erdély választott fejedelmének s kurucz királynak nagynénje volt. Így keveredett rokonságba a nemzetség a magyar fejedelmi családokkal.

Gábor gróf öregapja, József, a XVIII. század végén egyetlen élő gróf Károlyi volt fiágon. Ámbár korán elhalt, még 35 éves korában, mindamellett hat élő s felnőtt gyereke maradt, három fiú és három leány. Az ő kezén már óriási birtokok voltak, mert ő már a Károlyi összes birtokokon kívül a házasság útján szerzett Haruckern és Waldstein birtokokat is bírta. A hat örökös meglehetősen szétszedte a nagy örökséget, de Gábor gróf apja, György gróf, egész életében nagy szerző volt s nagy és több uradalmat vásárolgatott össze. Alaposan említgeti tehát jegyzetében az én

elhunyt nemes barátom, hogy rá öt-hat milliányi örökség nézett.

Miként esett ő el ettől: ennek a történetnek részletei a nagy örökségi perhez tartoznak. E perről is lesz szó könyvem folyamában.

* * *

Gróf Károlyi Gábor följegyzései czimén most két kötetnyi művet adok a közönség kezébe.

Az első kötet a gyermekkorral s az ifjukorral foglalkozik s részben Gábor gróf házasságával is. Befejeződik e kötet gróf Károlyi György halálával s azzal a cselekményével, melylyel Gábor fiát végrendeletileg minden örökségéből kitagadta és csupán köteles részre szoritotta.

1877-ben történt ez, a mikor Gábor gróf még 36 esztendő volt. Ezután Gábor gróf még öt-hat évig volt külföldi lakos s csak 1884-ben költözött véglegesen vissza a hazába.

A második kötetbe föl kellett volna venni a nagy örökségi pert s a mi azután következett. E kötet tartalma azonban nem követi Gábor gróf életét úgy, a miként az évről-évre egymásután folyt s lefolyt.

E kötet az életfolyam ismertetésében nagy hézagokat hagy.

Hiányzik belőle a párizsi élet 1877-től 1884-ig. Ez időben esett a kis Endre gróf halála is.

Hiányzik a nagy per és az 1887-iki családi kiegyezés. A kiegyezést Gábor gróf részéről már én vezettem.

Hiányzik Gábor gróf politikai életéből a nagy véderő-

harcz, Tisza Kálmán kormányának megbuktatása s az összebeszélés története, melynek célja lett volna Tisza meggyilkolása. Hogy félreértés előre se támadjon, ki kell jelentenem, hogy nem gróf Károlyi Gábor volt az, kinek agyában eféle eszme megfogamzott s ki ilyen vállalatba belement volna.

Hiányzik a függetlenségi párt belső harcza, a mikor annak egységét Ugron Gábor kettétörte.

Hiányzik a nagy és keserü küzdelem, melyet az egyházpolitika néven ismer nemzetünk újabb időbeli története. A cselekvés nagy terhei nyomták vállainkat s elhunyt barátomnak dicsőséges része volt e küzdelmekben.

Hiányzik Kossuth könyvtárának megvétele s utolsó utunk Turinba a nagy bujdosó halotti ágyához. Történelmileg érdekes s költőileg szép részletek ezek gróf Károlyi Gábor életéből s együtt vivott harcunk változataiból.

Mindezeket ismerni kell a nemzetnek. Ezek nélkül se elhunyt nemes barátomat, se engem nem ismerhet meg tisztán a nemzedék. Ez azonban nem volna baj. De nem ismerheti meg tisztán azt a korszakot s annak harczeit se, a melyeket átélt. Csak a dörgést, villámást, fényt és füstöt látta, de hogy a nemzeti történet gyárának nagy kohóiban mi történt, kik és mi célból élesztették a tüzet, kik akartak jó és becsületes munkát végezni s kik csak gyujtogatni és ártani: mindezt nem tudja a nagyközönség.

Néhányan tudják. Ezek a politikai közélet színén

élnék és működnek ma is. De ezek egyrésze sohase jegyzi föl a történelem számára a nagy és titkos részleteket, mert ezéljük s érdekük nem az, hogy ezeket megtudja az élő nemzedék s az utókor. Hanem sokkal inkább az, hogy ezeket semmiképen meg ne tudja; merüljenek el inkább a feledés sötétségébe. Nem mind derék ember és nemes hazafi az, kit politikai szenvedélyének hevében a közönség derék embernek és nemes hazafinak kiált ki. A háta borsószik majd annak a nemzedéknek, a mely igazán meg fogja tudni, minő küzdelem folyt az egyházpolitika idején a trón körül, Kossuth holtteste körül, a sajtóban, a parlamentben s a pártkörök s egyes földalatti államférfiak szobáiban.

Ismeri e kor igazi történetét néhány oly férfiú is, a ki hú és becsületes volt nagy szerepében a trón előtt is, a nemzet előtt is. De ezek nem akarnak vagy nem tudnak írni, vagy úgy vannak meggyőződve, nekik nem is szabad írniok.

Engem s elhunyt nemes barátomat nem korlátoz semmi. Mi sokat tudunk. Nem mindent, de sokat. A mit magunk végeztünk, a minek közvetlen tanúi voltunk: azt jól tudjuk. De azt meg kell tudnia a nemzetnek is. Önmagunknak is tartozunk azzal s néhány államférfinak is s néhány jó barátunknak is, de a nemzetnek is, hogy korunk és életünk igazságai el ne tűnjenek nyomtalanul, hanem azokat megismerhesse az a kor is, a melyben mi már nem élünk.

Egy harmadik kötet és pedig egész kötet tartalmazza magát az említett nagy események rajzát. De az olvasó

e két most megjelenő kötetben hiányt nem vesz észre. Az első kötet egész tartalma összefüggő egység s a második kötet egyes fejezetei mind teljesen önálló egész eseményt tartalmaznak. Egy eseménynek sincs előzménye vagy következése, mely elhallgatva volna.

Kossuthról is sok mondani valónk van még a most megjelenő második kötet után is.

Eddig a nemzet Kossuthot csak úgy ismerte, mint nagy államférfiát, nagy hőst, nagy bujdosóját. Csak általános körvonalakban ismerte alakját, mint nagy eszme s nagy nemzeti szenvedély megtestesülését. Ily alakja él a nemzet szívében.

Kossuth azonban élő ember is volt. A ki eszik, iszik, ruházkodik, emberi lakásban tanyázik, folyton munkál, este lefekszik, reggel fölkel, beteg is néha s utoljára meghal s átengedi testét az enyészetnek.

Kossuthnál az emberi vonások is szépek, kedvesek, érdekesek s nagyon figyelemre méltók. Sőt nagy eszméi s nagy törekvései is mélyebb gyökeret vernek a szivekben, ha azok mellett az ő emberi, egyéni és mindennapi élő alakját is örökké látják a nemzedékek.

De ki örökítse meg a nagy szellem élő alakját, ha nem én s nem az én elhunyt nemes barátom? Ki figyelte őt meg akkora szeretettel, mint mi ketten? Kihez volt akkora bizalma az élet alkonyának utolsó óráiban, mint mi hozzánk? Hozzám írta utolsó sorait s utolsó kézzszorítása az én elhunyt barátomnak szólt. Nem is eresztette el kezét, míg vissza nem adta dicső lelkét az égnek.

Sok oka van annak, a miért nagy iróink közül még senki se vállalkozott Kossuthnak úgy történelmi, mint egyéni alakját a tudomány, a művészet s a lángelme egész erejével megörökíteni. Közel is van még élete és halála. Nagy ellenfele az osztrák császár és magyar király ma is él. A történetíró bírálata alól senki se menekülhet. A császár és a király se. Ámde élő uralkodót a rideg igazság szerint venni bírálat alá nem szokás mi nálunk. Még másutt se gyakori. Nekünk az én nemes barátommal együtt egyébként se lehetett ez feladatunk. Ő nem volt történetíró s én már koromnál fogva nem lehetek, ha egyéb képességem lehetne is hozzá. Mi csak arra szorítkozhatunk, hogy Kossuth egyéniségének alkatát, a hogy mi megfigyeltük, állítsuk hiven a nemzet elé. Ezt megkezdtük a második kötetben s bevégezzük a harmadikban.

Hogy a harmadik kötetet mikor adom a közönség elé: nem mondhatom meg. Sok irányu gyöngédség parancsolja, hogy még várjak vele. Nehéz titkokról hull le a lepel abban a kötetben. De arra mégis lesz gondom, ha élek, hogy oly időben lásson az is napvilágot, a mikor még az események néhány tanuja él. Nehogy azok, a kiknek fájni fog a világosság, költeménynek vagy koholmánynak kiáltsák ki a művet.

Mi az igazságot hirdetjük s azt megtagadni senki-nek se adunk módot és lehetőséget.

Ki kell térnem röviden egy sajátságos kérdésre is. Arra a kérdésre, vajjon ki hát voltaképen e könyvnek írója? Gróf Károlyi Gábor-e vagy Eötvös Károly?

A kik mindkettőnket régóta jól ismertek: azok tudják, hogy gróf Károlyi Gábor nem szokott írni se ugy, se oly irányban és mértékben, hogy műve irodalmi mű lehessen — én pedig szoktam. Legalább sok kísérletet tettem több mint negyven év óta, még mielőtt arra határoztam volna magamat, hogy nagyobb, rendszeres és komolyabb irodalmi művek alkotásába kapok. A ki e köteteket figyelemmel átolvassa: ezekben engem talál meg a mű alkotójának s nem gróf Károlyi Gábort.

Tehát a könyv írója én vagyok.

De mi hát gróf Károlyi Gábor?

Ezt a kérdést sokan fölvetették s irodalmi, politikai és magán körökben sokáig tárgyalták. A kérdést föl kell világosítanom.

A könyv tartalma bizonyítja, hogy én a gróf Károlyi Gábor jegyzetei nélkül azt meg nem írhattam volna. Az első kötetet semmi esetre se. Az első kötet tartalmának részleteit csak ő tudhatta, én nem. És csak azok a családtagok s részben idegenek és külföldiek tudhatták, a kiknek neve s szereplése a könyvben előfordul. De én e tárgyban senkivel, még a családtagokkal se beszéltem soha. A szereplő egyének nagy része meg is halt már. Sok régebben meghalt, mint én gróf Károlyi Gáborral megismerkedtem. Mástól tehát, mint tőle, az anyagot nem kaphattam.

Tehát voltak s vannak jegyzetei.

De miért nem teszem hát közzé azokat? Miért akartam én azok alapján, azok segélyével lenni önálló íróvá? Volt-e s van-e jogom ehhez? Nem sértem-e ezzel valakinek jogát? Talán gróf Károlyi Gábor örököseiét vagy másokét?

Azok a jegyzetek sokfélék.

Gróf Károlyi Gábor maga iveket irt össze irónnal az én számomra. Nem azzal a czéllal, hogy azokat változtatlanul kinyomassam s könyvbe gyűjtve kiadjam. Erre engem föl nem hatalmazott, sőt ezt meg sem engedte. E jegyzetek csak a nevek és események rövid, szakadozott, össze nem függő jelzései. Csak arra valók, hogy az én emlékezésemnek segítségül szolgáljanak. Ő ugyanis elbeszélte előttem életének folyását. Baráti felhívásomra beszélt el s egyenesen abból a czélből, hogy abból emlékiratot készítsek. Én készítsek s ne ő és ne más. Én azután arra kértem, hogy a fontosabb adatokat jegyezze föl. Nagy készséggel megtette. Még csodálkoztam is szorgalmán, mert sokáig egy helyben ülni s irogatni nem szeretett. Én az általa irt jegyzetek hézagait az ő élőszóbeli előadása után kipótolgattam akként, hogy az ő sorai közé a magam jegyzeteit beszoritottam.

Ime a jegyzetek egyik faja ez.

Hat-hét év mulva fogtam e könyv megírásához. Közben nagy dolgok történtek, korosabb is lettem, emlékező tehetségem cserben hagyhatott. S valóban egyetlen egy kis részletnél cserben is hagyott. A jegyzetben azt látom egyik spanyolországi városnál felírva: »Éjjeli veszélyes kalandunk egy kocsmában.« Ennek történetét

elfeledtem. Vagy gróf Károlyi Tibort vagy Deuchmann kölni bankárt kellett volna megkérdezniem, kik a kalandnak szintén részesei voltak, de én bizony nem kérdeztem. Nem csonka a könyv, ha ez kimarad is belőle. A mi benne van: annak kell igaznak lenni.

Van másféle jegyzetem is.

Van afféle, a melyet nem gróf Károlyi Gábor jegyzett, hanem az ő szóbeli előadása után csupán én. De ezeket is méltán az ő jegyzeteinek tekinthetem. Minden elbeszélésénél jelen volt egyik-másik közös barátunk s gyakran több is. Ők ma is élnek s ma is tanubizonyosságot tehetnek.

Végül a könyvek tartalmának egy része pusztán a én emlékezetem forrásából fakad — a nélkül, hogy volnának egykori jegyzeteim. E rész oly dolgokról szól, melyeket együtt végeztünk.

Elvégre a munka, mint irodalmi mű az enyém. Én vagyok írója, szerzője, alkotója. A czime is igaz; — »Gróf Károlyi Gábor följegyzései«: e czímet joggal viseli. Hogy a munka egyébiránt miféle irodalmi műfaj: e fölött az elmélkedést átengedem másoknak.

Bizonyos, hogy nem regény, nem költemény. Tartalma megtörtént dolgok leírása s költemény lenni nem is akart.

Nem is politikai iránymű, nem röpirat. Célja nem az, hogy valami politikai sikert segítsen elő vagy valamely pártnak vagy a közönségnek irányt szabjon.

Célja csak az, hogy a művelt közönségnek s a magyar közönségnek kellemes olvasmánya legyen s egy

korszakot vázlatosan, szakadozott vonásokban, de igazán tárjon az egykoru s a későbbi nemzedék szeméi elé.

Benső természete szerint aligha más a mű, mint emlékirat.

Ha azonban valaki azt állítja, hogy e mű nemcsak gróf Károlyi Gábor emlékirata, hanem az övével együtt az enyém is: azzal nem vitatkozom. Legyen neki igaza.

Módomban állott gróf Károlyi Gábor dolgait külön megírnom s vele együtt végzett dolgaimból megint más művet, más emlékiratot írnom s jogom volt ezt saját emlékiratomként terjeszteni a világ elé.

Nem így tettem. Oly nemes és benső barátom volt gróf Károlyi Gábor, hogy ha van ez irodalmi műben némi érdem és állandóság, ennek dicsőségét szives hála gyanánt osztom meg vele, sőt ha lehetne, egészen is átengedném neki.

Ha élne: édes örömet érezne e fölött. De én is az ő öröme fölött. Miért félténém én írói nevemet a hű baráttól? Miért ne tenném meg a halottnak, a mit az élőknek is oly szivesen tettem volna meg?

* * *

Az 1899-ik tavaszán kezdtem meg a mű megírását. Akkor, a mikor az első közlemények az »Egyetértés« napilap hasábjain megjelentek. Közben-közben egyéb műveket is irtam. Az első kötetet 1899-ben, a másodikat 1901-ben fejeztem be.

Mikor az első kötetet megkezdtem: akkor gróf Károlyi György ágából, elhunyt barátom élő testvérjei közül

gróf Károlyi Tibor volt a senior, a legidősb testvér. Az európai, afrikai és ázsiai utazásokban ő is részt vett.

Hozzá fordultam tehát levélben s bizalommal ajánlottam neki, hogy az egyes közleményeket kiadás előtt tekintse át s ha lesznek megjegyzései: közölje velem, minthogy a család jogos érzékenységét érinteni nem szándékozom. Ő köszönettel fogadta ajánlatomat, de nem vette igénybe. Levélbeli feleletében arról értesített, hogy ő bizik abban, hogy én a család iránt való figyelmet szemem elől eltévedni úgy se hagyom.

Nem mondom azt, hogy az elbeszélések folyamába apró tévedések be nem csuszhattak. De én mindent gondos jóhiszeműséggel irtam s helyreigazítás vagy czáfolat semmi részletre nézve semmi oldalról 1899 óta nem keletkezett. Pedig sok kényes természetű részlet van a műben.

A vitássá válható részletekre, a mennyiben azok történelmi érdekességűek, magam rámutatok az első kötetben.

* * *

A műben, melynek két kötetét most s harmadik s talán negyedik kötetét is majd később hozom napvilágra, gróf Károlyi Gábor élete az 1895-ik év elejéig, a Wekerle-kormány bukásáig s a Bánffy-kormány megalakulásáig van megírva.

Az én elhunyt nemes barátom azonban tovább is élt még, noha már nem sokáig. Leletemek a kis töredéke

s halála bizonyosan mélyen érdekli a mű olvasóit. Röviden el kell beszélnem ezt.

Az 1895-ik év tavaszán és nyarán — eddigi szokásaitól eltérve — nem ment külföldre nyaralni. Minden nyáron elment vagy Svájcba, vagy déli-Franciaországba, vagy valamelyik északi olasz tengerpartra, de akkor nem.

Itthon maradásának egyik oka az volt, hogy szeretett volna itt a fővárosban Budapesten kis házat szerezni, a melyben csak ő maga lett volna lakó s a mely elvégre örökös s állandó otthona lett volna.

Sokat tünődtünk e fölött, sok eladó kis házat megtekintettünk.

Végre augusztus első napjaiban találtunk egyet a városliget közelében a Lendvay-utczában.

Kis telek, nyaralószerű csinos házacska, néhány szép eleven fa, az utczára elég hosszú homlokzat. Megvehetjük volna tizennyolcezer forintért, átalakítás és kibővítés s egyéb költség tiz vagy tizenkétezer forint.

De hol vegyük a pénzt?

Az én elhunyt barátomnak készpénze soha nem volt. A családtól járó időszakai járadékából is öt-hat ezer forintot rendszeren előre fölvelt valamelyik intézetnél az én jótállásom mellett. Most pedig szükség volt vagy harmincezer forintra.

Ugy terveztük, hogy a pénz felét föl vesszük a házra jelzálogos adósságként, a másik felét pedig föl vesszük váltóra az én kezességem segélyével. Az volt számításom, hogy ha a grófi család utólag megtudja, mire

kellett az új kölcsönpénz, legalább édes anyja segíteni fog azt lefizetni.

Figyelmeztettem előre bizton nem látható nehézségekre.

— Hátha valami akadály jön közbe édes Gáborom s a család semmi segítséget, semmi könnyítést nem nyújt. Adósságnak nem épen csekélység ez a harmincz-ezer forint.

— Mindegy az, édes vajdám. Mindig óhajtottam volna egy kis tanyát, mely enyém legyen, örök tulajdonom. Vágyam sohase teljesült. De vágyam sohase volt olyan erős, mint most. Mintha valami különös érzés hajtana, erőltetne. Az erdei vadnak is megvan az ő különös barlangja, a hova más nem jár s a hol ő nyugodtan pihenheti ki magát. Ilyen kis odu kell nekem, akármilyen lesz a következése. Anyám csak nem hagy cserben — ha már minden török szakad is.

Sajátságos ösztön! Néhány nap múlva megtalálta örök nyugvóhelyét a föld alatt. Mintha csak valami ilyet keresett volna még hátralevő napjaira!

Hány birtokuk, hány nyaralójuk, hány uradalmuk van az ő testvéreinek! Lehetetlen, hogy ha megkérjük őket, valahol egy hitvány kis telket, de alkalmas telket ki ne hasítsanak, át ne adjanak!

Hallani se akart róla.

Van egy gróf Károlyi-alap. Elszegényedett Károlyi grófok részére a családi főágak fejei által félretéve egy millió forint érték. Három szép és óriási palota épült már ebből az alapból a fővárosban. Szoros értelemben

véve Gábor grófnak már igénye lett volna ahhoz, hogy ez alapnak jövedelmeit élvezze. Hisz ő már elszegényedett gróf Károlyi. Se tőkepenze, se ingatlan birtoka, se apai se anyai öröksége, csak adóssága.

De erről se akart tudni semmit.

Időnkint valami ellenőrzés vagy elszámolás végett a családtagok tanácsot tartanak ez alap kezelése fölött. Az alapszabályok értelmében az egyes ágak idősb férfitagjai, a seniorok, kötelesek a jegyzőkönyvet aláírni. A György grófi ágban ekkor már Gábor gróf volt a legidősb élő testvér, minthogy Gyula és Viktor bátyjai már elhaltak. Az én elhunyt nemes barátom se a családi tanácsban részt nem vett, se a jegyzőkönyvet aláírni nem akarta.

Hiába kérleltem én is: nem akarta.

— Én édes vajdám, jól tudod, semmiféle családi dologba be nem avatkozom. Engem kitudtak mindenből, ha én ebben már megnyugodtam, hagyjanak engem nyugodni.

Makacs volt e kérdésben.

Életrendje e nyáron is az volt, a mi máskor szokott lenni.

Dél tájig ágyban szeretett pihenni.

Ebéd idején keveset evett, hanem erős szeszes italokat ivott s erős kegyetlen szivarokat szítt.

Délután két-három óra tájban benézett az Abbáziába az én kerek asztalomhoz. Kocsin jött mindig. Gyalog járnai szivbaja, nehéz légzése, köszvénye miatt nem tudott. Magával hozta mindig vagy az egyik, vagy

mindkét kutyáját, Fifit és a Puszit. Nagyon szerette mind a kettőt.

Kávéház után megnézte elhunyt felesége sirját, a Kerepesi-uti temetőben. Egy virágot tett mindig a kerítésen át a faragott kövü sirhalomra.

Ezután sörözni szeretett vagy a városligetben vagy másutt.

Este haza ment, otthon vacsorált. A vacsora-időt rendszeren nála töltötték barátaink, ha Budapesten voltak. Most nyári országgyűlési szünet volt, most minden országházi barátunk otthon volt, vagy nyaralni ment. Most csak én voltam Budapesten.

Augusztus 28-án, egyik szerdai napon, sajátságos esete támadt.

Drechsler vendéglőjébe ment sörözni az Andrássy-uton, az Operával szemközt. Az árkádok alatt ült le egy asztalhoz.

A szomszéd asztalnál egy magas, termetes, piros képü falusi esperes-plébános sörözött, s valakivel beszélgetve, engem szidott és rágalmazott.

Az én elhunyt barátom igazán nemes, hű barát volt. A rágalmazást nem hagyta szó nélkül s belekötött a papba. Kemény hangon kérdezte tőle:

— Ismeri ön Eötvöst?

A pap oda néz, látja gróf Károlyi Gábor előkelő alakját s bár nem ismerte, mégis érezte, hogy nem mindennapi ember intézi hozzá ezt a kérdést. Kissé daczosan felelt:

— Nem ismerem!

A daczos hang csak fokozta Gábor gróf haragját.

— Nohát tudja meg ön: hitvány ember az, a ki olyan férfit rágalmaz, a kit nem is ismer.

A pap fölpattan e szóra. Fölugrik, előveszi látogató jegyét s oda löki Gábor gróf asztalára és ezt mondja:

— Ön se tudja, kivel beszél ilyen durva hangon! Ime lássa.

— Nem vagyok rá kíváncsi!

Fogta a pap látogató jegyét, meg se nézte, kétfelé szakította s a földre dobta. Aztán rá se nézve többé a papra, oda szól a pinczérhez:

— Spanyol falat ide rögtön. Nem akarom látni ezt a papot, a kit azért fizetnek, hogy az Isten igéjét hirdesse s e helyett hazudik és rágalmaz.

A pinczérek rögtön spanyol falat vittek oda, a papot pedig udvariasan valamelyik távoli asztalhoz tuszkolták s ott tudatták vele, ki az a kemény hangu előkelő ur.

Szegény elhunyt nemes barátom nagy beteg volt már évek óta. Veszedelmes szivbaja fokozatosan erősödött; mind jobban kifejlődött nála az ingerlékenység; igen gyorsan jött izgatottságba, fellobbanó haragja irtózatossá volt s ily pillanat életét veszélyeztette, mert a beteg szívet könnyen arra birhatta, hogy szüntesse meg dobogását.

Együtt töltöttük ez napon is, valamint a következő napon is az estét. Ő maga nekem el se mondta ez esetet, valamelyik hirlapból tudtam meg. De bágyadtnak, kedvtelennek látszott. A nagy lelki indulat mégis ártott neki.

Augusztus 30-án szintén fölkeresett a szokott időben

a kerek asztalnál s lelkemre kötötte, hogy este elmenjek hozzá. Valami megfoghatatlan okból épen ez estén elmaradtam.

Másnap, augusztus 31-én reggel kilencz óra tájban robog be hozzám Aczél Endre fiatal hirlapíró barátom s lelkendezve kiáltja:

— Gróf Károlyi Gábor meghalt!

Felugrom az ágyról. Későn fekvő, későn kelő ember voltam akkor én is.

— Lehetetlen! Mikor?

— Ebben a pillanatban.

Rögtön kocsiért küldök, rohanunk orvosunkhoz, Reiner doktorhoz s viszem oda lóhalálában.

Késő volt.

Ott feküdt alvó ágyán hálóköntösében, paplannal félig betakarva. Hálóköntöse mellén fölszaggatva s az élesz-tési kísérletek miatt nedvesen. A Puszi kutya ott feküdt vele az ágyon, a halottnak ölébe kuporodva. Ismeretlent nem engedett a halotthoz nyulni. A másik kutya, Fifi, a földön járt-kelt nyugtalanul s folyton nyöszörgött, mintha jajgatott volna.

Bizony halott volt már az én nemes barátom.

Rettenetesen fájt halála. Doktoromat megkértem, vizsgálja meg szemem láttára gondosan, bizonyos-e halála? Nem lehetne-e még segíteni?

A szívtájra tette füleit s hallgatódzott. Néma volt már a szív körül minden.

Kihallgattam a cselédséget: mikor és hogy történt az eset?

Reggeli fél kilenczkor, mint rendesen, most is beadták adag tejét s ő azt megitta. A lány nem vett észre semmi változást, kiment a hálósobából s maga után becsapta az ajtót. A házi nő, a ki vezette a háztartást, hozzáfogott a maga szobájában az öltözködéshez, a piperéhez.

Kilencz óra tájban hallják, hogy a Fifi kutya kétségbeesetten ugat s kaparja a cselédség felé vezető ajtót. Bemennek. A kutya az ágy felé fut. Az ágy előtt fekszik a gróf mozdulatlanul. Fölemelik, nagy nehezen az ágyra teszik, kétszer lélekzetet vesz s szó nélkül meghal.

A szükséges rendelkezéseket megtettem. A pénzt és ékszerféléket számba vettem, a napi háztartási kiadásokra pénzt adtam s a rendőrségnél intézkedtem, hogy felvigyázásra is, diszörségül is diszbe öltözött legények legyenek a halottas háznál éjjeli-nappali felváltással.

A gyűrűt ujján hagytam.

Ez a gyűrű ugynevezett Borgia-gyűrű volt Olaszországból. Volt fölnyitható ékköve s az ékkőben elzárható kis üreg. Ebben az üregben gyorsan öló mérget szoktak valamikor a gyűrű viselői tartani. Olaszországnak sok zsarnoka, sok elvetemedett hatalmása volt egykor. Az ármány, boszu, kapzsiság és irigység üldöztöttjei gyakran a fogságtól s keserü és hosszas kínzásoktól menekültek meg, ha ez a gyűrű tele méreggel ujjukon volt.

Gábor grófnak ezt a gyűrűt, ha nem csalódom, Izidor barátja szerezte. De ő nem mérget tartott ebben, hanem elhunyt fiának és nejének hajfürtéből egy-egy szálát. A kis fiu világos szőszhaja s a nő sötét gesztenyeszin

haja együtt. Az volt szándékom, hogy ez a gyűrű a két hajszállal maradjon a halott kezén örökkön-örökké.

Azután elmentem az egyetem-téri palotába. Jött velem Reiner orvos is. Az ügyészi és titkári irodából valaki által értesítettem Gábor gróf édes anyját.

A grófnő kijött azonnal reggeli egyszerű sötét öltönyében. Nem sirt, de mély érzés látszott rajta. Alig tudott velem akadozva beszélni.

Közöltem vele a szomorú esetet s egyuttal azt is, hogy a szükséges intézkedéseket megtettem. Kérdeztem egyszersmind, vajjon a család fog-e a temetésről rendelkezni, vagy átengedi a nemes halottat nekünk, barátainak? . .

A grófnő azt felelte, hogy erre nézve csak később nyilatkozhatik, fiai nincsenek Budapesten; a család feje Tibor gróf, vele értekeznie kell.

Kérdezte azt is, nincs-e az elhunynak rendelkezése arra nézve, hogy hova temessék?

Megmondtam, hogy alakszerű rendelkezése nincs. Csak két nyilatkozatára emlékszem. Egyszer fülem hallatára mondta, hogy elhunyt feleségével egy sirban óhajt pihenni. Mondta ezt mások előtt is, de csak beszélgetés közben. Írásba nem foglalta s azt sem említette előttem, hogy írásba akarja foglalni.

A másik nyilatkozata 1893. évi januárban történt Kaplyonban, a családi sirboltban.

Akkor a függetlenségi párt elnöke voltam s szatmárvármegyei kerületek szervezése céljából magammal vittem Gábor grófot is — Szatmárra. Ez utunk közben

kirándult Kaplyonba is, megnézni az ősi családi sirböltöt, melyet kis gyerek kora óta nem látott. A barátok nagy készséggel, nagy hódolattal mutatták meg neki a sirokat, a koporsókat s magyarázták el különösen az ott porladó asszonyok élete történetét. Ő gunyos és dévaj megjegyzésekkel kísérte a barátok fecsegését.

Egyik barát borittas fejjel azt mondta.

— Itt van méltóságodnak is örök lakóhelye.

— Fölmondom a lakást barát; nem költözöm ide, csak adjátok ki albérletbe.

Mind e nyilatkozatok arra mutatnak, hogy elhunyt barátom nem akart a családi sirböltbe temetkezni. De ezek nem törvényes végrendeletszerű nyilatkozatok. A család szabad elhatározásától függ, átveszi-e a holttestet?

Értesitettem a halálról rögtön Tibor és István grófokat s Pálma grófnét távirattal, valamint a czeglédi választókat és a párt czeglédi elnökét, Bába Molnár Samut, közös benső barátunkat. Tudósítást küldtem Nápolyba Kossuth Ferencznek s Lajos Tivadarnak is. Kossuth Lajos egykor azt mondta gróf Károlyi Gáborról:

— Ő az én harmadik fiam!

Barátaink azt óhajtották, köztük különösen Luby Géza, hogy mi temessük el az elhunytat. Az országgyűlés nincs együtt, de mi, az én kis pártom egykori tagjai, tartsunk gyűlést s mondjuk ki, hogy őt a nemzet halottjának tekintjük. Gondoskodunk a temetés költségeiről; — Czeglédről bejön ezer választója s kihült testét oda teszszük neje sirjába.

En azt mondtam, a család beleegyezése nélkül ezt nem tehetjük. Igaz is. Törvényes beavatkozást nem óhajtottam.

Este kellő alakban értesített a család, hogy a temetésről ő akar gondoskodni.

Szeptember 1-én délután 6 órakor zártuk le a koporsót. 2-án volt Budapesten a beszentelés és a temetkezési szertartás. Ott volt a család minden tagja, sok képviselő s a képviselőház elnöke Szilágyi Dezső is. És óriási közönség.

Nagyon szerette a főváros népe szegény elhunyt barátomat.

Kaplyonban szeptember 4-én volt a temetés. Délelőtt 11 órakor a templomban gyászoló istentisztelet. — A család kegyurasága alatt levő husz pap végezte a szertartást. Azután letették a koporsót a sirbolt üregébe.

Ott Gyula bátyjának koporsója mellé helyezték az övét.

Pártunk részéről Luby Géza és Sturman György barátaink kísérték a halottat utolsó utjára. De Kaplyonban ott volt már Kossuth Ferencz is, a ki sietve jött haza Nápolyból a temetésre.

* * *

Itt és így végződik életének története.

De emlékezetének története még be nem végződött. Ez a történet még folyni fog sok ideig. Folytatni fogja az a nemzedék, mely ismerte őt s mely csak akkor fogja elfeledni, a mikor maga is elmulik.

E könyvekben pedig gondoskodom arról, hogy a következő nemzedékek is emlékezzenek meg róla.

S a mig lesznek nők és férfiak, öregek és ifjak, kik a nemes lélek emberi életének történetén lelkesülni tudnak: addig az ő neve nem lesz elfelejtve.

Nem volt nagy szellemi tehetség; gyöngeség is volt benne sok. De szerelme, férjhüség, barátaihoz való ragaszkodása, elvszilárdsága s jó magyar érzése fölül-emelte őt nemzedékének színvonalán. S a nemzet csakhamar észrevette, hogy ő különb, mint nemzedékének ünnevelt nagyjai közül a legtöbb.

Minő korban élünk mi most?

A nagy ideálok elhalaványodtak. Köd borítja a nemzeti élet vezető csillagait. A hősiség a költészetben él csak s ott is bágyadtan immár. Hiuság és önzés vezeti a nemzet nagyjait s azokat már különösen tisztelnünk kell, a kiket csupán csak a hiuság vezérel. Apró emberek ágaskodnak minden felé s a siker fölött tapsol a tömeg, habár hitvány lelkek sötét uton jutottak is el a sikerhez.

Ily korban, a gondolatok és érzések, a vágyak és törekvések ily szennyes áradatában élt, mozgott, harcolt az én nemes barátom fáradtan és gyöngén, vagyonban és egészségben szegényül, de ragyogó tisztán, lángoló szívvel s lelkesülve szakadatlanul. A haladásért, a tiszta elvekért, a nagy eszmék diadaláért és a magyarságért!

Ezer éves multja van a Károlyi-családnak s e nagy és hosszú időből hétszáz esztendőre okiratok nyujtanak tanubizonyoságot. De e nagy családnak nemesebb tagja

soha se volt, mint ő. És senki se született e családból, a kit úgy szeretett volna a nemzet, mint a hogy őt szerette.

Hozzám határtalanul ragaszkodott haláláig.

De szive szerint szerette szűkebb baráti körünk minden tagját.

Korának magas állásu és szereplő férfiai közül Wekerle Sándort, Szilágyi Dezsőt, báró Bánffy Dezsőt s Hieronymi Károlyt és Ludvig Gyulát szerette legjobban. S becsülte is őket, nemcsak szerette. — Nem nevezem meg azokat, a kiket szive szerint meggyülölt. Gróf Károlyi Gábor emlékének dicsőségéhez nem akarom ezek nevét odaragasztani.

* * *

Most pedig vegye át tőlem a szót az én elhunyt dicső barátom. Az ő szavaiból ismerjük meg életének szép történetét.

Budapest, 1901. október.

EÖTVÖS KÁROLY.

GYEREKKOROM.

(Születésem — A halálra ítélt katona megmentése. — Latour a lámpásra akasztva — Elfognak bennünket. — Jegyzet: Ki volt a halálra ítélt?)

1841-ik évi november hó 19-én születtem. Ugyanazon a napon, melyen Kossuth Ferencz is született. Az én keresztapám volt gróf Széchenyi István, keresztanyám pedig Széchenyi neje Seilern Krescentia grófné. Kossuth Ferencz keresztapja Deák Ferencz volt, azért is keresztelték Ferencznek. Azt már nem tudom, ki volt keresztanyja.

Engem másnap 20-án kereszteltek meg apám palotájában. Ki volt a keresztelő pap, nem tudom. Nem is törődöm vele többet, mint akkor törődtem. Hanem mikor már eszemet tudtam, közöltek velem egy érdekes dolgot, mely születésemmel összeesett.

Ugyanazon a napon ugyanis, melyen én születtem, egy katonát valami bűntény miatt itt a pesti helyőrségben halálra ítélték. Akkor még fennállott az a szokás, hogy ha egy anya, ki akkor szül, a mikor a halálos ítéletet kimondják, a halálra ítélt katona érdekében kegyelemért folyamodik, a katonának megkegyelmeznek.

Az én születésemet tehát Bezerédy István felhasználta, irt egy kegyelmi kérvényt s azt elhozta a palotába s apám engedelmével azt édesanyámmal személyesen iratta alá. Anyám szívesen megtette. Bezerédy sietett a kérvénnyel az ezredeshez s teljes sikere lett vállalkozásának.

Anyám tehát egyszerre két életet alkotott. Az enyémet, a ki ott nyöszörögtem mellette és egy közkatonáét, a ki talán valami cseh vagy német cserepár volt. A nevét nem tudom. Ha nem röstelsz vele vesződni, édes vajdám, keresd meg nevét. Megtalálod Kovács Pál verses könyvében. Ez a Kovács Pál nemrég halt meg Győrben, valami író ember volt vagy doktor.¹

Mint gyermek: nőttem, nőttem ugyan, de nagyon gyöngé, beteges, vézna kölyök voltam s az orvosok azt tanácsolták anyámnak, hogy vigyen el valami enyhébb, déli vidékre.

El is vitt 1847-ben Velenczébe. Ebben az utban született Bergamóban egy kedves kis hugoeskám. Velenczébe eljött utánunk apám is és eljött anyám testvérje, gróf Zichy János, valamint gróf Batthyány Lajos, anyám testvérének, Antónia nagynénémnek férje. Azt tudom, hogy valami családi perpatvart egyenlítették ki, de hogy mit, azt nem tudom.

Az 1847-ik év vége felé visszajöttünk. Pestről lementünk Nagy-Károlyba s onnan késő őszszel Pozsonyba az országgyűlésre. Innen gyakran átrándultunk Bécsbe is.

Nevelőm Kovács Károly volt, a ki Gyula és Viktor bátyámnak is nevelője volt. Ez kísérgetett Bécsben azon a napon is, a melyen Latour grófot, a hadügy-

minisztert az utcán fölakasztották. Hogyan kerültünk oda, nem tudom. Csak arra emlékszem, hogy egy csomó ember zajongott az utcán nem is valami nagy lármával s egy kapu mellett egy ember felállott egy padra, másik két-három ember fölemelte Latourt, a padon álló neki nyakába akasztott egy szijat s azzal fölakasztotta egy lámpásra. Az a fölakasztott ember se nem szólt, se nem rugdalózott, hanem már akkor egész areza, ruhája véres volt. A katonák a kapu aljából nézték, de az egészbe bele nem szóltak.

Másnap Sopronba mentünk s onnan kocsin Csurgóra igyekeztünk, mikor meghallottuk, hogy Jellasich közeledik, a ki akkor már a pákozdi csatából menekült Bécs felé.

Iszka-Szent-Györgyön majdnem bajba kerültünk. A parasztok ugyanis Jellasich elszökése után minden járókelő ismeretlen uri embert elfogtak s mikor Iszka-Szent-Györgyre értünk, a mi kocsinkat is körülfogták, megállítottak bennünket s azt kiabálta egyik-másik, hogy mi is gróf Zichy Eugén spionjai vagyunk. Alig hallgatták meg nevelőmet, a ki azt kérte, vigyenek a falu házához, majd ott megmondja és igazolja, hogy mi kik vagyunk.

Ugy is lett.

De azért nem hitték el, hogy mi vagyunk a csurgói uraság. Csurgói uradalmunk és kastélyunk szomszédos Iszka-Szent-Györggyel s a parasztok előbb oda akartak kérdezősködés végett hirmondót küldeni. Azonban beesteledett s nevelőm azt kérte, hogy legalább tisztességes,

kényelmes helyen tölthessük az éjszakát. Ezt megengedték s bezállásoltak bennünket éjszakára báró Bajzáth kastélyába, de ott azután őriztek is reggelig.

Az örök jól ettek-ittak a mi költségünkre egész éjjel, mi pedig jól aludtunk. Kovács Károly sokáig kedélyesen beszélgetett az örökkel. Reggelre megjött a hirmondó, egy tisztünk is jött vele s mi aztán vigan mentünk át Csurgóra.

Mikor házunknál gróf Batthyány Lajost elfogták, akkor otthon voltam s arra meglehetősen emlékszem. Elmondom úgy, a hogy emlékszem.

* * *

Jegyzet.

¹ Én bizony kerestem Kovács Pál verses könyvét a Nemzeti Muzeumban, de Szinnyi bácsi előadni nem tudta, mert ott nincs meg. Hanem utasított az Egyetemi Könyvtárhoz, a hol — szerinte — Kovács Pál verses kéziratai megvannak. Bizony nem találtuk ott se, pedig Ballagi Aladár barátom is segített a keresésben.

Hanem Baksay Sándor jeles írónk és költőnk megtalálta a megkegyelmezett katona nevét. Regényes alak ez a katona s azért közlöm Baksaynak hozzám erre nézve intézett szép levelét.

A levél így szól:

»Kedves barátom! Ha én nem röstellem leírni, te ne rösteld elolvasni. Nem nyersz vele semmit, de nem is vesztesz. Ott a hol a többi sok elfér, elfér ez a kevés.

Az a szegény katona, kit boldogult Károlyi Gábor születése percében étellel ajándékozott meg, kunszent-

miklósi ember volt s Bogdán-Szabó Lajosnak hívták. Debreczeni filozófus deákkorában csapott fel katonának. Kalandos hajlamu, de nem incorrect ember. Már deákkorában megtette, hogy az utonállás és utonállók impressióit ex concreto ismerni vágyván, két babkáros krányicznak utját állta, kirakatta velük minden portékájukat s utnak kergette őket. Mikor egy puskalövésnyire szomoruan elballagott a két károsult, visszaparancsolta őket, fölszedette minden portékájukat s minden vám nélkül elbocsátotta. Katonának állva, több ízben megszökött Olaszországból; mindannyiszor szerencsésen eljutott a hazai földre. Itt érte utól végzete egy ízben Pápán. Vesszőfutások, végre kötél. A megkegyelmezés azon módon, a mint megirtad. — Személyesen ismerem. Magas, barna, sötét arcz, horgas orr, majdnem hóhérkép; de semmi szennyezőt nem hallottam róla. A 70-es években Kis-Kőrösön valami alsóbb rendű közhivatalt viselt, — ott agyonlőtte magát.

— Honnét tudom ezeket, — különösen pedig a grácia históriáját?

Volt nekem két kedves öreg barátom.

Bernáth István az egyik, felső-baranyai pap, ki a kunszentmiklósi gimnáziumra tetemes vagyona tetemes részét reá testálván, ezelőtt két évvel halt meg (1897-ben). És

Szöke Gábor a másik, ki 1848 előtt valamivel a Vértesalján káplánkodott és Sárközy Kázmérnak kedves embere volt. Az akkori consistorialis és dislocans rendszer szerint Sárközy a maga kedvenczét Nyékre rendelte papnak. A nyéki urak (ott tartózkodott a consistorium

is) meghallották ezt, rárontottak a consistoriumra és elkezdtek eburafakózni Kázmér ur és jelöltje ellen.

Meghallotta Szőke Gábor is a tiltakozást, utánuk rontott s kijelentette, hogy Nyéknek ő sem most sem soha papja nem leszen, hiába is kérlelték, ölbe szedte könyveit, leszaladt az orgoványi patrimoniumába, 40 esztendeig ott szántott-vetett, fát ültetett, de 70 esztendő korában is lehetett volna bátran minden tanszéken, — a magyar irodalmon is — professzor. Deákul pedig oly választékosan és folyékonyssággal beszélt, a minőt sohasem hallottam.

Tehát ez a két ur, mindkettő kunszentmiklósi származás, Bogdán-Szabó Lajosnak kor és tanulótársa, gyakran megfordult nálam s tőlük hallottam.

Van azután a dolognak egy kis függeléke, a min sokat nevetgélünk.

Ez az én két öreg barátom, mindkettő öltözetben, háztartásban, erkölcsben és tudományban kiváló két kálvini pap, két igazi gentleman, késő vénségig még a finom humor adományával is birtak.

Akkoriban, mikor szegény Szabó Lajos patriótájukat akasztani akarták, talán mint végzett diákok, vagy talán végzett akadémiai rektorok, itthon dégáltak s nem voltak megállapodva a pályaválasztás kérdésében. Fölvetették a kérdést: hogy mire is volnának ők tulajdonképen hivatva, a hol valami hasznukat vehetné Isten vagy ember? Mikor megállapították, hogy olyan nincs: abban egyeztek meg, hogy együttesen írnanak (akkor jutott hozzájuk a Bogdán-Szabó gráciájának a

hire) gróf Károlyi Györgynek, melyben felajánlják magukat, hogy ők ugyan nem tudják, mire volnának használhatók ezen a kerek világon, de ha a gróf ki tudja belőlük nézni, hogy mire használhatja őket, hát tegyen velük próbát, nem bánja meg!

Szinte szégyenlem, hogy ennyit összefirkáltam, de ez két szeretetre méltó ember, jól esik, hogy beszélhetek felőlük annak is, a kit nem érdekelnek. Csak az nyugtat meg, hogy téged minden érdekel. Tartson meg ebben az érdeklődésben az Isten. Kunszentmiklós, 1899. április 10. Hű barátod

BAKSAY SÁNDOR.«

— — E levelet, mint érdekes felvilágosítást, nyomban közöltem hozzám érkeztek az »Egyetértés« napilapban.

Még egy megjegyzésem van. Gróf Károlyi Gábor úgy beszéli, hogy ő 1841. évi november 19-én született azon a napon, a melyen Kossuth Ferencz. Kossuth Ferencz azonban november 16-án tartja születésnapját. Valahol tehát tévedésnek kell lenni.

EÖTVÖS KÁROLY.

GRÓF BATTHYÁNYI LAJOS ELFOGATÁSA.

Miként fogták el palotánkban gróf Batthyányt? — A mentési kísérlet. — Csurgói viszontagságaiuk. — Anyám megmenti Komáromban gróf Károlyi Lajos nagybátyámat. Jegyzetek: gróf Kreith Béla. — Vitás kérdések gróf Batthyányi elfogatása fölött.)

Hogyan fogták el gróf Batthyányi Lajost, ezt sokszor leírták már, én csak úgy mondom el, a mint gyerekeszszel láttam és hallottam.

Január 9-én volt 1849-ben, igen kemény, havas hideg idő, mikor gróf Batthyányi jó későn sötét este hozzánk jött. Otthon volt apám, anyám s mi valamennyien. Nálunk volt nagybátyám, gróf Károlyi István, azután gróf Szapáry Antal, báró Mesznil Viktor, de voltak ott többen is, a kiknek nevére már nem emlékszem.

Ilyen napszakban máskor apám és társai a Kaszinóban szoktak lenni, de ezen a napon nem mentek oda. Az országgyűlés már elment Debreczenbe, azzal a kormány tagjai s az ismerősök sokan elmentek, Windischgrätz herczeg előcsapatai már az előző napon este bejöttek Budára, ezen a napon pedig Pestet is elárasztották; apámék úgy gondolták, czélszerűbb otthon maradni, mint a Kaszinóban.

A palotában a hosszú szalónban voltunk, mikor gróf Batthyányi betoppant. A nagy lépcsőfölmennél előszoba van, azon túl egy kis ebédlő, azon belül a hosszú szalón. Mindnyájan eleibe siettek az urak s elhalmozták kérdésekkel. Mily eredménnyel jártak Bicskén? Mit akar Windischgrätz? Ő maga mikor jött és kivel jött Pestre? S több effélék.

A társalgás német nyelven folyt. Akkor gyerekkoromban én is jobban tudtam németül, mint most, Francia- és Olaszországban kijöttem a gyakorlatból.

Batthyányi azt mondta, hogy ő Deák Ferenczezel jött egy kocsin. Deákot elvitte az István főherczeg-szállóba, ott letette, maga pedig ide jött, de siet ki a városból, mert Windischgrätznek valami ostoba terve van ő vele. Őt nem akarta elfogadni Bicskén se.

Batthyányi szintén tagja volt az országgyűlés küldöttségének Windischgrätzhez Deákkal, Majláthtal és Lonovics érsekkel együtt. E küldöttségről folyt a társalgás.

Anyám rögtön intézkedett, hogy Batthyányinak vacsorát, theát s egyéb italokat hozzanak, mert ki volt fázva, éhezve. Evés közben kérdezte valamelyik komornyik, hogy készítsenek-e szobát Batthyányi számára.

— Semmi szobát, — felelte, — a bundám is hagyjátok a kocsiban.

Azt hiszem, kilencz és tíz óra közt volt jó későn este, a mikor hallottuk, hogy a palota előtt lovasság robog el s aztán megáll.

Egy inas futott be hozzánk jelenteni, hogy katonák

vannak a kapu alatt, s hogy egy tiszt néhány katonával jön fel a lépcsőn. Az urak mind felálltak azonnal, de akkorra már be is jött egy dragonyos főhadnagy vagy kapitány. S merev katonás állásba helyezkedve szólt:

— Windischgrätz herczeg nevében és megbizásából gróf Batthyányi Lajos urat kell letartóztatnom, az uraságok közül melyik az?

Batthyányi előlépett:

— Én vagyok.

De anyám, a ki hősie gondolkozásu s gyors elhatározásu nő volt, szintén odalépett a tisztt elé.

— Ez gróf Károlyi György palotája, — szólt, — s Batthyányi a mi vendégünk, hogy jönnek önök ide?

A dragonyos tisztt udvariasan meghajtotta magát.

— Bocsánat grófnő, e kérdésre nem felelek, felsőbb parancsra gróf Batthyányit fogolynak kell nyilvánítanom s le kell tartóztatnom.

— Jól van, jól van — felelte Batthyányi, — tudtam előre, csak siessünk.

Intett, hogy hozzák elő felső kabátját. Ezt felöltötte, az urakkal kezett fogott, anyámnak kezett csókolt; nekem, aki melléje furakodtam, hajamat megsimogatta s ment a dragonyossal. Az ajtóból visszaszólt:

— Legyetek nyugodtak, majd értesítlek benneteket.

Én bizony nem tudom, hogy halála órájáig volt-e alkalmam bennünket értesíteni. Én soha többé nem láttam se életében, se halálában. Csak gróf Kreith barátunk mutatott nemrég egy rongyos, ócska barna hálósövetet s el akarta velem hitetni, hogy ez gróf Batthyányi

Lajos szemfedőjéből való, a ferenczi barátok sirboltjából szerezte. Kreithot mindnyájan szeretjük, hát csak elhittem neki én is.¹

Hanem édes anyám nem az az asszony, a ki félt volna nagy nagybátyám sorsába beletörődött volna.

Batthyányit a Neugebüdében, a kaszárnya börtönébe vitték. Ezt anyám mindjárt kitudta s rövid időre már talált módot arra, hogy a porkolábbal megismerkedjék s őt, azt hiszem, nem pusztá szép szóért, a maga tervének megnyerje. Ez a terv nagynéném beleegyezésével készült.

A terv pedig abból állott, hogy Batthyányit megszőktetik. Anyám megnyerte a tervnek egyik osztrák tábornok suhancz fiát is, ki vállalkozott arra, hogy kocsisnak öltözik, zárt kocsival áll és vár a Neugebüde kapuja előtt, Batthyányit, ha jön, beülteti s elviszi oda, a hova kell, biztos helyre.

Mind erre Batthyányit is rá kellett birni. Volt a porkolábnak egy felnőtt lánya, termete csaknem anyámhoz hasonló. Anyám ezt is beavatta annyi titokba, a mennyi szükséges vott. Felöltözött ennek ruhájába s így feltűnés nélkül, észrevétlen meglátogathatta sógorát. Vitt be hozzá parókát s idegenszerű, más szabásu öltönyt. Batthyányinak át kellett volna öltözni s így menekülni. Anyám minden ékesszólását elővette, hogy erre rábirja.

De nem sikerült. A hogy Deáknak nem fogadott szót a bicskei táborban, a hogy utközben, mikor Grácza kisérték s mikor két izben is kiszabadították, nem szökött meg, úgy anyámnak se fogadott szót.

— Engem nem itélhetnek el — ugymond, — ne is

aggódjatok miattam, én szeme közé akarok nézni a bíróságnak.

Hiszen bizonyos, hogy nem ítélték el, hanem azért mégis csak kivégezték. De ez már ősszel történt.

Mi apámmal és anyámmal az 1849-ik év tavaszát és nyarát a csurgói kastélyban töltöttük. Távol a csaták színhelyétől, de jó közel Komárom várához. Egy-két apróbb dolgot, a mire emlékszem, fölemlitek.

Egyszer kijöttek hozzánk látogatóba Komáromból gróf Bethlen József, gróf Eszterházy István és gróf Szápáry Géza. E három férfi akkor java korbéli fiatal ember volt s asszonyok, férfiak közt az a vélemény volt meggyökeresedve, hogy a főrangúak s a közélet férfiai közt ez a három a legszebb férfi. Valódi Apollók és Adoniszok.

Huszártiszt volt mind a három s lóháton jöttek Komáromból.

Alig végződött az ebéd, a kastély erkélyén alig merült jókedvű beszélgetésbe a társaság, csak jön a parkon át nagy sebten a községi bíró és jegyző. Egyenesen mennek apámhoz.

— Nagy baj van, méltóságos uraság.

— Mi az a nagy baj?

— A határt körülvezték a horvátok, most jönnek a faluba s halálra keresik méltóságokat.

Általános megdöbbenés. Lassankint azonban kezdtek gondolkozni, honnan jöhetnének ide horvátok? Komárom akkor már föl volt szabaditva s Windischgrätz hadserege már Bécs felé menekült. A mig azonban e fölött

tünődtek, a kastélyban a cselédek lakosztályaiból nagy sivalkodás támad s futnak többen az uraságok felé jajgatva, kiabálva: itt vannak a horvátok, itt vannak a horvátok! — Közben ugyanis a főkapu felől több falubeli cselédismerős bement a kastélyba s fölzaklatta, agyonrémitette a cselédeket.

Valaki az urak közül valami magaslatra ment széttekinteni s hozta a hírt, hogy csakugyan jönnek a horvátok, ő látta is az országuton erre is, arra is, a mint kibontott zászlóval oszlopban közelednek gyalogos ezredek a falu felé.

Nosza lett ijedtség, de nagy. Elragadt az nemcsak a cselédségre s nemcsak ránk gyerekekre, hanem mindenkire egyaránt.

Apám, de a többi is különösen gróf Szápáry Gézáért aggódott, ki a rendes hadseregből lépett át a honvédekhez s kit a miatt akkor szökevénynek tekintettek. Ha megkapják: rögtön főbe lövik. A három huszártiszt számára rögtön nyergelték a lovakat s nekik mellékutakon nagy gyorsasággal menekülni kellett. Azért mellékutakon, mert Bodajk felé is, Fehérvár felé is az országut tele volt zászlós, lobogós népséggel.

Csakhogy nem horvátokkal, hanem bucsujárókkal. Bodajk tudniillik nagy bucsujáró hely volt akkor s néhány jövő-menő zászlós csoport ellepte közlről s távolról az országutakat. A nagy porban és ijedtségben mindenki horvátoknak nézte őket.

Anyám egyszer Komáromba is ellátogatott, még pedig a négy híres szép tarka lovas fogatán.

Nagybátyám, gróf Károlyi Lajos, apám legidősb testvére, valami osztrák komiszárius volt; korábban-e, vagy akkor is: nem tudom. Czirkáló honvédsapatok elfogták, Komáromba vitték s ott Klapka alatt a haditörvényszék egyszerűen agyon akarta lövetni. Nagybátyám valahogy értesített bennünket s anyám rögtön sietett megmentésére.

Klapka nem akart engedni, hivatkozott a többi tábornokra s törzskarára. Anyám többekkel beszélt s különösen hangsúlyozta, hogy sógora gróf Batthyányi Lajos az osztrákok kezében van, ha gróf Károlyi Lajost agyonlövik: azzal agyonlövetik egyuttal Batthyányit is.

Ez az érv hatott s így Károlyi gróf megmenekült.

De nem hatott az osztrákokra. Az osztrák mégis csak kivégeztette Batthyányit. Fölhasználta-e ennek meggátolására befolyását gróf Károlyi Lajos: nem tudom. De azt hiszem: fölhasználta, csak sikere nem volt. Anyám és nagynéném bizonyosan mindenkit mozgósítottak, Lajos bátyámat is.

Batthyányi haláláról is megírom azt, a mit eddig — tudtommal — meg nem irtak.²

Jegyzet.

* * *

¹ Gróf Kreith Béla író, volt huszártiszt, mivel derék fiu, nálunk valamivel fiatalabb, társaságunk állandó tagja s bizalmas barátunk. Élete feladatául tűzte ki az 1848—49-iki függetlenségi harc emléktárgyainak s ereklyéinek összegyűjtését. Buzgó fáradozása s nagy áldozatkészsége nagy sikert aratott. Fegyverek, honvéd-

öltönyök, fölszerelési cikkek, nyomtatványok, kéziratok, képek, rajzok, hadi jelvények óriási tömegét sikerült összegyűjtenie s az elkallódástól megmentenie. Egy vagy két alkalommal a Nemzeti Múzeum is vett tőle nagy mennyiséget. Így szerezte meg a pesti ferenczrendi barátoktól gróf Batthyányi Lajos szemfödőjét is, melyet a zárda sirboltjában fedezett föl, a hol azt egy sarokba félredobták, mikor a nagy vértanu hamvait a nemzeti kegyelet ez előtt harmincz évvel a kerepesi temetőbe áthelyezte.

Különös figyelmet fordít gróf Kreith Kossuth Lajos ereklyéinek összegyűjtésére. Kossuth arczképe, a mint az három világrész hirlapjaiban időnként megjelent, közel ezer változatban van meg nála. Angol nyelven tartott beszédeit is összegyűjtötte s azoknak magyarra fordításáról gondoskodik.

A nagy idők emlékeinek megőrzésében nagy érdemei vannak.

² Mikor s miként fogták el gróf Batthyányi Lajost, Magyarország első alkotmányos miniszterelnökét; hol és mikor kezdődött fogsága, melyből csak vértanu-halálával szabadult, erre nézve sokféle leírást és elbeszélést ismer irodalmunk.

Az egyik gróf Károlyi Gáboré e műben.

A másik Éble Gáboré. Éble a gróf Károlyiak György-ágának tisztje, jeles és gondos író, a gróf Károlyi-család jelesebb tagjairól becses monografiákat írt. Gábor gróf halála után két év múlva 1897-ben jelent meg Budapesten egy műve e czim alatt: »A Károlyi grófok nagy-

károlyi várkastélya és pesti palotája«. E műben a pesti egyetemtéri palota történetét írja meg egyebek közt. E palotában fogták el gróf Batthyányit, kiterjeszkedik tehát az elfogatás részleteire is.

• Két forrásból meríti értesülését.

Az egyik forrás Bártfay László naplója, mely a grófi család levéltárában van elhelyezve s mely napvilágot még nem látott, de neki módjában állott azt áttekinteni.

A másik forrás özvegy gróf Károlyi Györgyné, született gróf Zichy Karolina szóbeli elbeszélése, a ki az elfogatásnak szemtanuja volt s a ki elbeszélésének közzétételére az író t feljogosította. A grófnő mindenesetre elsőrendű tanu.

Bártfay naplója, legalább a mint Éble közli, fontos részletben nem ellenkezik gróf Károlyi Gábor följegyzéseivel. De e napló csak röviden emlékezik meg az elfogatás jelenetéről. A mi azért is természetes, mert az elfogatásnál a palota ama termében, a mely az elfogatás színhelye volt, Bártfay nem volt jelen. Ő ugyan a palotában lakott, de az egyik szárnyépület helyiségeiben s az elfogatás idején nem volt együtt az uraságokkal.

A grófnő előadása azonban, a mint azt Éble közli, sok részletben nem vág össze fiának, Gábor grófnak előadásával. A két előadást vagy ki kell egyenliteni, vagy az eltérő részletek egyikét-másikat tévesnek kell megállapítani. Hogy mindkét szemtanu a teljes igazságot akarta elmondani: e fölött semmi kétség nem

támadhat. Ha van tévedés: az csak az emlékezőtehetség tévedése lehet.

Gróf Károlyi Gábor, mikor az eset történt, 7 éves és 52 napos volt. Gyerekkor, de a melynek figyelése éles. Oly kor, melynek eseményeire gyakran élénkebben emlékszik az ember, mint későbbi életkora dolgaira. Jegyzeteit 44 vagy 45 év múlva 1892-ben és 1893-ban tette papírra, de ez esetről kétségtelenül többször megemlékezett időközben is.

Ez a körülmény áll a grófnőre is. Ő talán csak 1896-ban beszélte el, tehát 47 év múlva a jelenetet Éble előtt, de ő már 1849-ben is érett elmével figyelte meg annak minden részletét s teljes lehetetlenség, hogy azóta idegenekkel is, családtagokkal is többször ne beszélgetett volna arról. Hiszen gróf Batthyányi Lajos az ő idősb édes nőtestvérének, Antóniának férje volt s így igen közeli rokona, tehát annak sorsa ez okból is mélyen érdekelte őt. De érdekelte volna akkor is, ha nem rokona. Nagy történelmi esemény az, ha előkelő államférfit, miniszterelnököt saját házunkból szemünk láttára hurczolnak el fogságba és azután vérpadra. Az ilyet nem szokás, mert nem lehet elfeledni.

A grófnő és fia Gábor gróf előadása közt való eltéréseket tehát gondosan meg kell vizsgálni. Mind a két tanu magas tiszteletben áll előttünk. E tisztelet követeli meg a gondos vizsgálatot.

Azt írja Éble: „Batthyányi Lajos gróf élén állott az országos küldöttségnek, mely a császári fővezérnél — Windischgrätznél — a táborban tisztelgett, hogy par-

lamentair gyanánt közölje vele a nemzet törvényes kivánságait«.

Ezt az előadást ki kell igazitanom.

A parlamentair küldöttségnek tagja volt ugyan gróf Batthyányi Lajos, de egyáltalán nem állott annak élén. Az országgyűlés Deák Ferencznek adta a megbízó-levelet. Deák gondoskodott utlevélről és katonai kíséretéről. A küldöttség szónoka Windischgrätz herczeg előtt országos állásánál fogva Majláth György országbiró volt s rajta kívül a herczeggel a találkozás alkalmával még csak Deák beszélt. Deák kérte tőle, engedje meg, hogy az országgyűlésbe visszatérhessenek s ott küldetésükről jelentést tehessenek. Ha tehát szó lehet arról, hogy a küldöttségnek valaki élén állott: csak Deák Ferenczet vagy Majláth Györgyöt lehet a küldöttség vezetőjének tekinteni. Lonovics érsek szólni se mert, Batthyányi grófot pedig a gögös herczeg maga elé se eresztette.

Nem szabatos szó az se, hogy a küldöttség a császári herczegnél »tisztelgett«.

Dehogy tisztelgett. Esze ágában se volt a tisztelgés. Az országgyűlés békekövetei voltak azok a férfiak tárgyalás és nem tisztelgés végett.

Azt is írja Éble említett műve 80- és 81-ik lapjain, hogy a Windischgrätz herczegnél járt küldöttség eredménytelenül széledt el s ekkor Batthyányi Lajos gróf Pestre ment, engedve Windischgrätz kivánságának, hogy »Pesten várja be feleletét«. Gróf Batthyányi tehát január első napjaiban Pesten várta Windischgrätzet.

Éble Gábornak mindezen állítása ellenkezik a történeti valósággal.

Windischgrätz herczeg se Batthyányi gróf előtt, se a küldöttség többi tagja előtt nem szólt semmi afféle kivánságáról, hogy Pesten várják be feleletét. Batthyányi gróffal Bicskén a táborban, de azután is egy szót se váltott, sőt maga elé se eresztette őt.

Hogy az egészet tisztán megértsük: meg kell határoznunk a békeküldöttség napirendjét s utazási naplóját. Hogy a küldöttség mikor, melyik napon indult el Pestről: ez följegyezve sehol sincs, de ezt az utazási napok rendje alapján meg lehet állapítani.

Kisértsük meg.

A küldöttség az első napon Martonvásárig jutott. Ide már estennen ért, a Brunszvik-kastélyba nem ment, hanem a községi bíró által rendelt fűtetlen, hideg szobában töltötte az éjszakát. Egyetlen szobát kapott a küldöttség. Irtóztató hideg napok jártak akkor. A küldöttség négy tagból állt, de Lonovics érsek magával vitte valami Szánthó nevű fiatal pap titkárát is. Öten voltak tehát. Felöltözötteen huzták ki az éjszakát.

Másnap tovább mentek, mindenfelé kérdezősködve Windischgrätz táborának előőrsei után. Martonvásárról Baracskára mentek, innen a petendi puszta felé. Nyékre nem tértek be, hanem a petendi pusztán átvágtak Vereb felé. Délután értek Verebre, a hol verebi Végh Jánosnál, Deák jó ismerősénél szálltak meg. Itt természetesen meleg szobához jutottak s jó ellátásban volt részük. Itt is háltak. De ezt biztosan nem tudom.

Ez volt tehát a Pestről való kiindulás után a második nap.

Harmadnap értek Bicskére, Windischgrätz herceg főhadiszállására. Itt egy törzstiszt jelentette a hercegnek a küldöttség megérkezését. De jelentette magánuton Majláth országbíró is, a ki korábbi időből személyes ismerőse volt a hercegnek s a ki magas állásánál fogva is legalább békés időben mindig érintkezhetett a herceggel. Az országbíró tisztségre és méltóságra nézve a nádor után mindjárt következő magas zászlósura volt az országnak s közvetlen tanácsosa a koronának.

A herceg rögtön kijelentette, hogy Batthyányi grófort nem fogadja s őt látni se akarja. A küldöttségnek pedig megmondta, hogy ő a küldöttséget mint olyat el nem ismeri, minthogy az országgyűlést a király már rég feloszlatta, tehát az semmiféle küldöttséget nem választhatott. Nem is bocsátkozik semmiféle tárgyalásba. Föltétlen meghódolást (»Unbedingte Unterwerfung«) követel s a fegyverek és várak átadását. Megtagadta azt is, hogy a küldöttség a király elé járulhasson. Akkor már I. Ferencz József volt egy hónap óta az uralkodó s nem V. Ferdinánd.

Deák Ferencz végül azt kérte, engedje meg a herceg, hogy küldöikhez visszatérhessenek.

A herceg első szava az volt, hogy egész biztossággal visszatérhetnek, de azután egyik törzstiszt jeladására azt mondá, hogy néhány napig várjanak a táborban, a főhadiszálláson; nem lesz bántódásuk s ő majd gondoskodik ellátásukról, a hogy csak lehet.

Ez volt tehát a harmadik nap.

Bicskén a küldöttség összesen öt napot töltött s január 9-én mehetett be Pestre. Ez utirend szerint a küldöttség január 3-án indult ki Pestről, ha az öt napi bicskei időzésbe beleszámítjuk azt a napot is, január 5-ét, a melyen Bicskére érkezett s azt a napot is, január 9-ét, a melyen Bicskéről Pestre jött.

Ez utirendben pedig nem lehet kételkedni, mert ennek igazsága mellett Deák Ferencz tesz tanubizonyságot.

Windischgrätz herczeg január 7-én még Bicskén volt, de 8-án már Buda felé elindult. A mikor a küldöttség január 9-én Pestre ért: Windischgrätz főhadiszállása akkor már, sőt az előző napon is már Budán volt s a herczeg a nádori palotát foglalta le magának lakásul.

Tévedés tehát Éble részéről az az állítás, hogy gróf Batthyányi Lajos január első napjaiban Pesten várta Windischgrätzet.

Dehogyan várta.

Fogoly volt ő már a bicskei főhadiszálláson is. De innen könnyen menekülhetett volna. Hogy miként: annak elbeszélése nem tartozik ide.

Alig töltött ő pár órát is szabadon itt Pesten.

Deák Ferencz sötétnek látta Batthyányi sorsát már Bicskén is. Ez okból szándékosan vele volt mindig. Mindig egy kocsin ült vele s Bicskén is egy szobában laktak együtt. Január 5-én a herczeg ünnepélyes ebédjét is azért nem fogadta el, hogy barátja gróf Batthyányi az ebédre nem volt hivatalos. A gögös osztrák hadvezér és herczeg előtt Deák tüntetőleg be akarta bizonyítani,

hogy ő, bármi sorsot szánt a herceg Batthyányinak, az ő barátját igaz embernek tartja és el nem hagyja.

Deák és gróf Batthyányi Lajos a keményen befagyott Duna jegén kocsin jöttek át január 9-én estefelé. Deák lakása az István-főherceg szállóban volt. Először oda mentek. Ott a gróf Deákot fölkiéste lakására. Egy ideig beszélgettek, míg csak föl nem melegedtek. A beszélgetés egyik tárgya most is gróf Batthyányi menekülése volt. Deák most is kérve-kérte barátját, hogy meneküljön. Ma még alig vannak a városból kivezető utak tökéletesen elzárva.

A gróf nem vette elég komolyan a dolgot.

— Majd meggondolom. Előbb fölnezek Károlyiékhoz.

Kocsira ült s ment az egyetemteri Károlyi-palotához.

Az elfogatás itt következett be nem sokára. A párbeszédet, melyek az elfogatás alatt történtek, más szavakkal adja elő gróf Károlyi Gábor és más szavakkal édes anyja. Hitelesnek fogadom el mind a két változatot. Megtörténhetett mindakettő, sőt természetesen tartom, hogy mindakettő megtörtént.

Mind a két szemtanu megegyezik abban, hogy a végzetes estén gróf Károlyi György és neje és gróf Károlyi István jelen volt. Gábor gróf nem emlékszik Orczy Lajos báró, Festetich Géza gróf és Almássy György jelenlétére, édes anyja pedig nem emlékszik Mesznil Viktor báró jelenlétére.

Ez eltérések nem lényegesek.

GRÓF BATTHYÁNYI LAJOS HALÁLA.

(Gróf Batthyányi Lajos Pesten. — A halálos ítélet. — A francia gyóntató. — A tör. — A holttest megmentése. — Jegyzetek: A „vajda“ név. Családi felvilágosítás. Vítás kérdések a holttest megmentése körül.)

Azt mondom édes vajdám,¹ hogy mielőtt gróf Batthyányi Lajos halálát elbeszelném, olvassam át az erről már nyomtatásban megjelent közleményeket, hogy emlékezetemet felujtsam. Én bizony nem olvasom át, nem természetem az olvasgatás; — hátha az olvasás épen félrevezetné emlékezetemet. Nem akarok én történetet írni, csak a te nógatásodra följegyzem azt, a mire én emlékszem. Öregében, nagyjában azt hiszem, nem tévedek.

Mihelyt nagybátyámat, gróf Batthyányit Haynau Gráczból Pestre hozatta: anyám azonnal sietett Pestre bejönni, hogy ha lehet, nagybátyámat megmenthesse. Ez szeptemberben történt. Első dolga volt természetesen Antoni nagynénémmel értekezni s összebeszélni.² Minden, a mi történt, e közös összebeszélés alapján történt.

Anyámnak egyáltalán meg nem engedték, hogy Batthyányit a Neugebäude börtönében meglátogathassa.

Talán azért se, mert Haynau előtt anyám is, apám is bűnrováson volt. Csakis neje, Antoni nagynéném látogathatta meg.

Batthyányi legközelebbi rokonai, József és Kristóf grófok éltek még akkor s Bécsben semmi se terhelte őket, de mindkettő igen öreg ember volt s közbenjárásuk nem sokat érhetett. Azért mégis irtak nekik, valamint gróf Barbo Ottóné csillagkeresztes hölgynek, Batthyányi unokatestvérének is. Tettek-e ezek kísérletet, nem tudom. Egyébiránt a következés megmutatta, hogy minden kísérlet Haynaunál hiába való volt.

Anyám megint a téli módszerhez folyamodott. A porkoláb családjának s kivált lányának egyetértésével álruhába öltözve, mégis meglátogatta sógorát. Megszöktetésről most már a roppant szigorú őrizet miatt szó sem lehetett.

Mikor már föltétlenül bizonyos volt, hogy nagybátyámat akasztófára itélik s hogy az ítéletet okvetlenül végre is hajtják: nagybátyám arra kérte anyámat is, nagynénémet is és gyóntatóját is, hogy tegyék lehetővé, adjanak neki módot arra, hogy a szégyenletes kivégzési mód elöl öngyilkossággal menekülhessen. A gyóntató keresztet hányt magára s hallani se akart se méregről, se pisztolyról, se törőről. Nagynénémet ájulás fogta el a gondolatra is. Csak anyám őrizte meg hősi gondolkozását, de ő is csak a legutolsó pillanatban tudta elhatározását végrehajtani.

A történetből mindenki tudja, hogy gróf Batthyányi az utolsó éjszakán törrel akart életétől megválni s

nyakát oly mélyen, oly sulyosan összevagdalta s annyi vére folyt el, hogy csakugyan nem akaszthatták föl másnap, hanem ugy lőtték agyon.

Hol vette a tört? Ki vitte be hozzá? Ki adta neki? Tudni való, hogy a foglyok s kivált a halálra ítélték fogpiszkálót se tarthatnak maguknál.

Azt mondták és irták is, hogy a gyóntató pap vitte be a tört.

Ez nem igaz.

Batthyányi gyóntatója a halálra vezető út utolsó napjaiban valami Bourges nevű francia jezsuita abbé volt. Jól ismertem magam is, abbé Bourgesnek neveztük magunk közt is, szemben is. Ez egy alacsony, köpczös termetű, kis és négyszögletű fejű furcsa figura volt. Gróf Károlyi István nagybátyám fődözte fel a negyvenes évek elején valahol Franciaországban s így került ide nevelőnek gróf Károlyi Sándor mellé. Nagyon szerette a bort meg a tubákot. Ez lett aztán nagybátyám utolsó gyóntatója, ő kísérte a vesztőhelyre is. De sokkal jobban remegett, mint nagybátyám. A kivégzés után szájára tette tenyerét, se szólt, se beszélt senkinek, utlevelét kikérte s ugy elpályázott vissza Franciaországba, hogy képpel se fordult többé vissza hozzánk.

Egyszer Párisban hallottam is róla valamit. Valami papi alkalmazásban volt ott is. A hatvanas években még élt, jól tudom.

A tört édes anyám vitte be s adta át nagybátyámnak. De csak akkor, a mikor a halálos ítélet már ki

volt hirdetve s az akasztás órája kitűzve. A mikor nagybátyám már a siralomházban volt.

Két fegyveres katonaőr gyors időközökben felváltva őrizte őt bent a siralomház szobájában. Másik kettő vagy több is szintén fegyveresen a szobaajtóra vigyázott a folyosón. Fegyveres őrök az ablak előtt.

A tör egy kis alaku selyem pihenő vánkosban volt elrejtve. A vánkost édes anyám vitte be s nagybátyám tudta, hogy a tör benne van. Akkor is csodáltak, ma is csodálatos, hogy a két őr szemeláttára miként tudta magát nagybátyám összevagdalni a nélkül, hogy észrevették volna. Ágyban fekve, pokróczával betakaródzva tette.

A tört anyám évek előtt egyik olaszországi utjában vette Velenczében.

Ez egy kis papírvágó tör. Pengéje kétélű s legföljebb 4—5 hüvelyk hosszúságú. Fogantékján dombormű-alakkal, mely Ádámot és Évát ábrázolja összeölelkezve s a paradicsomi kígyóval körültekergetve. Végén a fogantéknak pecsétnyomóvését e szavakkal: »Ora e sempre.« Magyarul azt teszi: »Most és mindig.« Ez a Giovene Italia, az Ifju Olaszország nevű pártnak volt akkor nemzeti jelszava.

E tör Batthyányi Elemér birtokában volt később. De kérésemre 1862-ben nekem ajándékozta s én kegyelettel őriztem ép úgy, mint ő. Egyszer anyám meglátta nálam, mindjárt elkérte s én neki adtam. Most is ott tartja az íróasztalán. Aczéltokban ott fekszik az a keresztalaku töröcske.

Mindezek kis dolgok, édes vajdám, de a Batthyányi halála körüli nagy dolgokat már annyiféleképen leírták és elbeszélték, hogy én azokat bizony nem ismétlem. Legnagyobb részét közvetlenül nem is láttam.

De egyet mégis elmondok.

Apámnak Bártfay László volt a titkárja. Nagyon derék, nevezetes férfiú, ki az ország legelső embereivel barátságban állott s kit apám is nagyon tisztelt. Ott lakott családjával együtt a palotában.

Bártfay naplót vezetett. Már 1820 körül érintkezett ő a nemzetébresztő nagy hazafiakkal, írókkal, költőkkel, államférfiakkal. Ezek nagy része személyes barátságot tartott fenn vele, daczára annak, hogy ő az én apámnál tisztí állást viselt.

Naplója vagy a Nemzeti Muzeumban vagy az Akadémiában van elhelyezve s nemzeti irodalmunk történetének megírásánál már többen használták. Ugy tudom, Gyulai Pál is használta, mikor Vörösmarty életét megírta.

A kivégzés napján nagy kétségbeesés és nagy szomorúság volt a családban. Bártfayné keservesen siratta nagybátyámat. Utóbb egyszer felkiáltott:

— Ha férfi volnék, én elhoznám a holttestét, nem hagynám a kutyák kezében.

Bártfay csendesen odaszólt:

— Nem lehet az édes lelkem.

— De én nem nyugszom addig, míg meg nem teszem.

Ott volt a szobában velem együtt Bibi is. Ez volt az én felvigyázó asszonyom. Akkor Kindsfraunak nevez-

tük. Jámbor, jó asszony volt. Hol sirt, hol sikoltozott, hogy a holttestet ott ne hagyjuk, ő is elmegy érte.

De ott voltak Bártfayéknál Szontágh Gusztáv, dr. Hausmann homeopátha orvos s egyebek is. Bártfayné addig beszélt Szontághnak és Hausmannak, míg ezek elhatározták, hogy a holttest átvételére mindent elkövetnek. A lelke ennek a vállalatnak mégis Bártfayné volt.

A kivégzettek holttestét ott szokták azon a helyen eltemetni s jeltelen sirba behantolni, a hol a kivégzés történt. Bibi okvetlen látni akarta a helyet, engem kézen fogott s már sötéttel elmentünk a vesztőhelyre.

De nem láttunk mi semmit. A Neugebäude északkeleti sarkánál kevés ház, nagy pusztaság volt. Egy csomó ember, asszony, gyerek jött-ment, álldogált ott, de a katonák nem engedtek közel menni az épülethez.

Bártfayné azonban bement a porkolábékhoz. Én nem tudom, de szentül hiszem, hogy anyám is tudott a dolgról. Alig képezem, hogy ne ő adott volna felvilágosítást, hogy kivel és miként beszéljen a porkolábéknál. Elég az hozzá, pénzen alkudta ki az egészet s aztán hirt adott Szontághnak és Hausmannak.

Azt irták, hogy a barátok vitték el a holttestet. Nem igaz az. Majd azok a nyavalyás barátok mertek volna is ilyet tenni vagy gondolni is. Elbujt akkor valamennyi s az olvasót pörgette. Mikor bealkonyodott, október 6-án pedig hamar leszáll az este, Szontágh és Hausmann kocsival odamentek, a porkoláb átadta nekik a holttestet s ezek elvitték a ferenczi barátok sirbolt-

jába ott a Hatvani- és Kecskeméti-utcza sarkán. Elég becsület a barátoktól, hogy befogadták.

Ki volt az a porkoláb, sohase hallottam nevét. Anyám szava után ugy emlékszem, hogy lányát Lórinak hívták. A kis selyemvánkos sorsáról se tudok semmit.

Hanem Bibi másnap a maga fejétől elment a barátokhoz, a maga pénzéből adott nekik misére valót, hogy egy misét legalább szolgáltassanak az elhunytnak lelki üdvösségeért. Hiába mondták neki, hogy gondoskodik majd erről a család.

Anyám ez után nem sokára ismét kiment Csurgóra s engem is magával vitt.

Ott fogták el apámat is. Én is jelen voltam az elfogatásnál. Fehérvárról jöttek oda katonák s velük zsandárok is. Ekkor láttam először osztrák zsandárt mi nálunk. Sárga csúcsos fekete sisakját ugyan megbámultam.

Esős idő volt. Apám étkezett. A katonák is jó ellátást nyertek s azután apám egy felhuzott félfődelű kocsiban egy katonatiszttel elutazott.

Mely napon volt ez, nem tudom.

Néhány nap mulva mi is bejöttünk anyámmal Pestre.

Ennyiből áll mindaz, a mire jóformán a forradalomról emlékezem.³

* * *

Jegyzet.

¹ Sok képviselőnek tréfás nevet adnak barátai. Mindenki tudja, hogy például báró Kemény Jánost »feje-

delem«-nek nevezték. Tisza Kálmánt »generális«-nak nevezik. Vannak kevésbé gyöngéd jelzések is. Az én tréfás nevem a Deák-párton »tudós« volt, adomáim sokfélesége miatt Paczolay János adta rám e nevet. Mikor a függetlenségi pártnak elnöke voltam: akkor a »vajda« név ragadt rám. Eredt egy Gábor-napi pártlakomán, melyet gróf Károlyi Gábor tiszteletére adtunk. E lakomán Olay Lajos felköszöntött engem s felköszöntésében »Nagy-mogul«-nak nevezett s biztosított a hinduk hűségéről és ragaszkodásáról. Én erre azt feleltem, hogy ha a hűséget és ragaszkodást belehozuk a dologba, akkor a nagymogul czim nincs helyén, »inkább nevezetek — így folytattam — vajdának, így egymással jobban összeillünk.« Valamennyien az egyházipolitikai cselszövényeket értettük, melyek akkor már cigányok módjára a párton belül és kívül megindultak ellenem. Csakugyan e miatt nemsokára le is mondtam az elnökségről. De a »vajda« név rajtam száradt. Gróf Károlyi Gábor mindig így nevezett szóban, levélben, táviratban. Épen most kaptam Horváth Ádám képviselőtársamtól is levelet, mely így szól: »Édes jó vajdám! Az a jó Isten áldjon meg, a miért feledhetetlen Gábor barátunk áldott emlékét felujtrod és megörökited. Ölel hozzád ma is hű tisztelő öcséd Kecskemét 1899. márcz. 30. Horváth Ada s. k.« — Mindezt egyszer s mindenkorra azért jegyzem meg, mert gróf Károlyi Gábor jegyzeteiben az édes vajdám szó gyakran előfordul.

² Köztudomásu ugyan, de az ifjabb nemzedék kedvé-

ért mégis megjegyzem, hogy Gábor édesanyja, gróf Zichy Karolina és gróf Batthyány Lajos neje, gróf Zichy Antónia, testvérek voltak. E két ünnepelt nevű urnő az, kihez Petőfi egy gyönyörű költeményt írt »Batthyányi és Károlyi grófnőkhöz« cím alatt a nemzeti védegyleti mozgalmak idejében. Gróf Batthyányi Elemér tehát, a nagy vértanu fia, kiről ez emlékiratban szintén lesz szó, gróf Károlyi Gábornak első ízben való unoka-testvére volt.

³ Itt is ki kell lehető röviden terjeszkednem amaz eltérésekre, melyek gróf Károlyi Gábor és Éble előadása közt fenforognak. Noha már előre is kijelentem, hogy itt a kiegyenlítés még nehezebb.

Gróf Károlyi Gábor Bourges abbénak, Éble Plante abbénak nevezi gróf Batthyányi Lajos utolsó gyónatóját.

Mindketten megegyeznek abban, hogy az abbé nevelő volt s francia volt s hogy e szomorú eset után nyomban visszaköltözött Franciaországba.

Vajjon nem mind a két név egy emberre vonatkozik-e? Vajjon igazi neve vagy legalább egyik neve nem Plante volt-e, de a grófi fiúk maguk közt is, szemben is nem Bourges abbénak nevezték-e?

Nem tudom eldönteni. Egyéb forrásoknak nincs időm utána nézni.

Minden esetre feltűnő, hogy gróf Károlyi Gábor sokkal több részletet tud Bourges abbéről, mint a megnyit Éble Gábor közöl Planteről. Más részről Bártfayról alig lehet föltenni, hogy ő a névben tévedhetett volna,

ha Bártfay naplójában csakugyan Plante van megnevezve.

Éble Gábor könyvéből látom, hogy Bártfaynak nem minden naplója jutott az Akadémia birtokába, s hogy 1848-iki és 1849-iki naplóját még a gróf Károlyi-család őrzi. Éble közléseiből itt-ott nagyon nehéz tökéletes biztonsággal megtudni, hogy adatai melyik részét meríti Bártfay naplóiból s melyiket gróf Károlyi Györgyné kegyeletes szavaiból.

Éble könyve szerint Ungvárynak hívták azt a tábori papot, a ki a vértanút a vesztőhelyre kísérte. A név után gondolva magyar ember lett volna az utolsó gyóntató. Én nem dönthetem el, nem így történt-e, de előttem szinte hihetetlen. Az összes szóbeli hagyományok francia abbéről emlékeznek. Gróf Batthyányi utolsó szava is francia és német szó lett volna az őt agyonlövő katonákhoz. Gróf Károlyi Gábor emlékezete határozottan francia abbéra vall. Szinte képzelhetlen, hogy Haynau vérengző emberei magyar papot tartottak volna akkor a hadbiróság közelében, s magyar embert adtak volna utolsó gyóntatónak. Az is képzelhetlen, hogy a vértanu tábori papot kért volna utolsó vigasztalóul, a mikor ismerős és bizalmas papot is kérhetett. Azt még épen nehéz elhinni, bármily fenevadtermészetű volt is Haynau, hogy a haldokló utolsó kérését erre nézve megtagadták volna.

Azonban minden megtörténhetett akkor.

A vértanu holttestének megszerzése s eltemetése fölött is van némi eltérés.

Gróf Károlyi Gábor nem emlékezett már arról vagy talán akkor se tudta meg, hogy a holttestet előbb a józsefvárosi, a mostani Kerepesi-uti temetőben akarták elhelyezni és csak miután ott nem találtak alkalmas sirböltöt, csak azután vitték éjfél tájban a Ferencz-rendi barátok sirboltjába.

Ezt így én nem is hiszem, ha mindjárt Bártfay naplója így állítja is.

Azt igen is hiszem, hogy a holttest megszerzői elmentek a holttesttel a temetőbe is, minthogy Haynau engedélye arra szolt, hogy a temetés közönséges temetőbe és sirba történjék. De ezt csak látszat okából s a katonai hatóság félrevezetése végett tették. Lehetetlen, hogy ott alkalmas sirböltöt ideiglenesen ne találtak volna. Az se valószínű, hogy Lichtenstein Ferencz herczeg térparancsnok időközben engedte volna meg a családnak, hogy a holttestet ne a temetőben temessék el, hanem a Ferencziek sirboltjában helyezhessék el. Éble könyve természetesen jóhiszeműleg így beszéli el.

De nézzük csak meg e részleteket közelebbről!

Mit tesz e szó: »időközben?«

Estennen volt a vértanu kivégzése. Október 6-án délutáni 5—6 óra közt. Bártfay naplója pontosan 6 órára teszi a kivégzés idejét. Október 6-án 5 óra után 11 perczkor nyugszik a nap. Ha felhős volt az idő, ekkor már sötét volt. Fáklyát kellett a kivégzésnél használni. Este sötéttel végezni ki valakit nem szokás. A törvényes kivégzések ideje a reggeli idő, de legalább a délelőtti idő. Csakis Haynau örvöngése rendelkezte

Batthyányi kivégzését a sötét esti időre. De azért ez se lehetett napnyugta után, hanem légföljebb napnyugta körül 5 óra tájban vagy nem sokkal később.

Ha ez így van: mikor lehetett az az »időköz«, a mely alatt Lichtenstein herczeg térparancsnok a Ferencziek sirboltjába való temetést megengedte?

Esti 6 óra és éjjeli 12 óra közben?

A holttestet 10 óra tájban szerezték meg s éjjeli 12 óra tájban temették el a barátoknál.

Esti 10 óra és éjjeli 12 óra közt mentek a holttesttel ki a józsefvárosi temetőbe s jöttek onnan vissza a Ferencziek-templomához.

Ha Lichtenstein herczeg a kivégzés előtt adta meg az engedélyt: akkor nem tették volna meg a hiába-
való utat a temetőbe. Valamint akkor se, ha kivégzés után, de esti 10 óra előtt ad engedélyt.

Egyáltalán, hogy a térparancsnok éjjel adjon engedélyt ily természetű dologban: ez nem hihető. Ha pedig minden hihetőség ellenére engedélyt adott: mi szükség volt akkor arra, hogy a holttestet titokban és orvul temessék el s hogy a holttest hollétét az egész Bach- és Schmerling-rendszer idején át gondosan titokban tartsák?

Elöttem gróf Károlyi Gábor hézagos és töredékes előadása valószínűbbnek látszik.

Szerinte a holttestet Bártfayné buzdítására Szontagh Gusztáv és Hausmann orvos szerezték meg. Bizonyára ezek kísérték a koporsót is. Éble könyve csak Hausmann doktort említi, ki a holttest átvétele s eltakarítása

körül eljár. Szerinte még Bártfay Jozefina és Szánthóffy Antal józsefvárosi plébános kísérték a koporsót.

E két nevet, mint a koporsó kísérőit, gróf Károlyi Gábor nem említi. Pedig Szánthóffy csakugyan kísérte.

Végül meg kell jegyeznem, hogy bármint tünődöm is, hogy az eltérő adatok közt melyik a valódi, melyik a téves: mindenképen oda jutok, hogy az én elhunyt nemes barátom följegyzései minden esetre fontosak s azok közzététele szükséges.

Meg kell még néhány dolgot jegyeznem.

Bártfayné neve Mauks Jozefina volt, zemplénmegyei származásu magas műveltségű s nemes lelkű nő, férjéhez teljesen méltó. Ő beszélte Matolay Ida urnőnek, hogy gróf Batthyányi holttestét éjjél tájban ő és Balassa doktor hozták el a vesztőhelyről. A vesztőhely gödréből emelték ki s zárt kocsiban maguk közé ültették, mintha élő lett volna s a katonák közt mint beteget vitték keresztül. A Ferencziek zárdájánál Agapius atya várta őket koporsóval. Ez volt a gvardián.

Ez igaz, a pater gvardián neve Dank Agapus volt.

A doktor nevében tévedés van. A doktor Hausmann volt. Balassa csak délelőtt szerepelt Batthyányi sebjeinek megvizsgálásánál.

Matolay Ida urnő szerint a kést, melylyel gróf Batthyányi magát megsebezte, szintén Bártfayné varrta be egy paplan vattája közé, melyet a francia abbé vitt be a grófnak.

MIRE TANITOTTAK?

(Nevelőim, tanítóim. — Pados János. — Első utazásaim külföldre. — A kamaszkor évei. — Miként nevelik a magyar mágnások gyerekeit? — Genfi tanulmányaim.)

Arra biztatsz édes vajdám, hogy irjam meg, miként nevelik a mágnások gyerekeit. S különösen miként nevelték az én gyerekkoromban. Azt mondom, érdekes volna tudni s a nagyközönséggel is tudatni, hogy azok, a kik már születésük véletlensége által az ország törvényhozói s roppant birtokok tulajdonosai, hogyan szerzik meg gyerek- és ifjukurukban az erkölcsöt és a tudományt.

Mind ennek megírásába nem avatkozom. Nem nekem való az. Különbség is van a dologban. Az erdélyi mágnások, ugy tudom, jó magyarnak nevelik gyereküket. A dunántuli és felvidéki mágnások, a mint tapasztaltam, németnek nevelik. A tiszavidékiek vegyesen, ki németnek, ki magyarnak neveli, a milyen az apa vagy az anya.

Az én apám meglehetősen jó magyar ember volt. Anyám Zichy volt és dunántuli nevelésű, de a negyvenes években a nemzeti mozgalomhoz csatlakozott s

állandóan a legjobb és legjelesebb hazafiakkal állott érintkezésben, tehát hazafias érzülete erősen kifejlődött. Így történt, hogy apánktól, anyánktól egyaránt ragadt ránk valami, mely minket a hazafias, sőt a forradalmi nemzeti irányhoz vonzott.

És aztán nevelőink, tanáraink és az a korszak, a melyben felnőttünk, azt hiszem, ezek csináltak én belőlem is egy kis forradalmi névtelen ügynököt.

Az ápoló és felügyelő asszonyt, a ki mellettem volt, az én időmben Kindsfraunak neveztük, persze németül. A mágnásoknál és zsidóknál ma is így nevezik s ma is németül nevezik. Azt hiszem, többnyire németek is. Én a Kindsfrau magyar nevét nem is tudom.

Az én Kindsfraumat Bibinek neveztük a családban, mint már említettem. A neve volt Rakovics Krisztina. Leány volt-e, asszony volt-e, nem tudom, de nagyon tisztos koru volt. Gondos, jóra való, magyar nő. Annyit tudok róla, hogy korábban gróf Vay Ábrahám családjában szolgált s Vay László grófnak volt Kindsfrauja. Hogyan és mikor jött hozzánk, nem tudom, de azt tudom, hogy én előttem már Gyula bátyámnak is Kindsfrauja volt s én ő utána örököltem.

Mellettem nyolcz éves koromig, 1849-ig maradt, azután én utánam rá szállt Pista öcsémre és Palma hugomra. Ezeket külföldre is elkísérte. Később visszajött és Csurgón a kastélyban halt meg. Csurgón temették el is. Attól kezdve, mikor hozzánk került, többé házunkat el nem hagyta.

Engem gyöngé testalkatom miatt későn fogtak tanu-

lásra, Kovács Károly volt az első nevelőm, segédje pedig Lukics; — ezek tanítottak írni, olvasni, számot vetni. Utánuk Vallér vett kezei alá. Hazafias érzésekkel tele szivü, buzgó férfiú, a ki a Rákóczy-indulóhoz magyar verses szöveget készített. Ezt: »Isten adj hazánk felett — Tiszta, fénylő, kék eget!« Istentelen rossz vers, de mi megtanultuk s az induló zenéjére fülhasító gyerekhangon untig énekeltük. Első nevelőm, Kovács Károly, 1853-ban halt meg, a kolera vitte el. — Vallér után Pásztory jött hozzánk Palicsról. Gyula és Viktor bátyáimat ez készítette elő a gimnáziumi 5-ik és 6-ik osztályra, a mint akkor az osztrák tanrend megkívánta. Ez tanított volna azután engem is.

Hogy e tanítók beszerzésében apámat ki látta el jó tanácssal, én bizony nem tudom. Azt hiszem, Bártfay László volt, míg élt, ebben a tanácsadó. Nagyon kitünő és tisztelt férfiú volt Bártfay. Életének története, mint említettem már, a nemzeti irodalom történetének is egy részét képezheti. Családunknak ilyen országos nevü és tekintélyü tisztviselője sohase volt azelőtt.

Azután Pados János kezére kerültem. Ez a Pados nem mindennapi ember volt.

Ez a forradalom kezdetén Székes-Fehérváron a káptalanban volt szentszéki jegyző, káplán és pap. De 1848-ban földhöz vágta a csuhát is, a tollat is s beállt honvédnek. A háboru alatt magasabb tiszti állásra vergődött s valami különös esetei is lehettek, mert a helyett, hogy a háboru után az osztrákok besorozták volna, hadi törvényszék elé állították, el is ítélték, s

mint várrabot Josefstadtba vitték. Ott lánczra füzve, vasba verve töltött el valami három-négy évet, míg végre kiszabadult.

Első dolga volt Fehérvárra menni s a püspöknél jelentkezni s papi állást kérni. Az akkori püspök Farkas Imre volt, a ki tele kételylyel és aggodalommal, a rebellist, az elitéltet, az államfoglyot egyházmegyéjében papi állásba helyezni nem merte. »Pedig én — ugymond Pados — honvédnek is, papnak is fölesküdtem, tehát vagy a generálisom, vagy a püspököm köteles nekem kenyeret adni. A generálisomat már fölakasztották, most hát püspökömhöz fordulok, ezt már csak föl nem akasztják«.

— Magam se szeretném, — felelt a püspök. — Hanem hát édes fiam, hogy én neked papi állást nem adok, az bizonyos. De hogy papi állást mégis kapsz: az is bizonyos.

Kocsira ült a püspök, behajtott apámhoz Csurgóra s apámat rábeszélte, hogy Padost nevezze ki udvari káplánjának s gyerekei nevelőjének. Így került mellém házi nevelőnek és tanárnak Pados János, a ki a mellett a csurgói kastély kápolnájában a miséket is végezni szokta. Ő volt különben Tibor és Pista öcsém mellett is a nevelő mindaddig, míg az érettségi vizsgát mind a hárman le nem tettük.

Abban a nagy munkában, hogy belém valami tudományt beszorítsanak, segédei voltak: Tanács Márton hírlapíró és beszélyíró, a »Hölgyfutár« ezimű lapnak munkatársa, s utána Sal Ferencz, szintén író, s végre

Gerlóczy Gyula. Házi tanárom és oktatóm volt hát elég.

Ezek mellett bejártam, mint rendes hallgató, itt Pesten a piarista barátok gimnáziumába is, hol több jeles tanulótársam akadt. Jelesebb tanárain: Lengyel, Szepessy, Lutter Nándor voltak, s bizony nem rajtuk mult, hogy én olyan keveset tanultam és tudtam.

Napirendünk következő volt: reggel télen-nyáron 4 óra után mindjárt felkeltünk s fürdés, mosdás, öltözködés után azonnal tanuláshoz és leczkefelmondáshoz fogtunk. Ez eltartott két-harmadfél óráig. Pista öcsémel egy szobánk volt, melynek ablakai a kőrösi udvarra néztek. Ez a kőrösi udvar Nagy-Kőrös városának szállója volt s ott feküdt, a hol most a Czukór-utczai nagy iskolaépület van. Az ablakokon keresztül sokszor lesekkedtünk, kivált vásárok idején a szálló udvara körül s nem egy dévajsnak s nem egy vaskos szerelmi kalandnak voltunk szem- és fültanui.

Egyik nap ugy, mint a másik nap, reggeli 7 óraker pontosan átmentünk a piaristákhoz misére s mise végeztével a gimnáziumi előadásra. Pados kísért bennünket oda is, de haza is.

Este tizedfél óraker ágyban kellett lenni.

Gyerekek, nevelők, tanárok, tanulótársak szabad köztársaságot képeztünk együtt. Apám hetenként egyszer ebédelt velünk s akkor egyről-másról kérdezősködött, hol tölünk, hol nevelőinktől. Anyánkkal csak iskolaszünet idején találkozhattunk. Ő emigráns volt, külföldön lakott és csak szünet idején látogathattuk meg.

Nagyapám, gróf Zichy Károly, vitt ki hozzám engem 1852-ben. Anyám akkor Svájcban (Luzernben) lakott. Ott lakott gróf Teleky László is, kit akkor láttam először s ott ismerkedtem meg vele anyám házábanál.

Azután 1855-ben látogattuk meg öcséimmal együtt anyámat s ezután minden évben 1860-ig. 1855-ben Genfben lakott anyám. Innen Velenczébe ment át, mikor 1856-ban meglátogattuk. Épen akkor voltunk ott, mikor Velence népe a kibékítés végett oda küldött Miksa főhercegnek hátat fordított. Sajátságos volt ez, én nem is értettem, anyám magyarázta meg.

Nagy sétatér Velenczében a Szent-Márk tere s a rab-szolgák partja. Séta idején telidestele emberrel. De a mikor Miksa főherceg, az uralkodó császár testvérje, Velence császári helytartója és kormányzója diszes környezetben a Szent-Márk-térre, vagy a rab-szolgák partjára, vagy a Lidóra kiment sétálni: egyszerre minden ember eltakarodott onnan s magára hagyta a főherceget, mintha bélpoklos lett volna. Még levegőt se akart együtt szivni Velence lakossága az osztrák hódítóval. Én láttam egy ilyen jelenetet!

Hejh ha ilyen tudott volna lenni valamikor a magyar nép!

Az érettségi vizsgát husz éves koromban, 1861-ben tettem le a piaristáknál. A pesti egyetemnek rendes hallgatója már nem voltam. Tanultam ugyan privátim a nemzetgazdaságtant Kautz Gyulánál s a magyar jogot Gerlóczy Gyulánál, de nem volt annak semmi sikere. Sikerét legalább se én nem tapasztaltam, se tanárain.

Tibor öcsémmel 1862-ben a genfi egyetemre mentünk. Ott lakott akkor anyám is. Sok híres tanár volt itt akkor, különösen az öreg Vogt és a híres köztársasági emigráns Barni. Mindkettőt hallgattuk. Tiborral rendszeresen bejártunk az egyetemi előadásokra, de azért a tanulmányokat komolyan nem vettük. Inkább szórakozás-számba ment az egyetemrejárás. Eszünk ágába se jutott tudósnak készülni.

Pénz dolgában így álltunk: tizennégy éves koromig soha se kaptam kezemhez egy krajczárt sem. A mire szükségem volt, azt beszerezték s nekem költekezésre nem volt szükségem. De magam nem is mentem sehova, a palota udvaráról magam talán nem is távozhattam volna. Mindenütt kísérom volt. A nevelő vagy segédje.

Tizennegyedik évem betöltével pár évig havonként 5 forintom, azontul 10 forintom volt. De ezt se kaptam kezemhez, ezt is Pados János kezelte és csak akkor adott, a mikor séta vagy kimenés közben valamit épen vásárolni akartam. Tizennyolcz éves koromig pénz fölött szabadon nem rendelkeztem. Így nevelődtek testvéreim is.

Mikor az érettségit letettem: akkor jutottam végre havonként 200 forint költő pénzhez. No hiszen volt is aztán hegyen-völgyön lakodalom, későn-korán dinomdánom. A legelső napon, mikor ily tenger pénzhez jutottam, már a következő nap reggeli 6 órája vetett háza. Tivornyáztunk egész éjjel szakadatlan.

Jó kompániára akadtam. Nem maradt el Tibor öcsém sem. Velünk tartott gyakran Nádasdy Feri és az öreg

Thaly Kálmán. No akkor nem volt öreg, most se az, de csak úgy nevezzük. Kormos Béla, Bartha Guszti, Kuliffay Ede s többen, az ifjuság hangadói, jó vivók, legénykedő athléták. Kávéház, cigány, felelősség nélküli udvarlás, holmi politikai tüntetések: im ezekből állott a korhelykedés.

Az az élet, melyet az iskola, a tanárok és a tanönyvek társaságában töltöttem, ezzel a jóízű, hazafias korhelykedéssel ért véget.

Megtanultam magyarul, németül és francziául beszélni, írni és olvasni. Ezenkívül nem tudtam semmit, alaposan pedig nem tudtam épen semmit. Világtörténet, hazai történet: köd volt előttem. Latin nyelvből néhány mondat, görög nyelvből néhány szó volt a tudományom. Még a magyar költészet termékeiből legtöbbet ismertem.

Az osztrákot gyűlölni, a papot komolyan nem venni, a vallásba el nem merülni, a keresztet nem nyaldosni, az álnokságot és színlést kerülni s mindig, mindenben igazat mondani: ide edződött ki fiatalkori erkölcsünk.

De jó magyar érzésem, azt hiszem, megmaradt annyira, a mennyire oly embernél, ki élete nagy részét külföldön tölti, megmaradhat.

És azt hiszem, emberszerető és demokrata tudtam maradni.

Gyerekkoromban az én apám még földes uraság volt. Főúr, zászlós ur, uradalmak tulajdonosa, jobbágyok és zsöllérek ura, száz tisztnek és ezer cselédnek urasága, egyházak, templomok és papok kegyura, alattvalóinak főbirája, a szatmári nemességnek vezére s több efféle

jogok, méltóságok, tisztségek és szabadságok birtokosa.

Valóságos kényur a régi alkotmány értelmében, a kinek a királyon kívül nem parancsolt senki s a ki a királyon kívül nem is félt senkitől. Ura volt, mint nekem mondták, életnek és halálnak is. Minden uradalmában volt uriszéke, minden uriszéknek ő lehetett elnöke és vezetője. Az uriszék börtönre és halálra is ítélhette a bűnösöket s az apám kegyelmet is adhatott, ha akart, az elítélteknek. Így volt-e egészen, én nem tudom biztosan, de azt tudom, hogy olyan főurnak, mint az apám, a joga vagy legalább a befolyása határtalan volt.

Azt ugyan nem hallottam, hogy az apám kényuraszkodott volna. Azt se vettem észre, hogy belém akarta volna csepegtetni, hogy én valami isten kedvező kegyelméből született önkénykedő uracska volnék. Nevelőim, tanítóim is oly szabad és nemes gondolkozású férfiak voltak, hogy ily bolond középkori szellemet meggyökerezni gondolkodásomban sehogy se engedtek volna.

De azért volt alkalom erre is.

Ha Nagy-Károlyban voltunk, a városi kézművesek és parasztok gyerekeivel sehogy se engedtek együtt játszani, a napot együtt tölteni.

A kastélybeli huszároknak, hopmesternek, cselédeknek örökké az volt intésük hozzám, hogy én a rongyos mesteremberkölykekkel és parasztkölykekkel ne barátkozzam. Furcsa az, hogy az efféle cselédek, az urasági udvarokban élő s kényelemben, gond nélkül henyélő

szolgák mennyire lenézik a maguk fajta szegényebb néposztályt.

Egyszer valamelyik kegyurasági faluból egy fiatalabb kora pap vagy barát jött a kastélyba s nekem is kezet csókolt. Lehettem hat-hét éves.

Elbámultam.

Azt láttam ugyan, hogy apámnak mindenki kezet csókol, a főtisztól kezdve a kanczellistáig, de még a nagykárolyi városi tisztviselőség is, de nekem még főtiszt és papféle ember nem csókolt kezet. Gyerekésszel megkérdeztem a papot:

— Miért csókolta meg maga a kezemet?

— Mert a mi jó istenünk a kis gróf urat arra rendelte, hogy nekünk uraságunk legyen.

Elmondtam ezt nevelőmnek, Kovács Károlynak, vagy talán ő maga is látta ezt a jelenetet. Kovács Károly jól összeszidta azt a papot, hogy az ily magaviseletével ne rontsa a gyerekeket. Elöttem meg aztán számárnak, butának nevezte folyton azt a papot s azt mondta, azért hizelkedett nekem, hogy engem megrontson.

Ez a nevelőm, de utóbb Vallér és Pados még sokkal jobban fejembe verte, hogy a jobbágyot lenézni nem szabad, az emberek mind egyenlők, az én születésem s apámnak rengeteg vagyona csupa véletlen és esetlegesség; hogy ebben nekem semmi érdemem, sőt ezt valahogy ezentul kell emberszeretettel, jó magaviselettel megérdemelnem s a sorsnak meghálálnom. Sőt Vallér annyira ment, legalább én ugy értettem, hogy én nagy terhet vettem vállaimra, mikor ilyen előkelő nagy

urnak születtem s hogy nekem ezért egész életemen át bűnhődni és vezekelni kell.

No ezt akkor se akartam elhinni, ma se hiszem. Nekem ugyan magas születésem és nagy vagyonom előnyeiben alig volt részem, de a hogy magam ismerem, valószínűnek tartom, hogy egy kis demokratság minden esetre fészket vert volna lelkemben.

Apámnak volt háromezrézezer hold földje s azt se tudom, hány kastélya és palotája. Én apám uradalmainak se számát, se nevét soha nem tudtam, de nem is kerestem. Engem nagy és fényes multu családom neve és dicsősége se kápráztatott el soha. Én igen jól éreztem magam minden rang és minden nagy név nélküli jó emberek között. Kenyérkereső munkát ugyan se nem tanultam, se meg nem szoktam s ennyiben demokratságom csonka volt, de azért én bennem a demokrata felfogás és érzület mély gyökeret vert. Mikor pedig hosszú távollét után haza jöttem s a magyar mágnások engem ugyszólván bojkottáltak: ez se esett rosszul nekem. Azt hiszem s te is jól tudod édes vajdám, hogy én újabb koru jó barátaim közt igen jól éreztem magam.

S ezt gyerek- és ifjukori nevelésemnek s a Franciaországban töltött hosszú időnek köszönhetem. E nevelés más volt, mint a mostani mágnásfiuké.

Német norddeutsche, szentszivkisasszony, angol miss, francia gouvernante, cseh muzsikus, cseh jáger, osztrák rittmeister, angol jockey, német és francia abbé, jezsuita prédikáció, karlsburgi iskola: ezek veszik

körül ma a mágnásfiut és leányt. Hát a magyarság hol marad? Hát a hazafiérvés buzgalmát hol sajátítják el? Hát a szabadság lángoló szeretete, hát a munkásembernek igazi megbecsülése hol marad? Hol az a mágnásfiu most, a ki a püspökkel és az uralkodóval szemben a nép mellé álljon s készen legyen bitóra és vérpadra is menni, ha küzdelme bukni talál?

Én mint gyermek, láttam ilyeneket s mint ifju és férfi ott voltam Garibaldi és Kossuth körül s a mit ők és embereik rám biztak, azt törekedtem elvégezni. Nem biztak rám sokat, nem is volt tehetségem sokra, de nem is válogattam a munkában.

Apám 1862-ben kiment a londoni világkiállítást megnézni s engem is magával vitt. Nem hiszem, hogy csupán az én kedvemért ment volna ki.

Együtt egy időben s egy hotelben szállva volt ott velünk együtt báró Wenckheim Béla, gróf Szápáry Antal és Majláth György, a későbbi országbiró.

Wenckheim Béla, bár jóval idősebb volt, mint én, jó pajtásom volt, semmi fölényét nem éreztem s minden dologról csak oly komoly vagy ledér felfogása volt, mint nekem. Vig és jó kedvü volt mindig s apám is nagyon szerette. Többet pedig semmivel se tudott, mint én. Csodálkoztam is, mikor Párisban meghallottam, hogy miniszterré is lett.

Mikor később hazajöttem s találkoztam vele és kérdeztem, miként mert ő miniszterségre, sőt még miniszterelnökségre is vállalkozni, azt felelte:

— Bagatell az Gábor, sokkal nehezebb négy csikót

négyesbe jól elhajtani, mint a miniszterelnökséget elviselni.

Azt hiszem, miniszterelnök kartársai nem voltak ebben a véleményben.

Szegény Wenckheim, egész életében magamforma könnyü vérü ember volt. Olyannak ismertem a híres csákói vadászatokon. Azt hallottam róla, mikor meghalt, előbb végrendeletet csinált, de csak azért, hogy örököseinek megparancsolhassa, hogy őt vörös frakkban temessék el. Ugy tudom, így is történt. Valamikor nagyon szeretett vörös frakkban vadászgatni s a kopóvadászatot nagyon kedvelte.¹

Gróf Szápáry Antallal is igen jó barátságban álltam. Ez nagy pecsovics volt s később egyszer a nemzeti kaszinóban nagyon összeszidtam; ha rákerül a sor, elbeszélem.

Majláth Györggyel nem tudtam anyira rokonszenvezni. Mindig böles mondásokban beszélt velem s akkor huszonegy éves koromban ezt még úgy se szerettem, mint ma.

Apám lelkemre kötötte, hogy a kiállítást szorgalmasan látogassam s kivált a vasgyártás, szövés-fonás, mezőgazdaság és hajózás gépeit jól megfigyeljem. De bizony nem tettem én ezt. Nem volt hozzá semmi kedvem. Sohase tudtam én eligazodni se egy lokomobil, se egy szövőszék gépezetén, hiába magyarázták nekem. Ott meg volt száz számra, ezer számra. Mindössze is egy peniczilust vettem emlékül fél fonton.

Mikor értesültünk Tibor öcsém párbajáról, melyet

Kapczyval vivott s melyben Kapczy meghalt, azonnal eljöttünk haza.

Apám ugyan jó szemmel nézte, ha nem igen ijedünk meg az árnyékunktól, de azért még se nagyon kedvelte volna, ha párbajokban vitézkedünk. Kedve volt ahhoz, hogy mi nagyobb utazást tegyünk s később szivesen belenyugodott, hogy afrikai vadászatra vállalkozzunk.

Meglátogatott bennünket 1863-ban Genfben s ekkor rávett, hogy utazzuk be Spanyolországot. Igaz, hogy mi is szivesen beleegyeztünk. Némi okunk is volt Genfből távozni, mert Tibor öcsémnek némi kalandja volt egy férjes szép nővel, mely könnyen veszélyessé válhatott volna. E miatt czélszerű volt, hogy Genfből távozzék, én pedig nem akartam őt elhagyni.

Hárman vállalkoztunk az utazásra. Én, aztán Tibor öcsém és Deuchmann barátunk. E velünk egykoru fiatal emberrel Genfben az egyetemen ismerkedtünk meg s igen jó barátság fejlődött ki köztünk. Fia volt egy kölni bankárnak, sokáig voltunk vele együtt s egyszer itthon Magyarországbán is meglátogatott bennünket, a mint ezt lassanként majd egymás után elbeszélem.

* * *

Jegyzet.

¹ Magam is láttam egy érdekes vörös frakkos vadász-jelenetet. Ezelőtt több mint harmincz évvel, gróf Batthyányi István, gróf Nádasdy Ferencz s tán mások is kopófalját tartottak Polgárdin és Lepsényben, s mint-hogy uradalmaik az én mezőszent-györgyi birtokommal szomszédosak, az én birtokom is néha megtaposták.

Kárt is tettek, kivált a kisebb birtokokban, de a kárt az uradalmi ügyvédek mindig elpörölték s azért a parasztgazdák nagyon haragudtak a kopóvadászó urakra. Egy alkalommal egy szentgyörgyi parasztgazda látja ám, hogy jön a falka, kerget egy nyomorult nyulat s a falka nyomában egy csomó vörös frakkos ur nyargal. Valamennyien egyenesen az ő szőlejének tartanak. A szőlőben pedig éppen akkor nagy kárt tehettek. Kezébe fogott tehát egy hosszú dióverő póznát s magasra tartva, már messziről integetett a nyulnak, hogy oda ne találjon futni az ő szőlejébe, mert különben baj lesz. A nyul azonban nem ügyelt rá s épen neki futott. Utána a kutyák, a peczérek és az uraságok. Hejh a paraszt se volt rest s a kutyákat el kezdte a póznával lazsnakolni, a míg csak el nem tisztultak keze ügyéből. A lovasok közt volt Wenckheim is, akkor belügyminiszter. Oda ugrat a paraszthoz s rá kiált:

— Héjh te goromba paraszt, hogy mered bántani a kutyákat?

Oda néz a paraszt.

— Nini, a német teremburádat, még neked áll följebb? Megesóválja a dióverő póznát s Wenckheim felé suhint. Ha el nem ugrat előle, leüti a lóról.

— Hogy türheted ezt, — kérdi egyik társa, — belügyminiszter létedre?

— Hát hiszen németnek nézett, csak nem bántom azért, hogy egy németet meg akart verni.

Ez 1867-ben történt.

UTAZÁSAINK.

(A spanyol haláron magyar zsidó. — Gróf Batthyányi Iván. — Gibraltárból Malagába. — Spanyolországban. — Átmegyünk Algírba. — Egy nagynénémet fölfedezem az arabok közt. — Mulatságaink. — Orvul meglőnek. — Bonbonnel barátom és rettentő vadászesete. — Megmentjük őt a gyilkostól. — Havas tél szorít meg Afrikában.)

Mikor az utazás végleg el lett határozva, Genfből Párisba mentünk s ott szereltük fel magunkat. Ajánló levelünk Wodianer Móricztól volt Madridba Weiszweiler bankárhoz, ki aztán ellátott bennünket egész Spanyolországba a kellő ajánlatokkal.

De el is láthatott, mert a királyi udvarnál csaknem mindenható volt. Abban a hirben állott ugyanis, hogy ő Izabella királynőnek egyik kegyence, még pedig nagy kegyence s a királyné legbensőbb titkainak is részese.

Párisból Bordeauxba, onnan Biarritzba mentünk. Itt találkoztunk véletlenül gróf Károlyi Alajos unokatestvéremmel.

Spanyolországi utazásunkat részletesen elbeszélni nem akarom. Nem is volt az nagyon érdekes, mert gyorsan végeztük s különös ismerkedésre nem volt se időnk, se alkalmunk.

Hogy miként hatoltunk át a francia-spanyol határon, ezt mégis megemlítem.

A finánczok és vámőrök mindenünket apróra át akarták kutatni s minden podgyászunkat tizszer is össze-vissza turkálták. Én nem vagyok nagy türelmű ember s utóbb el kezdtem őket szidni francziául is, németül is, magyarul is, a hogy a nyelvemre jött. Már épen büntetni és letartóztatni akartak, mikor magyar káromkodásomra egy véletlenül ott ácsorgó ur figyelni kezdett s kérdezte, hogy kik vagyunk? Megmondtuk nevünket s arra bemutatta magát: ő Raschowitz nevű pesti zsidó s most Spanyolországban tartózkodik.

Ezután egy-két szót intézett a vámtisztekhez s arra azok félben hagytak minden fürkészést s nagy udvariassággal kértek bocsánatot.

Néztem ezt a pesti zsidót. Ördöge van ennek? Nem volt az neki, hanem Narvaez generálisnak volt kedvence s attól volt levele. E félelmes névre megjuhászodtak a finánczok.

Két Raschovitz élt egykor Budapesten. Testvérek voltak. Az egyik terménykereskedő lett s itthon maradt. Vagyonra és tekintélyre tett szert s mint hallom, valamikor hitközségi elnök is volt.

A másik Raschovitz Párisba költözött s ott harmadnegyedrangú bankárrá lett. Csinos vagyonra tett szert. Spanyolorzágnak mindig kölcsönre volt szüksége s ez a Raschovitz közbenjáró volt a kölcsönök kötésében. Ez okból járt gyakran Spanyolországban s így ismerkedett meg a rettenetes Narvaez generálissal is.

Jó hasznát vettük ott a vámhatáron.

Ugy hallom, mind a két testvér utóbb tönkrement s családjuk elszéledt.

Spanyolországi utazásunk nem tanulmányozási utazás volt. Nem vizsgálgattuk mi se az embereket, se az intézményeket, se az ipart, se a földmívelést. Alkotmány, törvénykezés, közigazgatás s egyéb efféle eszünkbe se jutott. Csak jöttünk, mentünk egyik városból a másikba. Az utcákat, a város fekvését, a hiresebb palotákat és templomokat megnéztük; a vendéglők kényelmét vagy kényelmetlenségét végig élveztük; mulattunk, ha lehetett, minden kicsapongás nélkül; — ha ismerősre akadtunk, azzal elbeszélgettünk; — akármit láttunk vagy néztünk, semmit föl nem jegyeztünk. Nem volt utazásunknak semmi más czélja, mint utazás által tölteni az időt s az unalmat az utközben talált dolgok megtekintésével elüzni. Nem használtunk mi Baedeckert sem, sőt azt se tudom, hogy akkor már volt-e Baedeker.

Igy barangoltuk be Madridot, Cordovát, Sevillát és Cadixot. Egészségben, jó kedvben, pénzben nem volt fogyatkozásunk.

Cadixból hajón mentünk át Lissabonba, Portugallia fővárosába, hol véletlenül ugyanabba a vendéglőbe szálltunk, a hol szegény gróf Batthyányi is szállva volt.

Nagy örömet okozott neki, hogy velünk találkozott. Érdeklődött irántunk s ezer kisebb-nagyobb dolog iránt kérdezősködött. Ő már akkor hosszabb idő óta volt külföldön, a minthogy élete nagy részét külföldön töl-

tötte. De azt mondotta nekünk, hogy már készül haza, már megunta a künlétet. Csak azt várja, hogy az egészsége jobbra forduljon.

— De hogyan jössz haza, hiszen régen elszoktál te már a hazától s az is tetőled.

— Dehogyan szoktam, majd visszaszokom, aztán az igaz, hogy sohase vágyakoztam azelőtt úgy haza, mint most. Ugy látszik, ha megvénül és elgyengül az ember, megváltozik a természetünk. Én legalább most már minden esetre haza megyek, csak azt várom, hogy kissé megerősödjem.

Az igaz, hogy kiszáradt, elerőtlenedett, elaggott ember színében volt. Hiszen öreg ember is volt. Lehetett már hetven-nyolczvan éves is. De azért többször előhozta, hogy csak haza, csak haza!

De nem lett ebből semmi. Akkor is utban volt Madeira felé. A tüdővész már nagyon elhatalmasodott rajta, a párisi orvosok azt mondták, hogy Madeira tengeri levegője még segíthet rajta. Maga mellé vett egy francia orvost s azzal utazott Madeirába. Így találkoztunk vele véletlenül.

Sohase jött haza, de a kontinensre se. Meghalt Madeirán.¹

Benéztünk Gibraltárba is az ottani angol állomáson. Nagy előzékenységgel fogadtak az angolok s mutatták meg erődüket, majmaikat és rettentő sorhajóikat. Legalább ezer ágyut láttunk az erődökön és sorhajókon.

Volt oka az előzékenységnek. Gibraltárban volt Codrington, a ki a walesi herczeg udvarához tartozott,

a herczegnek kísérője s voltaképen udvarnagya volt. Ez valamikor a bonni egyetemet járta s Bonnban Deuchmann barátunk apjánál, ennek házában volt szállva s a családdal jó ismeretségbe jutott. Ehhez volt utitársunknak, Deuchmannak ajánló levele.

Codrington ismeretsége vagy legalább jó tanácsa életünket mentette meg.

Innen ugyanis hajón akartunk menni Malagába. Valami Louise nevű francia hajó indult oda s mi meg is váltottuk e hajóra jegyeinket. A hajónak éjfélkor vagy hajnalban kellett elindulni.

A bucsuebédet este együtt ettük meg Codringtonnal. Ebéd alatt a nemes lord lebeszélte hajón való utazási szándékunkról. Azt mondta, hogy okos ember, ha csupán szórakozni akar, csak ott megy hajón, a hol ki nem kerülheti s akkor megy postakocsin, a mikor kevés a pénze. Menjünk mi lóháton.

Elfogadtuk tanácsát, noha hajójegyünk értékét elvesztettük. Még az este intézkedtünk Codrington segélyével nyerges lovak iránt s másnap vidáman elindultunk lóháton.

Azonban podgyászunk is volt s málhás lóval vesződni nem akartunk. Felfogadtunk hát a hotelben egy bér-szolgát, átadtuk neki podgyászunkat s hajójegyjeinket, hogy ő hajón menjen Malagába s ott várjon be bennünket, — ha esetleg előbb Algesirásban nem találkoznánk. A podgyász közt egy kis eleven kutya is volt, melyet én ajándékba akartam vinni Lyonba egy barátomnak.

Iszonyu zivatar, eső, felhőszakadás, árvíz lepett meg bennünket mindjárt elindulásunk után. Három álló napig mindig áztunk, mindennap csurónvíz lettünk s lovaink néhol hasig gázolták a vizet. No hiszen áldottuk mi Codringtont ezért a bolond tanácsért.

Malagába érünk, keressük a bérszolgát, keressük podgyászunkat, egyiknek sincs se híre, se hamva.

Hanem azt igenis meghallottuk, hogy utközben a Louise hajótörést szenvedett s emberestül, patkányostul, mindenestül elveszett. Két holttestet már ki is vetett a tenger, s bár egyik se a mi bérszolgánk volt, mindamellettt őt podgyászunkkal együtt elveszettnek tartottuk. Ha hajón utazunk, minket is ez a sors ér s én neked, édes vajdám, most nem mesélgetnék, Tisza Kálmánt nem hajszolnám és Samu infámis karczosát nem az én asztalomnál inná a jó Ada.²

No hiszen áldottuk most Codringtont bölcstanácsáért.

De még bérszolgánk és podgyászunk is megkerült. A bérszolga ugyanis a jó borraivalóból annyit ivott, hogy elaludt és a hajóról lekésett s kocsira kapva, a következő napon szerencsésen megérkezett. Épen új felszereléssel akartuk már magunkat ellátni, mikor hozzánk betoppant. Tibor öcsém úgy megszorította a kezét, hogy fölsikoltott s féllábon tánczolt előttünk.

Innen Granadába mentünk. Ennek már emlékeit s minden nevezetességét jól megnéztük. Deuchmann barátunkban itt különösen fölébredt a jó német tudni-vágyás s hurczolt bennünket mindenhova s magyarázott és magyaráztatott vég nélkül.

Megnéztük a cigányokat is. Muzsikájukat, táncukat, lakásukat, szép lányait. Az igaz, hogy öltözetük a mulatóban szebb és gazdagabb, mint a mi cigányainké, de lakásuk ép oly piszkos, öregjeik ép oly rongyosak, mint minálunk. Hanem hegedülni nem tudnak, csak holmi cziterát, hárfát pöngetnek.

Utba ejtettük Valencziát is s úgy mentünk Marseillebe s onnan a kis kutyát Lyonba expediálva, mentünk Nizzába.

Itt találtuk édes anyámat, kinél ott volt Pálma hugom. De épen ott volt Viktor bátyám is, ki e tájban házasodott s nászutjában nejével együtt meglátogatta édes anyámat. Augusztus végén vagy szeptember elején volt, a mikor itt családunk tagjai közül vagy hatan összehkerültünk.

Itt határoztuk el véglegesen afrikai utazásunkat. S itt is szereltük fel magunkat az utazásra.

Vettünk sátrat, vadászati szereket, ágyneműeket, pokróczokat. Volt egy Ábel nevü régi franczia komornyikom, ezt vittük magunkkal hárman s több szolgánk egyelőre nem is volt.

Marseilleben szálltunk hajóra. Egy Tiber nevü franczia hajó vitorlázott el velünk Afrikába, hol mindenek előtt Algirba siettünk.

Algir kormányzója akkor Mac-Mahon volt, a későbbi köztársasági elnök. Volt hozzá ajánló levelünk Malaez grófnőtől, ki a florenczi udvarnál székelő akkori franczia követ neje volt. Anyám ismeretsége volt ez a grófnő.

Mac-Mahon nagyon szívélyesen fogadott bennünket, mintha csak régi ismerősek lettünk volna. Rólunk magyarokról ugyan átkozottul keveset tudott a már akkor is híres generális, de tudatlansága szívélyességét nem zavarta. Egyszer például ebédközben jó kedvében azt kérdezte tőlem, hogy nekem miféle magyar foglalkozásom van?

— Semmi sem. De hogy jut e kérdés Önnek eszébe?

— Bocsánat, de én ugy tudom, hogy a magyar vagy huszár, vagy muzsikus, vagy czirkuszlovás és állatszelistő.

Persze Mac-Mahon más magyart alig látott, mint huszár-egyenruhát. Ilyet visel a huszár s Párisban ilyet visel minden magyar muzsikus cigány és igen sok czirkuszlovás és állatszelistő, a ki különben még hírét se hallotta a magyar nemzetnek.

Adott Mac-Mahon fölötte kitüntető ajánló leveleket nekünk Afrika, illetőleg Algir belsejébe, a hová csak menni akartunk, az összes arab bürókba. Vettük is ezek hasznát nem egy helyütt.

Mielőtt azonban afrikai élményeinket lejegyezném, meg kell említenem egy rokonommal való találkozásunkat.

Volt anyai nagyapámnak, gróf Zichy Károlynak egy nővére, gróf Zichy Leopoldina, ki báró Kresz Károlynak, később lovassági tábornoknak volt felesége. Ez a Kresz báró már régen meghalt, még az 50-es években. Én nem is igen ismertem, csak egyszer találkoztam vele, mint gyerek, ha jól emlékszem, Bécsben vagy valahol Bécs környékén. Bajorországi báró volt eredeti-

leg Kressensteini előnévvel, de a neve után mindig odatette egyéb német nemességi czimeit is. »Herr auf Kraftshof und Röttenbach bei St.-Wolfgang.« Magyarul: »Kresszensteini báró, Kraftshófnak és a szent Farkas mellett való Röttenbachnak ura.« Pedig bizony nem volt ő semminek se ura, még a feleségének se. Elmult már negyven éves, mikor nagyapai nagynénémet elvette. Ez meg akkor még 22—23 éves televérü Zichy-lány volt, s férje egyebet se hozott a házhoz, mint katonai csillogó egyenruháját. Különben a francia háborukban vitézül verekedett s utóbb egy ulánus ezredet is kapott Ferencz császártól. Házasságuk első évében mégis született egy lányuk, a kit Leontine névre kereszteltek, s ki később gróf Khevenhüller-Metsch Otmár felesége lett. Ő vele többször találkozhattam volna, találkoztam is, de a köztünk levő atyafiságról soha nem emlékeztünk meg.

Mi mágnások úgy vagyunk az atyafisággal, mint a zsidók. A szegény atyafit, ha már másod vagy harmad ízbeni a rokonság, sehogy se akarjuk vérrokonnak elfogadni. Mint a kinek sok pénz van zsebjében, nem szivesen ül le kártyázni oly emberrel, a kiről tudja, hogy semmi pénze sincs. A legjobb esetben is mit nyerhessen tőle?

Erre a kresszensteini bajor bárócska sógorra is csak azért emlékezem ily elevenen, mert ha valami kis vagyonu mágnásról volt köztünk, gyerekek közt szó, nem egyszer kérdeztük dévajkodva egymástól, vajjon nem kraftshófi és röttenbachi uraság az illető?

Ez a Kresz báróné nagynéném 1830-ban súlyosan megbetegedett, s orvosai tanácsára Montpellierbe, Franciaországba ment üdülni. Innen, mikor már jobban érezte magát, egy alkalommal áthajózott látogatás végett Algirba s onnan nem is jött többé vissza soha. Pedig jó hosszú ideig élt, az 1872-ik év végén halt meg. Anyámnál láttam a francia nyelven irt halotti jelentést.

Benső barátságba keveredett egy hegedüvirtuózzal, vett birtokot Algirban s birtokán Bonfarikban épített kastélyt, de tartott házat Algirban is. A virtuóz utóbb elhalt, vagy elhagyta őt s akkor arabokkal vette magát körül s tökéletesen megtanulta az arab nyelvet is.

Az igaz, hogy magyarul beszélni vagy sohasem tudott, vagy teljesen elfelejtett.

Meglátogattam. Ekkor már igen öreg volt, hiszen még a mult században született. Elkérdezte tőlem az egész gróf Zichy-atyafiságot, mintha én azt tudtam volna.

Szivesen fogadott, de többé én se láttam. Ugy tudom, ott halt meg Bonfarikban. Egész regény volt élete. Szép sudár termetű arab imádói voltak, de csakszegényebb sorsuak. Ha megunták őket vagy ha azok unták meg őt, vett nekik egy kis házat, kertet, földet s adott hozzá egy lovat vagy öszvért s ezzel elbocsátotta őket.

Enyelegtem vele imádói miatt. De nagyon meg tudott felelni.

— Ne fecsegj öcsém. Különb legények ezek imádónak, mint ti vagytok otthon Európában. Ha szeretnek és a mig szeretnek: igazán szeretnek s más nő után

nem futkosnak. Ha pedig nem szeretnek: megmondják nyíltan. Nem is hazudnak, nem is féltékenykednek, nem is viszálykodnak. És ha szeretnek, nem a grófnét szeretik, hanem az asszonyt, a valóságos asszonyt.

Volt vele Bonfarikban egy öreg huszár is. Ezt magával vitte még Franciaországba s azután Áfrikába is. Magyar huszáros, zsinóros ruhában volt s magyarul szólítottam meg. De ő francziául felelte, hogy nem tud magyarul.

Jól összeszidtam.

— Micsoda magyar vagy te, hogy nem tudsz magyarul?

— Hát hiszen cseh vagyok én, nem magyar!

— — — No Isten áldjon meg jó öreg néném. Maradj hát te csak arabusnak. Sohase láttam többé!

Rendszeres uti naplót ne várj tőlem édes vajdám. Mondtam már, hogy naplót nem vezettünk. Én csak egyszerűen, minden összefüggés nélkül elbeszélem azt, a mi fontosabb dolog történt velem, vagy a mire élénkebben emlékezem. Még az időrendről, kalendáriumról, egymásutánról se állok jól egészen, nem is tartom fontos dolognak. A mi pedig barangolásunk geografiáját illeti: ezt majd te fogod üres óráidban — ha lesznek ilyenek — összeállítani.³ Én bizony a térképeket se igen nézegettem, a városok és hegységek nevének helyesírásáról se vagyok biztos. Mit tudom én, hogy a francziák szeleburdi s az arabok, mórok, kabylok torokhangu, suttgó kiejtését jó helyesírással jegyeztem-e föl?

Algirban, a tengerparti városban tudniillik, hetekig

mulattunk. Megismerkedtünk s összebarátkoztunk a helyőrség sok tisztjével, fiatal, könnyü vérü legényekkel. Elvittek ezek bennünket minden mulatóhelyre, kávéházakba, táncztermekbe, érzéki látványosságok és szórakozások helyiségeibe s bemutatták nekünk a könnyü erkölcsü arab, mór és zsidó női szépségek egész algiri gyűjteményét. E nők különben se ivásban, se tánczban, se énekben nem oly zajosak, tobzódók és ugrándo-
zóok, mint a hasonló életmódu párisi és budapesti leányok. Akár természetük, akár tettetés náluk, de a komolyság látszatát jobban megőrzik. Az igaz, hogy zenejátékuk se klarinéttal és hegedűvel dolgozik. Még csak nem is zongorával.

Nekem akkor nagyon megtetszett ez a katonaélet.

Mi itthon nem voltunk katonák. Olyan légkörben növekedtünk, mely gyűlölte a katonát, minthogy az a katona akkor osztrák volt. Még csak gondolnunk se lehetett arra, hogy katonáskodjunk. A katona valódi feladatáról fogalmam se volt, vagy ha volt, nagyon félszeg. Azt gondoltam, az az igazi katona, a minőt Algirban láttam.

Karddal, pisztolylyal bánni tudni; diszes egyenruhában feszíteni, sétálni, udvarolni; a háttas lovat az utczán és tengerparton végig finczoltatni; naponkint egy-két órai gyakorlatot megcsinálni; ebédnél enni, inni, élczeskedni és nevetni; éjfélig vig lányok közt lenni, ha pedig az arabok és a kabylok békétlenkednek, azokat rettentő hideg vérrel legyilkolni, összelőni, agyonkaszabolni: ebből áll a katonáskodás.

Az ördög gondolt arra, hogy a katonának tanulni is kell. A tudós katonáról úgy beszéltek algiri új barátaink, mint valami pápaszemes, tobákos, esoszogó iskola-mesterről. Nekem, akkori eszemmel és tapasztalásommal nagyon tetszett ez a felfogás. De a társaság is nagyon tetszett. Karddal, pisztolylyal mi is tudtunk úgy bánni, mint ők, talán még jobban is. Tibor öcsém edzett izmai nem utolsók voltak, a mi pedig a tudományokban való jártasságot illeti, mi ugyan semmit se tudtunk, de annyit mégis tudtunk, mint algiri francia barátaink.

Elvégre mi utazni és vadászni akartunk, ki kellett tehát tekinteni a vidékre is. Meg akartuk járni nemcsak az algiri, hanem a constantinei és esetleg oráni tartományt is s az Atlashegység néhány ágazatát, a kis Saharát s ha lehet, egy kissé a nagy Saharát is megismerni. Mindebből kevés történt meg, de mégis csak megtörtént valami.

Legelőször is elbeszélem meglövetésem történetét.

Milianában s annak környékén időztünk egy alkalommal. S egyszer Milianától 47 kilométernyire lovagoltunk ki egy jó vadászterületre.

Én a ló hátáról egy nagy csapat foglyot vettem észre a harasztban. Leszálltam a lóról, lovamat átadtam egy arab szolgának, közel mentem a fogoly csapathoz, mely be is várt jó közelre s egy követ a foglyok közé hajítottam, hogy repüljenek föl s közibük lóhessek. A foglyok felröppentek, én kapom a puskát s lövésre vállamhoz szoritom, mielőtt azonban lóhettem

volna, jobb karom csak leesett s a puskát balkezemmel alig tudtam megtartani. Első pillanatra nem tudtam mi történt. A másik pillanatban fájdalmat éreztem jobb vállamban a hónalj táján, oda tekintek s látom, a ruhám csupa vér.

Puskagolyó talált a felkaromon a bicepsizom felső széle mellett s keresztülhatolt karomon.

Honnan jött a golyó, sohase tudtuk kipuhatolni. Igaz, hogy nem is volt idő a vizsgálódásra. Elöttem senkise állt. Nem valószínű, hogy társaim valamelyike hibázott rám. Valami kósza arab löhetett meg.

Sebem nagy volt, a vérzés is nagy volt. Hol lovon, hol kézen azonnal visszavittek Algirba s Mac-Mahon, mihelyt balesetemről értesült, azonnal saját orvosát küldte hozzám ápolni és gyógyítani.

Az orvosi tanácskozás arra az eredményre jutott, hogy ha életemet meg akarják menteni, karomat okvetlenül le kell vágni, még pedig töben. Közölték velem.

De ebbe én semmiképen bele nem egyeztem. Én töben levágott karral élni nem akartam. De bántott az aggodalom, hogy narkotizálnak, elkábítanak s azalatt vágják le karomat. Ezt meg kellett akadályoznom.

Tibor öcsémet érzékenyen megkértem, hogy ezt semmiképen meg ne engedje. Megígérte. De én becsületszavát is kértem erre. Egyuttal becsületszóra fogadást tettem előtte én is, hogy ha karomat levágják s életben maradok, nyomban agyon lövöm magam. Tibor öcsém becsületszavát adta s ezzel megnyugodtam.

Csakugyan nem is volt szükség a kaszabolásra.

Mac-Mahon orvosa, fiatalságom s a jó természet gyorsan és alaposan segített s én három hét alatt rendbe jöttem. Üdülés közben igen gyakran voltunk Mac-Mahon vendégei s mindig szives házi gazdánk volt.

Betegségem alatt ismerkedtem meg a híres párducz-vadászszal, Bonbonnellel. Sokkal idősebb volt, mint én, de azért benső, igaz rokonszenv és barátság fejlődött ki köztünk, mely fennállott haláláig. Arczképével is megajándékozott, ismered te is édes vajdám. Közöltem veled, hogy mint öreg ember, tavaly halt meg s kívánatára családja nekem is megküldte a halottjelentést. Szegény kis Endre fiammal kapcsolatban sok emlék köt ez öreg nemes barátomhoz s azért elmondok róla egyet és mást.

Volt egy életveszélyes kalandja egykor egy óriási párduczczal.

A Ben-Assenatt arab törzs vidékén vadászott s egy párduczra, mely az arabok marháiban sok kárt tett, harminczhárom éjszakán át ment ki lesre. Végre egy éjszakán a csalétekül kikötött kecskére csakugyan oda ment a párducz, Bonbonneltől hat méternyire, levágta a kecskét s kezdte vinni. Nagyon sötét volt az éj, Bonbonnel a párduczot nem láthatta s jól czélba nem vehette, tehát nem volt czélszerű rá löni. Bonbonnelt azonban arra a gondolatra, hogy harminczhárom éjszakát már hiába virrasztott át s most mégis az orra elől menekül a párducz, elhagyta hidegvére és okossága és csupán csak a sötét körvonalalaiban látott állattömegre rálőtt. Eltalálta ugyan a fenevadat, de annak csak az

első két lábán levő csülkét törte össze golyója. A párducz nagyot orditva, a kecskére rogyott.

Pár percnyi néma várakozás után Bonbonnel — megint a vadász-okosság ellenére — megmozdult s erre a párducz két hátulsó ép lábán vonszolva magát, rárohant, feldöntötte s minden védekezése daczára balkezét és arcizmait összemarczangolta, a pofacsontot és egyik állkapczáját fogaiival összetörte, koponyáját is itt-amott összeharapdálta, míg végre Bonbonnel által meglökve, a meredek sziklaoldalon nagy orditozás mellett lezuhant.

Bonbonnel kigyógyult iszonyu sebjeiből, de arczán és koponyáján örökre megmaradtak a nagy csont-, izom- és bőrhegedések s arczvonásai is lényegesen megváltoztak. Balkarja örökre béna maradt.

Hosszu betegsége alatt Algirba szállították, hol dr. Bodichon kezelte szerencsével. Ez az orvos az én betegségem feletti tanácskozásban is részt vett később, s Bonbonnel ennek utján tudta meg az én meglövetésemet s jutottunk el egymás ismeretségébe.⁴

Bonbonnel megszerezte magának a párducz koponyáját.

Hajnal felé ugyanis az arabok fölkeresték őt s elvitték duárjukba, egy Corso nevü gazdasági telepre, hol a legnagyobb gonddal s testvéri szeretettel ápolták. Ő még később is, betegsége súlyos napjaiban is dühbe jött arra a gondolatra, hogy a párducczal szemben vigyázatlan volt s azt nem ölhetette meg. S naponként többször kérte és biztatta az arabokat, hogy a párduczot nyomon kísérvék, minthogy összetört két első lábával messze az nem mehetett.

Nem is ment.

Másnap az arabok s néhány francia jól fölfegyverkezve s nagy, erős vérebekkel megsaporodva, kimentek a küzdelem színhelyére. Meg is találták azt a helyet. Onnan leszálltak a hegyszakadék fenekére s ott megtalálták a vérnyomokat s Bonbonnel köpönyegének kámszáját. Ezt a fenevad akkor szakította le, mikor Bonbonnel koponyáját utoljára befalta és összeharapta. Itt a mélységben sok vére elfolyt, de a jelek azt is kétségtelenné tették, hogy a párducz többször megkísérelte a fölmenetelt a meredeken, hogy Bonbonnel végkép megölje. De nem volt képes, mert első lábait kapaszkodásra nem használhatta.

Tovább nyomoztak. A vérnyomok messze be az erdőbe vezettek. Elöl a kutyák. Egyszerre azonban a kutyák elkezdtek vonítani s felborzolt szőrrel, behuzott farkkal, rémülten futottak vissza. Ők szagról s talán látásból is felismerték a vad közellétét. A francia vadászurak sem voltak bátrabbak, mint a kutyák s töltött puskáikat átadták az araboknak, hogy ezek menjenek be a sűrűbe. De ők is megköszönték e megbizatást s kijelentették, hogy Allah nem akarja, hogy a fenevadat a mai napon keressék föl. A kutyák magukviselete is bizonyítja ezt.

Bonbonnel azonban tovább biztatta az arabokat s ezek leskelődtek is a párducz után. S megtudták, hogy ez egy vad-vizes nagy szakadékba vánszorgott. Itt a vízben, bozótban nyomát vesztették és csak tizennégy nap múlva jelentették a kecskeőrző arab gyerekek,

hogy ők látták a párduczot holtan s már rothadó állapotban. Bonbonnel pénzt ígért nekik, ha elhozzák fejét. El is hozták.

Ő a fejet aztán kifőzette s a koponya- és állkapocsontokat tisztára kikészítette. Ez később Párisban is mindig ott volt íróasztalán. Homlokára ráírta e két szót: memento mori. Barátai előtt a párduczfejet, mint valami sisakot, föltátott szájjal rátette saját fejére, a fogakat beleigazította a saját koponyáján behegedt sebekbe s így mutatta meg az életre-halálra való küzdelem egyik-másik pillanatát.

Nekem is megmutatta többször is.

Egy alkalommal én és Tibor öcsém mentettük meg az én öreg barátom életét. De ez már nem vadászat közben volt.

Egyik reggel egyáltalán nem volt kedvem kimenni vadászni. Tibor öcsém Deuchmannal jókor kiment kis vadra s engem is hívtak. Nem akartam. Fáradtnak éreztem-e magam, valami előérzet bántott-e, egyáltalán nem volt kedvem, hanem e helyett bevonultam közös sátorunkba, leheveredtem s nyugodtam és nyújtózkodtam.

Bonbonnel sátora, mert ő is velünk volt, nem messze volt felütve. Vele volt egy komornyikja, valami Blachair nevű franczia. Fekete, vad arczu ficzkó, ugy negyven év körüli életkorú.

A mint sátramban heverészek, egyszer csak hangokat hallok:

— Megőrültél fiam? Mit akarsz? Miért akarsz te engem megölni? Megbolondultál édes fiam, Blachair?

Fölismertem : ezek Bonbonnel szavai.

De e szavak közben vad, dühös, rikácsoló szavakat is hallottam, melyeket azonban nem értettem.

Fölkelek, kimegyek, hát csak látom ám, hogy Blachair egy éles, hegyes késsel az öreg Bonbonnelt akarja megölni. Ennek nem volt puska keze ügyében, egyébként pedig az erős, vad ficzkóval nem birhatott.

Első pillanatban én is azt hittem, hogy ez az ember megőrült. Oda ugrottam hozzá s hátulról elkaptam azt a kezét, melyben a kés volt. Akkor pedig nekem fordult s velem kezdett viaskodni. Nem tudom, mi történt volna, ha véletlenül segítség nem érkezik.

Honnan, honnan nem, Tibor öcsém egyszer csak ott termett, mint a villám. Kicsavarta a kést Blachair kezéből, azt eldobta s azután megfogta a nyakánál fogva a gazembert s úgy vágta a földhöz, csak úgy nyekkent. Akkor oda fordult hozzánk :

— Most ne keveredjete ti a dologba, majd én végzek magam.

Oda állt Blachair elé, boxoló állásba helyezkedett, két kezét ökölre szoritá :

— No kutya, most gyere hát, én velem próbálkozzál.

De bizony nem próbálkozott ő vele. Föltápáskodott a földről, szügyébe vágta a fejét, Tibor öcsémnek szeme közé se mert nézni, elsompolygott, félreállt.

Akkor kérdeztük Bonbonnelt, hogy mi történt hát voltaképen? Hogy eshetett az meg, hogy az ő hú Blachairje, ki vele annyi vadászati kirándulásban vett

részt s mindig hűségesen viselte magát, most őt meg akarta ölni?

Öreg barátunk védte a szolgát. Maga se érti az esetet. Bizonyosan megőrült a ficzkó. Valószínűleg a forró nap nagyon megsütötte a fejét, a vér a fejébe ment s ettől megbolondult.

Minket nem nyugtatott meg ez a megoldás.

Eszünkbe jutott, hogy ez az ember, mikor fecsegő kedvében volt, sokat beszélt nekünk is, Abel komornyikomnak is utazásairól, de soha se emlegetett más helyet, mint Toulont, Brestet és Cayennét. Elkezdtek őt vallatni.

Kisült, hogy nem is francia, hanem arab.

Kisült, hogy gályarab volt, a bagnóban volt sok éven át és csakis onnan ismerte Toulont, Brestet és Cayennét.

És kisült, hogy már két gyilkosságot is követett el. Megölt egy idegent, mint ő mondotta, boszúból és megölte saját sógorát is, egy arabot, hogy annak lovát, puskáját és burnuszát megkaparinthassa.

Miként szabadult a gályarabságból: erre már nem igen voltunk kíváncsiak. Belátta öreg barátunk is, hogy e romlott lelkű és veszedelmes embert el kell bocsátania. A mi még az napon meg is történt.

Megmondtuk neki, ha még szemünk elé mer kerülni: lelőjük, mint a kutyát. Nem is láttuk többé.

Az a vidék, a hol ez történt, csak kis vadra volt jó vadászterület. Mi azonban nagyobb vadra is vadászni akartunk. Vaddisznóra, párduezra, sőt oroszlánra.

Tovább vonultunk. Folytattuk utunkat az Atlász-

hegység belső részeibe. Behatoltunk a Laures nevű hegységekbe.

Itt nagy és több napig tartó hóesés lepett meg bennünket. Az ördög számított erre. Nekem mindig azt mondták, az iskolában azt tanították is, hogy Áfrikában olyan nagy a hőség, hogy az ember majd elolvad, itt meg a hó se akart elolvadni.

Nem voltunk mi szibériai utra felkészülve. Bunda épen nem volt velünk. Se fűthető szoba, se kályha. Hanem volt egy-egy pokróczunk, közönséges nyári vadászruhánk s becsületes szellős sátorunk, mely a szél és hideg ellen nem sokkal ért többet, mint itthon Magyarországon a cigánysátor.

Nekünk pedig se a sok nevelő, se a piarista profeszszorok soha se tanították a cigánymesterséget s bőrünk egyáltalán nem akart a téli fürgeteghez hozzá szokni.

Kivált nem az enyém. Iszonyuan fáztunk s ébren is, alva is folyton dideregtünk. Nappal még csak türhető volt, mert a tűz mellett tölthettük az időt, de éjjel a sátorban csakugyan nem tüzelhettünk. Elmenekülni azonban nem akartunk, de nem is lehetett volna hamarjában — hova.

Végre is én irtóztató csuzt, rheumát kaptam, mely egész testemet agyon gyötörte. Én csak tudom állni a testi fájdalmat, volt benne részem elég, de ez a fájdalom kiállhatatlan volt. S legalább tizennégy napig tartott a sulyosabb része. E tizennégy napon át vagy a sátorban feküdtem, vagy kitettek a hóra a tűz mellé.

Pedig vadászatunknak szép része volt ez az idő.

Velünk volt Chassing is, híres oroszánvadász e hegy-ségben. E derék vadásztársunkról, kinek élete és boldogsága borzasztó véget ért, többet kell közölnöm. Most betegségem kapcsán csak annyit jegyzek meg, hogy Tibor öcsém ennek társaságában lőtt egy oroszánt, de e nevezetes kirándulásban én részt nem vehettem. Ez ok miatt e lövés részleteit nem is tudom hiven előadni.

* * *

Jegyzet.

¹ Hogy melyik Batthyányi volt ez: gróf Károlyi Gábor jegyzeteiben nem találom. Ugy rémlik előttem, mintha azt mondta volna beszélgetés közben, hogy gróf Batthyányi Iván volt, az 1806-ban elhalt Lajos herczeg másodszülött fia s a még akkor élő Fülöp herczeg egyetlen testvéröcsöcse. Ez csakugyan 1865-ben halt meg, nem sokára a leirt találkozás után. Ha csakugyan ő volt: a lissaboni találkozás alkalmával 78 vagy 79 évesnek kellett lennie.

² Gróf Károlyi Gábor, mikor e följegyzéseket előttem papírra vetette, Czeglédnek volt országgyűlési képviselője. Pártelnöke Bába Molnár Samu, czeglédi tekintélyes birtokos s volt polgármester és képviselő, minden ősszel egy hordó sajáttermésű czeglédi bort szokott neki behozni, mely elég erős és izletes, de mindig zavaros színű volt. A »jó Ada« Horváth Ádám kecskeméti képviselő. Ezekre hivatkozik gróf Károlyi Gábor.

³ Meg is fogom kísértetni, de majd csak ez utazási

jegyzetek gyűjteményes kiadásánál, a melyhez némi térképet is óhajtottam mellékelni. Az »Egyetértés« tárcza-közléseinél ezt nem lehetett tennem. A részletesebb kidolgozáshoz úgy hiszem kérhettem volna gróf Károlyi Tibor emlékező tehetségének segítségét. Deuchmann ur egyébiránt csinált is némi jegyzeteket, úgy emlékszem Gábor előadásából. A térkép e kötet végén.

* Gróf Károlyi Gábornál megvolt Bonbonnel aczél-metszetű arczképe s voltak tőle levelei is. Arczkép és levelek hová lettek halála után, nem tudom. E párducz-kalandból kedélyes tréfát csináltam én derék barátommal. Ő ugyanis Bonbonnel ezen kalandját gyakran elbeszélte ismerőseinek. Nekem is. Én azonban emlékeztem, hogy e párduczkalandot a »Hazai és Külföldi Vadászrajzok« czimű könyv, melyet 1863-ban Bérczy Károly irt s Emich Gusztáv adott ki, részletesen közli. Könyvtáramban megvan e könyv s én a közlést újra elolvastam s természetesen a kaland részleteit sokkal bővebben tudtam, mint maga gróf Károlyi Gábor. Mikor aztán előttem ő újra el akarta mondani, én közbeszóltam, hogy én ezt jobban tudom.

— Ha jobban tudod, mondd el.

Elmondtam. Bámult, csodálkozott.

— Honnan tudod, vajda, ezeket?

— Tőled magadtól.

Nem mondtam meg neki, honnan tudom s ő egész életében mindig emlegette, hogy a mit én tőle tudok, sokkal jobban tudom, mint ő. Utóbb, ha el akarta

mesélni s én is jelen voltam a társaságban, csak felém fordult.

— Te mondd el édes vajdám, te jobban tudod, mint én.

Sokat nevetett e fölött társaságunk.

EÖTVÖS KÁROLY.

VADÁSZATOM AFRIKÁBAN.

Miként lótiem oroszlant? — Chassaing. — Négy oroszlán jött rám. — Chassaing barátom iszonyu sorsa. — Karthágó romjai. — Nem gyönyörködöm a multban. — A kutyám oroszlánkalandja.)

Ez a betegség engem nagyon megviselt. Mikor már lázaim és fájdalmaim csillapodni kezdettek, én is, de társaim is sürgették, hogy valamerre mozduljunk ki, hogy földél alá juthassanak s orvos is legyen rendelkezésemre. Legközelebb volt hozzánk Batna, egyik jelentékenyebb város a constantini tartományban, oda igyekeztünk. Engem felkötöttek egy lóra s ugy hurczoltak oda.

Itt felüdültem ugyan annyira, hogy a további vadászatokban és utazásokban részt vehettem, de ettől az átkozott bajtól egészen sohase tudtam megmenekülni s időnkint újra meg újra visszatért. Emlékszel édes vajdám, mikor pár év előtt abban a bordaközi neuralgiában annyit szenvedtem s mikor Bolfras¹ barátunk annyit vesződött velem, a bordáimmal is, a lábaimmal is, melyek akkor is tele voltak rheumával. Hát ezt a rheumát onnan hoztam a Laures² hegységből s épen harmincz esztendeje hurczolom magammal, mint az adósságaimat.

Elmondom most oroszlánlövésemet.

A mint én tudom, az európai vadász urak az oroszlánvadászattal, mint turista kirándulással mi előttünk alig öt-hat év óta kezdtek foglalkozni. Gerardnak, a leghiresebb oroszlánvadásznak tudósításai keltették föl a kíváncsiságot és a vágyat sok francia, angol és orosz s néhány német vadászban. Bonbonnel és Chassaing, s több más francia barátunk nem egy vadászkalandot közöltek velünk, sikereset is, gyászosat is, komikusát is.

Magyar vadász kevés járt ott mi előttünk. Gróf Forgách Károly négy-öt évvel előbb járt ott, mint mi, de inkább sasokra, gazellákra, bivalyokra vadászott. Gróf Széchenyi Béla és gróf Erdődy Gyula épen velünk egy időben vadásztak s velük nagy, de kellemes meglepetésünkre épen Batnában találkoztunk, mikor engem lóháton oda vittek. Látogatásuk, társalgásuk, adomáik nekem a betegnek különösen jól estek.

Az oroszlánvadászatnak nem egy módja van.

Egyik módja az arabok régi szokása.

Az arab sohase keresi föl az oroszlánt azért, hogy oroszlánt lőjjön. Hanem mikor valamely oroszlán akár magánosan, akár családjával együtt rászokik egy arab telepre s ott a tevét, juhot, kecskét, egyéb lábas jószágot tömegesen rabolja és pusztítja: harmincz-negyven arab puskás összebeszél, lesbe áll az oroszlán jól ismert útján s ha jön az oroszlán, azt tömeges lövéssel addig lövi, mig agyon nem lövi. Ha jól nem találják, az oroszlán közibük megy s egy-két arabot ő is levág vagy csuffá tesz rendszeren.

Ezt a módot mi nem próbáltuk.

A másik módja az, a melyet kezdetben Gerard követte, a ki magánosan kereste fel éjjeli lesen az oroszlánt s lövését mindig biztosnak tartotta.

Egyik módja az is, a melyet utóbb Gerard is követte, hogy a vadász vagy a vadászok hajtókkal zavarják föl és keritik az oroszlánt, kivált ha az nőstény s fiai vele vannak. A hajtás gyakran kutyákkal és trombitával történik. A kutyát ugyan, akármennyi, kutyába se veszi az oroszlán s a kutyák nem is mernek hozzá közel menni, de a trombitahangot ki nem állja a fenevad s az elől lassu menésben meghátrál s akkor a kutyák tisztes távolban s ugatva utána mennek, látszólag hajtják.

Mi ehhez se folyamodtunk. Hanem lesből lőttünk. A lesnek is több módja van. Engem Bonbonnel barátom vezetett. Összesen három vadászaton voltam jelen, a hol oroszlánra lövés esett. Egyet én lőttem.

Az araboktól biztosan kitudtuk az oroszlán ottlétét, járását, éjjeli utját. Éjjeli utja közelében kiválasztottunk egy hatalmas lantiszk-bokrot s abban készítettük el a leshelyet.

Hogy a lantiszk micsoda fanem vagy facsalád s mi a tudományos neve, én neked, édes vajdám, meg nem mondhatom. Cserjeszerü növése van, száz szál nől egy bokorból olyan formán, mint nálunk a mogyoró vagy orgonafa; minden szála ujjnyi vastag s roppant erős, szívós fa, mint nálunk a somfa. Ennek a közepébe ugyan beugrani az oroszlán se képes.

Tehát ennek a közepébe napközben fejszével vágunk

egy bejáró utat s belül annyi helyet, a mennyi egy embernek ülésre szükséges volt. A csalétkül használt rossz lovat a bokortól tíz lépésnyire kikötöttük, én estennen beültem a bokor közepére s ébren, nyugodtan, mozdulatlanul vártam az oroszánt. Jó puska, biztos és hatalmas töltéssel a kezemben.

Több éjen át vártam hiában, míg végre egy éjjel megérkezett az oroszán. Oreditása már messziről hangzott időközönkint.

Csakhogy nem egy jött, hanem négy. A him, a nőstény és két kölyök, de a kölykek is oly nagyok már, mint a legnagyobb mészáros kutya.

De mit csináljak én egymagam négy oroszánal? Azt nem mondhatom, hogy nagyon féltém, de azért elhatároztam, ha ők engem nem bántanak: akkor én sem bántom őket. Különben még éjszaka volt, a hold gyönyörűen sütött. Menekülésről szó sem lehetett, mert akkor vagy az oroszánok ölnek meg, vagy a szégyen. Chassaing barátom szemeitől és szájától még jobban féltém volna, mint az oroszánoktól. Meg kell ugyanis jegyeznem, hogy Chassaing is ott volt, de velem nem egy bokorban.

Az oroszánok vigan dudorászva jöttek felém és csak akkor hallatta a him borzasztó morgását, mikor a lovat észrevette. Rögtön el is vált családjától s lehajtott fejjel, elnyult testtel, orozva tett lassu lépésekkel közelgett a ló felé, mely iszonyu nyugtalansággal és rémülettel el akarta kötelékét szakgatni, hogy menekülhessen. Nem tudott menekülni.

Nagy távolságról ugrott az oroszlán neki a lónak, a mely ágaskodni próbált. A másik szempillantásban a ló már hason feküdt s az oroszlán irtóztató morgással marczangolta nyakát, szinte hallottam, a mint a ló csontjai csikorogtak és töredezték fogai alatt. Mondhatom, furcsa néhány percz volt ez rám nézve. Ilyen szinpadi látványban kevés embernek volt része. Majdnem megmeredtem a bámulattól s alig hiszem, hogyha az oroszlán leugrik a lóról s gyorsan nekem ront: tudtam volna löni. Biztosan löni épen nem. Bizonyos, hogy az első pillanatokban egészen elfeledtem a másik három oroszlánt. Azok engem szépen fel is falhattak volna hátul; szemem és fülem és minden idegem csak arra a halálos küzdelemre ügyelt mereven.

Hátha még időm lett volna arra gondolni, hogy most egyedül vagyok a vad afrikai sivatagban, sötét éjszakában, fenevadak közelében, minden segítség és minden menekülés nélkül!

Végre néhány percznyi vonaglás után a ló nyerítése, hörgése és vonaglása megszűnt, oldalára fordult s lábait messze kinyújtotta s az oroszlán se morgott tovább oly rémitőn. Nyilván észrevette, hogy a ló már kimult. El is kezdett belőle nyugodtan falatozni.

Ekkor jöttem én is magamhoz egészen. Idegeim feszültsége ekkor szűnt meg igazán s ekkor lettem megint vadász. Ekkor vettem észre a másik három oroszlánt.

De lehetetlen is lett volna észre nem vennem. Ezek a betyárok a ló és az én bokrom közti szük térre

egészen az orrom elé telepedtek s ott el is kezdtek játszani. Szerencse, hogy nem volt velük kártya. Az anya leült s nézte jó kedvvel öregjét, a mint az tépte a lovat. A két kölyök keresztül ugrált rajta is, egymáson is, néha anyjuk játszó farkát kapkodták el. Oly közel voltak hozzám, hogy a szó teljes értelmében éreztem testük melegét. Szentül hiszem, hogy észrevettem, hogy a kölykek néhányszor rám is néztek és észre is vettek, de mint könnyelmű ficzkók, nem adtak rám semmit. A mit ugyan okosan tettek.

Mikor a hím jóllakott, akkor a másik három oroszlán is oda ment a lóhoz s körülszaglálta. De nem ettek belőle, fölkerelkedett az egész család s eltávozott.

Ekkor én is kijöttem a bokorból és Chassaingnel beszéltem. Mentetetni kezdtem magam, hogy nem lőttem. Azt hittem, a hires vadász előtt mentségre van szükségem.

— Jól tette ön, végzetes lehetett volna a lövés. Hanem bravo, fiatal barátunk, ön tökéletesen megőrizte nyugalmát a négy oroszlán közelében.

Az igaz. Akkor jutott magamnak is eszembe, mily tökéletes mozdulatlanságban lehettem, hogy az egy lépésnyire mellettem üldögélő nőoroszlán észre nem vett, noha az oroszlán hallása ugyancsak tökéletes. De ma is kételkedem abban, hogy ez számítás és hősiesség volt nálam. Inkább ösztön, azt hiszem.

— Azonban foglaljuk el ismét helyünket, — ugymond Chassaing, — mert az oroszlánok még visszajöhetnek.

Nem sok kedvem volt hozzá, de engedelmeskedtem.

Nekem elég volt ez éjszakára ez a mulatság, de azért csak bemásztam eleven sövénysátoromba. És csakugyan a himoroszlán másfél óra mulva visszajött. Talán csak inni ment valahová, de magányosan jött vissza.

Chassaing is az én bokromban volt ez alkalommal.

Az oroszlán megállt a lónál s körül nézett. Velem épen szemközt állott, nem egészen tiz lépésről. Mellé- nek, szivének czéloztam s löttem. A következő pillanatban Chassaing is lőtt. Az oroszlán elesett. Keze- lába alig mozgott egy szempillantásig. Meg volt halva.

— Én szíven löttem, — mondtam Chassaingnek.

— Én homlokon, — felelte ő.

Jó darabig várakoztunk még a bokorban újra töltött s lövésre fogott fegyverekkel. Az oroszlán végre is fene állat, magához jöhet egy pillanatra még haldoklása közben is s az a pillanat is elég, hogy olyan férgeket, mint hozzá képest mi vagyunk, agyon üssön.

Azonban nem mozdult s mi hajnal felé nagy óva- tosan kimásztunk s lovainkhoz és a tanyára mentünk.

Reggel kiküldtük embereinket s az oroszlánt a tanyára hozattuk. Szép példány volt. Szíven is volt találva, fejen is. A szívlövés föltétlen halálos volt s azért vita nélkül az én lövésemet találtuk diadalmasnak. Bőrét kikészíttettem s apámnak ajándékoztam. Szívesen vette.

E bőr még 1887-ben meg volt a palotában, azt hiszem, most is meg van.

Batnában, mikor már felüdültem, egy szép családi jelenetnek is tanuja voltam. Ámbár igazán habozok, hogy ez Batnában történt-e?

Chassaing ez időben állandóan Batnában lakott. Vele volt szép ifju neje is. Neje szült, egészséges szép fiut hozott világra s a keresztelés ünnepélyességgel történt. Öreg barátom Bonbonnel volt a keresztapa s én is, mint barátilag meghívott és szívesen látott vendég, ott voltam.

Minő boldog család volt ez s minő vége lett e kedves családnak!

Az arabok és kabylok engesztelhetlenül gyűlölték a francziákat, mint durva, kegyetlen és kapzsi hódítókat s minden alkalommal föllázadtak s egy csomó francziát kiraboltak s agyonverték. Mikor mi ott voltunk: akkor épen békesség volt s nekünk nem kellett félni. De az előző évben 1863-ban és 1864-ben is azon a vidéken, a hol jártunk, lázadás volt. Mi ugyan már nem voltunk akkor Algirban, de 1865-ben, alig ment onnan haza Napoleon császár a látogatásból, az arabok megint előtörték a pusztaságból s egy híres főnökük: Szi-Hamed Ben-Hamza ugyancsak lazsnakolta a francziákat. Csaknem minden második, harmadik évben kitört a lázadás. Ily alkalommal a magányosan élő francziákat mindig halál fenyegette.

Chassaing barátunk nem félt az araboktól. Pedig Bonbonnel figyelmeztette. De ő annyi oroszánt és párduczot lőtt, annyi arab vagyont megmentett a ragadozóktól, hogy szentül számithatott arra, hogy őt az arabok szeretik és tisztelik, érte rajonganak s őt se nem bántják, se bántani nem engedik.

Mit ért e bizalom?

Egy fölkelésnél egy kabyl főnök kezébe került. A főnök egész családjával együtt — feleségből és kis gyerekből állt a család — elfogta őt s táborába hurcolta. S most olyan jelenet következett, a minőt csak ember képes, vad állat nem képes előidézni.

Chassaingt egy fához kötötték. Nejét előtte mezitelenre vetkőztették s erőszakkal addig becsutelenítették, míg meg nem halt. Kis fiát elevenen megnyuzták szeme láttára. Természetesen az is meghalt. S mikor mindez megtörtént: akkor kötélkeiket feloldozták s őt a legközelebbi francia telepre vitték.

Chassaing megőrült. Mint örültet a marseillei örültek házában helyezték el s ott meg is halt. A gondviselés megmentette őt attól, hogy a hihetetlen jelenetre öntudattal visszaemlékezhessek.

— — Batnából mi még egy utat és vadászkirándulást tettünk Biskarába.³ A L'Aures hegység nyugati kiágazatait még egyszer megjártuk s a biskarai helyőrség némely tisztjével jól mulattunk. Érdekes város ez a közel fekvő oázisokkal. Itt már a kis Sahara sivatag van s ezt itt-ott meg is jártuk, ha már a nagy Saharát meg nem nézhettük. Egyébiránt ez is csak olyan, mint a nagy, csak kisebb.

Innen Constantinba és azután Bonába mentünk s itt hajóra szálltunk, hogy Tunisba vitorlázzunk. Tengeri utunkról nincs mit megjegyezmem.

Tunisban néhány napot töltöttünk el. Itt már ujságokat is kaptunk Francia- és Olaszországból. Nem tegnapiakat ugyan, de mégis csak ujságokat. Az angol

s kivált a francia konzulátusnál könnyen szert tettünk újabb ismeretségre. Az a néhány nap igen jól telt el.

Megnéztük Karthágó romjait is. Mi nem sirtunk, mint Marius, e romok fölött, nekem inkább nevető kedvem támadt. Talán okom is volt rá.

Nemcsak új keletű francia ismerőseink, de Deuchmann barátunk is fontosnak tartotta, hogy a romokat megszemléljük. Kérdezősködtem, hol vannak azok a romok. Azt mondták, részint Tunisban, részint egy nem messze levő faluban, a melynek neve Szidi-Bu-Szaid. No isten neki, keressük meg hát. Deuchmann valami könyvet szerzett, a melyben le volnának írva ezek a romok.

Rossz, rongyos düledező viskót ugyan a város hátulsó részeiben eleget találtunk; zsidó, arab, berber koldust is eleget láttunk a viskók körül, de se Hannibálnak se Scipionak semmi nyomára nem akadtunk.

El-kimentünk Szidi-Bu-Szaidba is. Ez már igazán rongyos fészek volt. Itt már arab vezetők is ajánlkoztak megmutatni a régi Karthágót. Itt-ott látszott a harasztban olyan régi faltörmelék-féle, mint egy régi-régi téglá-égetőnek a nyoma, mikor azt már a fű és csalit benőtte. Ásatásból eredő árok és gödör azonban sok volt, mert valami angol tudósok csak pár évvel előbb is sok ásatást végeztek.

Bizony nem állhattam én meg a nevetést, mikor nekünk holmi hitvány cserepekről azt mondták: ez még Hamilkár idejéből, ez meg már Hannibal vagy Massinissa idejéből való; — ezt az épületet Julius

Caesar emeltette, a másikat Geiserich vandal király vagy a vak Belizár döntötte romba. Voltaképen pedig se épület, se rom, se oszloptöredék sehol, csak felturkált törmelék, tele avarral, skorpióval és futkározó gyíkkal. Egy gyorsan czikázó nagy szürkevörös gyikot leütöttem pálczámmal, elszédült egy pillanatra s fölvettem kezembe. De magához jött gyorsan, kegyetlenül megharapta ujjamat s kiugrott kezemből. Alig tudtam a vérzést elállítani.

Én elhiszem, hogy tanult és gyakorlott szakemberek még ily helyeken is becses és tanulságos dolgot tudnak találni, de mi bizony nem tudunk. Nem is hoztam én Karthágó romjairól emlékül se cserepet, se aszu füvet vagy virágot. Hanem a helyett irtam egy pár sort Bonbonnelnek, kitől, majdnem elfeledtem mondani, azzal a szivélyes és kölcsönös ígérettel váltunk és bucsuztunk el, hogy Párisban találkozni fogunk s barátságunkat tovább ápoljuk.

Én nem is értem egészen, mi az a multért való rajongás? Mi különösen ott, a hol a messze multnak plasztikai emlékei, képek, szobrok, épületromok, edények, fegyverek, ezer éves iratok nincsenek szemünk előtt? Kairó körül a piramisoknál s Balbek omladékai közt én is elbámultam, engem is megrohant valami érzés, a mit a multak iránt való kegyeletnek szoktak nevezni, de én bizonyosan tudom, hogy ez is más érzés volt. Az óriási épületek és szobrok művészi összhangja által keltett megnevezhetlen érzés volt ez, mely meglepi az embert. Olaszországban például nem

egy óriási műbecsü épületnél s meglepi itt Budapesten is a lánczhid oszlopainak szemléleténél.

Karthágó helyét nekem hiába mutogatták, ott nem lepett meg semmi.

Azt még értem, ha az ember édes vagy bus kegyeletet táplál szívében azok iránt, a kiket szeret s a kik már rég elmultak. Szegény kis Endre fiamtól minden kis emlék szívemhez van nőve. Az apámra, anyámra emlékeztető tárgyakat is szíves érzéssel látom. Ámbár az apámtól nincsen egyebem, mint egy házi sapkám, melyet egy komornyik lopott el a számomra s adott át, mikor apám örökségéből kidobtak. De ennek történetét később mondom el, ha ugyan el nem felejttem, mikor rá kerül a sor.

Gyerek koromban, Szatmár vármegyében papok, bejárók sokszor emlegették talán hizelgéskepen is előttem, hogy a mi családunk milyen régi, milyen hatalmas, mily vér szerint való rokonságban van sok európai uralkodó családdal, királyokkal, császárokkal. Valami különös hatást ez se tett rám.

Igaz-e, nem igaz-e az ősöknek e gazdag és hatalmas sorozata: én bizony ezt soha nem buvároltam, nem is tudom, de nem is vagyok rá kíváncsi.

Testvéreim, kivált Pista öcsém, gyakran említették, hogy mi például a Koburg hercegekkel s ezek által a belga, portugalli, angol sőt Habsburg uralkodó családok némely sarjadékával is atyafiságban vagyunk.

Egyszer valami nagy vita után kíváncsi lettem erre az atyafiságra s kisült, hogy az én déd-ükanyám Barkóczy Krisztina, az én dédős apámnak, a hires kurucz

generálisnak felesége Koháry Judit leánya, a ki pedig testvérje volt Koháry Györgynek, Koburg Fülöp herczeg anyai ősapjának.

Már most miféle atyafiság ez? Ügyvéd legyen a javából, a ki ezt meg tudja mondani.

A közös ős Koháry Farkas gróf. Ennek én leányágon második dédősunokája vagyok, a bolgár fejedelem Koburg Ferdinánd pedig harmadik dédősunokája. Én tehát a bolgár fejedelemnek második dédősnagybátyja volnék, ha volnék. Az volnék akkor, ha az ősök és ükök sorába valahol valami véletlen asszonyi tévedés nem történt.

De hát nem történt. Nos, hát akkor is min alapszik az atyafiság?

Papiroson. A melyet se nem érzek, se nem értek, s a melyről a Koburgok se tudnak semmit. S arra, hogy én harmadik vagy második dédősnagybátyjuk vagyok, bizonyára ők se büszkébbek, mint én, s hasznuk és gyönyörőségük nekik sincs több benne, mint nekem.

Mit ér az a vérrokonság, a melyet csak az ügyvédek tudnak nagy nehezen kikeresni, s a melyről a vérrokonoknak sejtelmük sincs?

Az ily rokonság kegyeletet nem szülhet s a multért való rajongást meg nem teremtheti. Pedig ebben még az egyéni hiúság nyerhet némi kielégítést, a mit Kartágó romjaiban ugyan sehogy se nyerhet.

Szóval: a hideg, rideg tudomány dolga az a rajongás.

Más dolog az, ha nekünk lettek volna pusztá váraink, szirtek tetején mohos és hatalmas omladékok, őseink

dicső halálának, honvédő hőstetteinek színterei. Ha élne még Hunyady, Zrinyi, Dobó-ivadék: büszke lélekkel, forró kegyelettel nézhetné Nándor-Fehérvár, Szigetvár és Eger düledező falait s ha egy tört buzogányt találna a romok között: eltehetné azt családi emlékei közé.

De az én őseim okos emberek voltak. Nem ott foglaltak birtokot, a hol a szikla terem, hanem ott, a hol a buza terem. S ha gyönyörködtek a holdnak méla fényén: nem ott gyönyörködtek, a hol az a romba dőlt ősi várak falnyílásain kandikál át, hanem ott, a hol kérődző gulyákra, ébren alvó ménesekre s tüsszögő juhnyájakra hinti szelid fényét.

Talán csak egyetlen félig puszta, félig eleven vár van a mi családunk birtokában. Ez az ecsedi vár, a Báthoryak egykori hires fészke, az ecsedi lápok szunyog tanyája. De engem oda gyerek koromban nem vittek el, magam jószántából pedig el nem mentem. Hol fejlődött volna tehát ki bennem a multért való rajongás?

Tunisból Szieziliába hajóztunk s Marsalában kötöttünk ki. Palermoban pár napot töltöttünk s igen jól mulattunk. Messinából az Ethnára tettünk kirándulást.

Ez az öreg hegy, azt mondták, ritkán szokott háborogni, de épen akkor nagy kitörése volt. Épen jó okunk volt tehát, hogy megmásszuk öszvéren is, gyalog is, a hogy lehet. Hogy tüzet okádott volna: azt mi nem láttuk. Nem láttunk folyó lávát se. Hanem valami belső morgást csakugyan hallottunk, mint mikor a vasuti vonat valami vashidon megy át. Azután a föld is mozgott alattunk s én, ha leültem, csaknem úgy érez-

tem a föld mozgását vagyis inkább reszketését, mint mikor egyenes, jó uton, robogó hintóban ül az ember. Tibor öcsém is, de magam is nem egy rossz élczet röppentettünk föl a magunk multságára az ilyen gyenge tűzokádás ellen. Füstje, az igaz, volt elég, éjjel is, nappal is.

Messinából indultunk egyiptomi utunkra. A hajó neve, mely átszállított bennünket, »Moeris« volt. E hajón, míg Alexandriába ért velünk, fölötte érdekes és multságos ismerkedésekbe bonyolódtunk. Mielőtt azonban ezeket elbeszelném, Medor kutyámnak egyik kalandját el kell mondanom.

Jó kutya volt, nagyon szerettem. Franciaországól vittem magammal afrikai utamra. Vizsla volt, de volt talán valamelyes kopó vér is benne.

Egyik oroszlának meglövésekor ő is ott volt. Az oroszlán feküdt már, fölkelni nem tudott s utolsó végvonaglósaiban volt. Medor oda ment hozzá szaglászni. A haldokló oroszlán nyitott szeme észrevette, egyik első lábát megmozdította s oda ütött vele a kutya farára. A kutya természetesen összeesett, aztán orditva elhenteredett onnan, de a farán azért kegyetlen szagatásokat okozott az oroszlán tenyere.

Gyógyítottuk aztán Medort és pedig sikerrel. Ugy látszott, egészen elfelejtette esetét.

A »Moeris« hajó földézetén, a kapitányi pad feljáró lépcsőjénél egy ülő oroszlán-szobor volt diszül csaknem életnagyságban felállítva. A mint belépünk a hajóra, Medor meglátja a szobrot. Ucczu neki, elsikoltja

magát s behuzott farkkal menekül a hajó orrára s bujik a málhák, kötelek közé.

Alig tudtuk megnyugtatni, de azért az egész uton gondosan elkerülte azt a szobrot. Átkozottul hasonlított szerinte ahhoz a haldokló oroszlánhoz, mely őt úgy megcsufolta.

Jegyzet.

* * *

¹ Gróf Károlyi Gábornak különös kedvtelése volt ahhoz, hogy tréfás neveket adjon barátainak. Ő nevezte el a parlamentben az ifjabb Andrássy grófokat, Tiszákat és Pulszkyakat, Bismark és Gladstone fiai után Herberteknek. Apjának és Gyula bátyjának főtitkáráját s az uradalmak főügyészét Körmendy Imrét Bismarcknak hívta. Házi orvosa dr. Reiner Ede kitünő fiatal orvos volt, nekem is házi orvosom s minthogy naponként velem volt s én voltam a »vajda«, tehát dr. Reiner Edét elnevezte Bolfrasnak, dévaj analogiájaként annak, hogy ő felsége állandó főhadsegédje: Bolfras tábornok.

² Gróf Károlyi Gábor e hegységet Laures hegységnek nevezi. Én meghagyom e nevet közléseimben, noha a helyes elnevezés Djebel-Aures. Az arab Oreznek ejti ki s azt hiszem a Dzsebel szó hegységet jelent, mert van Dzsebel-Szi-Abiz, Dzsebel-Bu-Fua, Dzsebel-Bucat-Chama stb. A Djebel-Aures egyike az Atlasz legnagyobb hegységeinek, Batnától délre és Biskrától keletre az északi szélesség 35-ik s a keleti hosszúság 6-ik vonalában.

³ E város Biskra nevet visel Algir földrajzában.

EGYIPTOMBAN.

(Gerard ur, a szent. — A spanyol bankár. — Elfogy a pénzsünk. — Az első löfuttatás a Nilus partján. — A piramisok. — A szfinksz.)

Mi e hajóval egyelőre Alexandriába akartunk jutni, de e hajó a szentföldre is ment s Franciaországból hozott utazókat.

Hozott egy nagy csapat zarándokot is. A zarándokok vezetője volt egyik érdekesebb új ismeretségünk.

Ez Gerard ur volt. De nem az, a ki az oroszlanokat és egyéb vadállatokat lövöldözi, hanem a másik, a ki a vakbuzgó embereket és asszonyokat fogdozza. Amaz a maga életével játszik, ez pedig mások üdvösségével, no meg erszényével játszik.

Ez a Gerard ur fedezte fel ugyanis azt a jámbor leányt, a kinek a szűz Mária elevenen megjelent. Az a szűz Mária, a kit a hiszékeny francia közönség »Notre Dame de la Salett«-nek nevezett. Ezren meg ezren hittek az ábrándos lánynak, a kit nevezetes látomása után Gerard gondozott. Ez a jó ur szép hasznot látott ebből a szent üzletből.

Most is bucsujárást rendezett a szentföldre s e cél-

ból egy zarándoktársaságot állított össze. Ő volt a társaság ügynöke, vezetője, gazdája és a mi fő: pénztárnoka. Pár száz főből állott a társaság. Férfiak, nők vegyesen. Voltak köztük fiatal és csinos nők is. Elég mulatságos társaság lehetett, noha az imádkozáshoz és olvasó-pörgetéshez nagy kedve volt. Volt köztük pap is egy-kettő. Gerardnak rendszeres utiterve volt; mindenféle ajánló levéllel is el volt látva a jeruzsálemi főpapokhoz, zárdafőnökökhöz és kegyes szállóhelyekhez. Azt mondta, hogy ő a pápának is különös kegyence, mutatott is Rómából holmi ákom-bákom irásokat.

Hogy ez a tisztelt ur, ez a Gerard akár kegyes hívő, akár csak vakbuzgó is lett volna: én el nem tudtam hinni. Ha vagy egyik, vagy másik: akkor nem csinál üzletet se kegyes hitéből, se vakbuzgóságából. Üzletet pedig csinált, tehát képmutató volt.

Bucsujáró serege azonban kegyes hívőkből és vakbuzgókból állott. Ez bizonyos. Nagy áldozattal, sok költséggel, nagy időpazarlással s tömérdek fáradalommal nem mentek volna Jeruzsálembe, ha nincs bennük hit.

De mi hát az a vakbuzgóság?

Hogy szűz Mária annak a hajadon leányzónak meg nem jelent, az már csak olyan bizonyos, mint, a hogy mondani szokták, a szentírás. Hogy Gerard ur nem is hitte egy pillanatig se szűz Mária megjelenését: erről ne is beszéljünk.

De utitársai hitték. Ha nem hitték volna: Gerard urat nem követik, mert akkor neki se hisznek.

Ki magyarázza meg ezt a hitet?

Ha egy ember látást lát: azt értjük. Különösen értjük, ha fiatal koru, ideges, beteges, gyöngye szűznek van látása. Gyöngesége akkora, hogy elméje belebetegszik. A beteg elmét naponként látjuk öregnél, fiatalnál. Értjük tehát az elme betegségét, mert tüneteit száz alakban látjuk.

De hogy együtt, egy helyen, egy időben sok embernek, egész tömegnek legyen ugynevezett hitbeli látása: ez a csodálatos. Pedig van. Száz példa bizonyítja.

Ez az elmék tömeges megbetegedése. Talán ragadós is ez a betegség, mint a nátha vagy mint a hagymáz.

Ezt fejtsék meg a tudósok.

Mikor Párisban laktam: megismerkedtem a híres Pasteur professzorral. Már akkor száz meg száz ebet felbonczolt s a veszettséget tökéletesen ismerte. Lépfene, tyukkolera s egyéb efféle nyavalya rég nem volt már titok ő előtte.

Egyszer elbeszéltem neki jeruzsálemi utamat s akkor rákerült a sor arra a betegségre is, melyet vakbuzgóságnak nevezünk. Érdekes, a hogy nyilatkozott.

— A hívő lélek — ugymond — a hívés állapotában nem beteg lélek. Semmi jogunk és semmi okunk a kegyes lélek hívő állapotát betegségnak tekinteni. Sok ezer év óta él a hit különféle népek és különféle egyházak természete és tanítása szerint, más meg más tartalommal, de a hitnek természete minden alakban s minden változó tartalom mellett ugyanaz. S a hit mellett nagy, szép, okos műveket végeztek sok ezer év óta egyesek is, nemzetek is. De néha a hit a vakbuz-

góság, sőt majdnem az őrjöngés alakjában mutatkozik. Időnként és helyenként ily alakban ragadja meg a tömegeket s vidékről-vidékre s népről-népre látszik terjedni. A történet kétségtelenül bizonyítja ezt. Nem egyszer tünődtem e fölött. Ezt egészséges lelkiállapotnak tekinteni nem lehet. Ez a gondolkozástól függ, a gondolkozás az agytól, az agy betegségének pedig elvégre fizikai okai vannak. Én nem tartom lehetetlennek, hogy egykor, ha tudományunk mélyebb és biztosabb lesz, az ilyen vakbuzgóság okaira is rájövünk.

Nagy vita lett ebből. Komoly és pajkos vita. Az én felületességem, mindenki elgondolhatja, engem a kérdés pajkos felfogására indított. Kivált a mikor visszaemlékeztem arra a seregre s annak miveleteire, melyet Gerard ur vezetett Jeruzsálembe.

Minket is meg akart nyerni társasága számára és az egész uton rábeszélni törekedett együtt is, egyenként is bennünket, hogy álljunk a bucsujárók közé. Kényelemmel, üdvösséggel, bűnbocsánattal és a rablók közt a francia császár tekintélyének védelmével biztatott.

— Hiszen mi nem vagyunk francziák, — mondám, — hanem magyarok.

— Ez nagy baj, — ugymond, — de ő még a magyarok számára is tud égi malasztot szerezni.

Fölingerelt e bolond beszéd s gunyolódva mondám neki:

— De nekem kutyám is van és káromkodni is szoktam.

— Az nem baj, uram, majd közbenjárok a gyóntató atyánál.

Láttam, hogy ennek a jó urnak csak nevünk és pénzünk kell. Nem álltunk kötelnek.

No hiszen jól jártunk volna mi itthon, ha valamikor kitudódik, hogy mi szent zarándoklást végeztünk Jeruzsálem környékén. Mezitláb, szörkötéllal, olvasóval, böjtölve és imádkozva. Minden becsületünk oda lett volna itthon a mi társaságunkban, kivált az akkori felfogás szerint.

Lefülelte azonban egy öreg spanyol barátunkat. A kivel igazán csak később barátkoztunk meg, noha a »Moeris«-en lettünk ismerősök.

Ez öreg barátunk spanyol volt. Bankár Barcellónában és sokat uzsoráskodhatott, hogy vénségére kegyes életre adta magát. Neve Vidal Guadrez s mint később a szentföldön meggyőződünk róla, kedélyes, művelt, jóra való öreg ur s nem is uzsorás. Ő is a szentföldre ment buzgólkodni s neki addig-addig beszélt Gerard, míg csakugyan beállott társaságába. Még nekünk is dicsekedett, milyen szerencse, hogy Gerarddal találkozott. Mennyivel olcsóbban, kényelmesebben s az utonálló rablók ellen mennyivel biztosabban s kellemesebben teszi meg majd a hosszú utat.

No csak várj öreg spanyol bankár! Mi az ő szavára se hajoltunk s e miatt ugyan okos emberek lettünk mi később az ő szemében.

Alexandriában mi kiszálltunk s a hajótól és szenteskedő társaságtól elváltunk. Nem is gondoltunk arra, hogy velük valaha az életben találkozunk.

Ez egyiptomi nagy kikötővárosban csakhamar áten-

gedtük magunkat a kényelemnek és vidám szórakozásnak. Gondtalan életünk azonban néhány nap alatt elborult annál az egyszerű oknál fogva, hogy pénzünk nem érkezett.

Mi még Algirből intézkedtünk pénz iránt s megjelöltük azt az időt, a mikor Alexandriába érünk. Oda is értünk alig pár napi késedelemmel, de pénzünk nem ért oda.

Volt ugyan még akkor, mikor kikötöttünk, néhány száz frankunk, csakhogy egyikünknek se jutott eszébe takarékoskodni addig, míg pénzünk meg nem érkezik. Elköltöttük mi minden nap a szokott összeget. Hiszen holnap majd csak megjön a pénz, ha van esze.

De hát a mi pénzünknek nem volt esze. Fölosztottuk aztán magunk közt a postára járást. Minden reggel, délben, este egyikünk a postára ment zaklatolódni, de hiába. Táviratoztunk is erre-amarra, az is hiába volt. A merre táviratoztunk: arra rendesen meg volt szakítva az összeköttetés.

Végre utolsó ötven frankosunkat váltottuk fel. Ez már komoly dolog volt.

Deuchmannak volt ugyan hitellevele vagy utalványa, de ez Kairóra vagy Bairuthra szólt, itt nem adtak rá egy fillért.

Mit volt tenni, nyakunkba vettük a várost, hátha valami ismerősre akadunk.

Én voltam szerencsés. Volt a piaristáknál egy tanuló-társam, Finale, Fialla vagy Finály nevü. Valami Hugó, Brúnó vagy mi volt a keresztnéve. Budapesti orvosnak

volt a fia. Később megnősült, gazdag lányt vett el, a lánynak volt sok milliós nagybátyja, ez a nagybátyja folyton pénzelte a lányt is, férjét is, végre a férj Párisban telepedett meg, ott nyitott bankházat s ma is gazdag, ha még meg nem bukott s ma is él, ha még meg nem halt. Házasságáról sok mindenféle ostobaságot beszéltek. Nos hát ez a tanulótársam az 1860-as évtized elején Alexandriába került s egy előkelő angol bankháznál volt alkalmazva. Ezt valahogy felfedeztem s közöltem vele fenakadásunkat.

Rögtön ment főnökéhez s ajánlott ennek, hogy ideiglen adjon hitelt.

A bankár elkérdezte: kik vagyunk, hányan vagyunk, hová valók vagyunk, mi az utazási célunk, meddig maradunk Alexandriában, mért fogyott el pénzünk. Megfeleltem röviden s már-már hajlandó volt tárezáját kinyitni, mikor azt kérdezte Finálytól:

— Mennyire becsüli Ön a nemes grófok családi vagyonát?

— Negyven-ötven millióra.

Persze bolondságot mondott az én Finály barátom. A mi kitünt nyomban, mert a bankár azonnal becsapta tárezáját s hidegen kijelentette, hogy kölcsönt nem adhat, előbb majd Londonon át tudakozódik utánunk, egy hó múlva keressenem föl.

— Akkor csak üljön ön a pénzére, nem egy hónap múlva kell nekem, hanem ma vagy holnap.

Némi gondolkodás után kérdezte: miféle igazoló papírjaim vannak?

Mutattam neki párisi, madridi és algiri barátaink leveleit, látogatójegyeit s ezek közt Mac-Mahonét is. Nem adott rá semmit.

De mutattam neki Buchanan látogatójegyét is. Ez az ur az amerikai szövetséges államok elnökének volt testvére, vele együtt utaztunk Marseilléből Algirba s bizalmas ismeretség fejlett ki köztünk. Ennek jegyére megadta magát az angol s adott elegendő pénzt.

Kérdeztem azután, miért zárkózott el előlünk, mikor Finály megmondta családi vagyonunk értékét.

— Hjah tisztelt gróf ur, negyven-ötven milliós vagyonu ember nem szokott pénz dolgában fenakadni. Ez a szám gyanút költött bennem.

Pár nap mulva visszavittem a kölcsönpénzt, melyről azonban utólag meg kell még jegyeznem, hogy az angol ezt mégse a mi szakállunkra, hanem Deuchmann hitellevelére kölcsönözte.

Épen Alexandriában létünk alatt tartotta a Khedive az első lófuttatást. Kimentünk oda mi is.

Maga a futtatás nem igen érdekelt bennünket; hanem igen is a közönség.

A Khedive vendége volt az egész közönség. Nagy sátorok voltak felállítva nagy számban s ezek alatt fagyaltot, citromlevet, szorbetet, süteményeket tálaltak a közönség számára ingyen. No hiszen azt a tolakodást kellett látni, azt a huzalkodást, kiabálást, a mi itt az oda tóduló éhes tömegnél bekövetkezett.

Kavaszok, olyan rendőrfélék őrizték az asztalokat s vigyáztak a rendre. Minthogy pedig személyválogatás

nélkül ingyenes volt az élvezet: a kavaszok azt gondolták, először nekik kell jóllakni. Nekifeküdtek tehát a fagylaltnak, ennek az ismeretlen édességnek s pusztá kezükkel két marokra fogva tömték magukba, mint a disznók.

Azután eresztették csak oda a tömeget.

Hogy az alexandriai alsórendű nép miféle fajzat: azt megmondani nem lehet. Török, arab, zsidó, berber, olasz, görög, francia, máltai egymásba keveredve, olyan furcsa nyelven beszél, a melyet se francia, se olasz, se arab meg nem ért. A nyelvük is valami keverék, az erkölcsük se különb.

Előbb megettek, megittak mindent. Azután burnusz alá, kaftán alá, salavári zsebbe rakták a tálczákat, tányérokat, csészéket, poharakat halom számra. Egy máltai különösen annyit rakott zebre, hogy azt már a kavaszok is megsokalták s elvitték a biró elé. Elég kalóz képe volt hozzá, hogy elzárják.

Nem tudom, vannak-e még lófuttatások Alexandriában. Azt se tudom, ha vannak, a Khedive rendezi-e? Azt azonban szentül hiszem, hogy a közönség ingyen ellátása régen elmaradt.

A lófuttatás bevégeztével Kairóba mentünk fel a Niluson. Nagyon kellemes szállónk volt a Hôtel de Nil czimű vendéglőben. Gyönyörű árnyékos udvara és kertje volt. Kirándulásokat tettünk innen mindenfelé. Kirándulásaink közt legérdekesebb volt az, a mikor a nagy piramisokat és az Ápisz-sirokat néztük meg. Mindezen emlékeket nem beszélem el. Százszor jobban

le vannak azok irva, mint én azt el tudnám beszélni. A legnagyobb piramisra mi is felmászunk s a mászkálásban igazán elfáradtunk. A minek egyik oka volt a nagy hőség is.

Hanem, hogy a piramis belsejét miként látogattuk meg, azt mégis el kell mondanom. Medor kutyám itt okosabbnak látszott, mint mi vagyunk.

Szamarakon mentünk ki Kairóból a piramisokhoz. Elöl a vezetők, utánuk mi ketten Tibor öcsémmel, utánunk Medor kutyám, leghátul Deuchmann, a ki e napon különösen kedvetlen, ideges és ingerült volt. Szemei kidülledtek s úgy nézett, mint a vasvilla. Különben igen jó fiu volt.

Társaságunkat körülrajozta a baksiskérő arab kol-dusok serege. Mi pedig, hogy tréfát csináljunk, minden kéregetőt Deuchmann nyakára zuditottunk, azt mondván a kéregetőknek, hogy ő a bej, ő az uraság. Majd lehúzták szegényt a szamaráról. Adott is nekik valamit, de szidta, kergette is őket minden módon. Magánkívül volt dühében mikor a piramishoz értünk.

A piramisra fel kell menni egy kissé s ott az oldalán nyílik a belsejébe vezető akna vagy csatorna. Ez rézsút lefelé meredeken vezet le a belső barlangba. A csatorna nem oly magas, hogy állni lehessen benne. Csak ülve csuszhatunk lefelé. Feneke oly sima, oly sikos, mint a csiszolt márvány a sok csuszkalástól, melyet sok idő óta az utazók itt gyakorolnak. Sötét is meglehetősen. Itt kellett nekünk is ülve leszánkázunk.

Elöl ment a vezető arab, utána Tibor öcsém. Azután

megint arab s utána én. Mögöttem Medor kutyám s megint egy arab. Legvégül Deuchmann.

Alig kezdjük meg Tiborral és arabjainkkal a szánkázást: irtózatos por támadt. Előttünk néhány napig nem járhatott ott senki s a szél az alatt finom porral befutta a csatornát. Alig tudtunk lélekzetet venni a szűk csatornában s az iszonyu porban. Csak ugy cziká-koltunk.

De mi azért kiálltuk, hiuságunk nem engedte a visszavonulást.

Medor kutyámat azonban semmi hiuság nem bántotta. Ő bizonyára azzal is tisztában volt, hogy ő egyiptomi utazásáról emlékiratot nem készít. Egyáltalán nem látta be, miért kelljen neki e bolond uton végig menni. A hátsó részén való szánkázásnak meg semmiképen se volt barátja. Elég az hozzá, a mint engem eltakart előle a nagy por, elkiáltotta magát; visszafordult, az arabot és Deuchmann-t hanyatt döntötte s ugy kiugrott a nyiláson, csak ugy pattant.

Deuchmann barátunk egyébként is izgatott volt; most meg azt sem tudta, mi rémitette meg Medort, azt pedig érezte, hogy ez az ut még kutyának is rossz ut — kapta magát, ő is visszament arabjával együtt.

A nagy por és a homály daczára is azonnal észrevettem Deuchmann szökését, mert kutyám után visszaneéztem s a csatorna nyilásának világánál jól láttam, hogy mögöttem már se Deuchmann, se kutya, se arab nincs. Kiáltoztam Deuchmann után; hívtam, hogy jöjjön utánunk. Nem jött.

Mi szerencsésen leértünk a piramis fenekére, a nagy termekbe s ezeket összejártuk.

Nem találtunk mi semmi különös megjegyezni valót. Se rajzok, se képek, se szentírások, se mumiák. Ha volt is valami valaha e termekben: azt már bizonyára századok előtt ellopták innen. Hanem látogató-jegyeket találtunk eleget. Meg is néztünk néhányat. Egyet kivéve, mind angol nevet mutatott. Az az egy volt német. Kétségtelenül német is sok járt már itt, de a piramis-látogatók tulnyomó része mégis csak angol. A termék fala, a mint én megítélhettem, ép oly természetű s ép oly alakra kifaragott kövekből áll, mint az óriási építmény lépcsőzetes külseje. A nagy kövek eresztékeinél, a mint egymáson fekszenek, apró nyílások vannak. E nyílásokban is sok látogató-jegyet találtunk.

Egy látogató-jegy új házasoké, nászutazóké lehetett. Férfi- és nőnév együtt s az volt irónnal ráírva: »mi itt a mélységben vagyunk, de azért mégis a mennyországban vagyunk«. Kék irónnal idegen irással utána volt írva szintén angolul: »jöjjenek csak önök ide vissza tíz év múlva«. Bizonyosan valami elkeseredett házaspár írhatta oda. — Én is visszatettem a látogató-jegyet előbbi helyére.

Mire valók ezek a látogató-jegyek?

Nem azért teszem ám fel a kérdést, mintha én látogató-jegyet nem használnék. Akár emberség, akár majomság, akár okos, akár oktalan dolog a látogató-jegy: én is használom. Követem a többi embert, meg is szoktam, egyben-másban kényelmes is, tehát csak használom.

Hanem itt a piramis üregében mégis eszembe jutott, a mint azt a sok látogató-jegyet láttam, hogy voltaképen mire való is ez a papirossal való játék itt a három-négyezer esztendőös kőoduban.

Természetesen hiúság.

A hogy a diágyerek a maga nevét, a hogy a bomlott imádó az imádott nevét gyémánttal vagy tűzkővel felkarczolja a vasutak ablaküvegére, a hogy a mesterlegény és a közkatona bevési neve kezdőbetűit a vár falába, a faköpönyeg oldalába, a sétáló-kert fapadjaiba: valami efféle ösztön vezeti az utazót, hogy látogató-jegyét beledugja a piramis repedésébe, vagy ott hagyja a Montblank tetején, vagy bedobja Romeo és Julia sirboltjába, a mely egyébbiránt sohase volt se Romeo, se Julia sirboltja, de azért mégis tele van látogató-jegygyel annyira, hogy minden két-három esztendőben kocsi számra hordják ki onnan. Még én is bedobtam egyszer-kétszer a magamét.

Furcsa ez!

Azt hiszi a kedves ifju vagy kedves lányka, vagy az épen nem kedves öreg Miszter és agg Missz, hogy ezzel már megörökíti nevét jó csomó időre.

Bolondság.

Van-e nagyobb látogató-jegy, mint ez a hatalmas piramis? Valami bolond király százezer emberrel csináltatta huszonöt esztendőn keresztül. Azután ide tette az utba a Nilus partjára, a futóhomokba, a nagy sivatag sziklák közelébe. De hát ki tudja most már, hogy hívták azt a bolond királyt? Az ördög se tudja. Talán

néhány penészes kedélyü tudós ember tudja. Én azt se hiszem, hogy az is bizonyos volna, a mit ő tud. Csak hirdeti, hogy tudja és számít arra, hogy mi jámbor tanulatlanok elhiszünk neki mindent.

Én akkor csináltattam először látogató-jegyet, a mikor az érettségit letettem. Az előtt is volt ugyan, de azt még apám irodája csináltatta számomra.

Ugy rémlik előttem, apám először gróf Széchenyi Istvántól tanulta a látogató-jegy használatát. S mintha hallottam volna, hogy Széchenyi meg a bécsi kongresszuson csináltatta magának az elsőt. Annyi bizonyos, hogy Magyarországra a mágnások hozták be s utánuk a zsidók terjesztették. Ma már minden diák, minden pinczérfiu el van vele látva.

Ugy emlékszem, hogy a régebbi látogató-jegyeken csak a név van, semmi más. Mi az illetőnek állása, rangja, foglalkozása, kenyérkeresete: azt a régiek a látogató-jegyre nem szokták rányomatni. Régebben igazán csak látogató jegy volt, nem üzleti jelentkezés.

Én háromszor csináltattam feketeszegélyü látogató-jegyet. Apám, fiam és nőm halálakor. Ha én behunyom a szemem: én utánam nem csináltat senki. A mit ugyan okosan tesz, édes vajdám, mindenki.

Ott a piramis odujában is találtunk feketeszegélyü jegyet.

De találtunk olyat is, melynek a sarka be volt hajtva. A szokás, a divat ebben sem mondhatott le önmagáról. Pedig hát ki az ördög törődik itt a nagy faraók vakondok tanyáin azzal, hogy azt a látogató-jegyet

tulajdonosa hozta-e személyesen, vagy hordár által küldte ide vagy valaki úgy lopta el?

Van-e már a látogató-jegyek feliratairól gyűjteményes munka? Akadt-e német vagy angol, a ki erre időt szentelt volna?

A sirkövek feliratai, a pompéji szerelmi disznóságok, a börtönfalak karczolatai, még a vasuti félrehelyek szellemességei is összegyűjtvek már. A látogató-jegyek is megérdemelnének annyi figyelmet és gondot. Ezeken is van szellemes ostobaság ezerféle.

A piramis odujában nincs akkora hőség, mint kint a nap alatt. Legalább akkor, a mikor én ott jártam, nem volt. De azért nem is hűvös a levegő. Boros pinczének nem lenne jó. Hanem úgy vettem észre, nagyon száraz, de nem kellemetlen, nem dohos vagy penészes. Hogy is teremhetne itt penész?

Alig lehattünk fél óráig az üregben. Siettünk kifelé.

Más nyiláson mentünk ki a napvilágra, nem azon, a melyen jöttünk. A kimeneti nyílás sokkal kényelmesebb járás-kelest engedett. Medor már ott várt. Mintha tudta volna, hogy ott fogunk kijönni.

Deuchmann barátunk még mindig dühösködő állapotban volt. Bizonyosan az irtóztató hőség volt izgatottságának oka. Arcza vörös és kék. Nyaka duzzadt. Izzadt keservesen. Fején fez volt, mint nekünk is s az a fez úgy összezsugorodott az izzadtságtól, hogy úgy állott feje bubján, mint némely szentképen szüz Mária fején a korona. Kérdeztem, miért boszankodik? Csak Medor kutyámat szidta, ez ijesztette meg, ezt okolta

azért, hogy a piramis belsejébe nem jöhetett. Nem is tudott szegény kutyámmal többé kibékülni soha.

Tettünk több kirándulást is, melyről írni nem akarok.

A Szfinksz furcsa hatást tett reám. Erről sok képet és rajzot láttam már szebbnél-szebbet. E rajzok sajátos komoly benyomást tesznek az emberre. A festők és rajzolóik igazán remekelnek, annyi hangulatot csinálnak a rajzon s annyi hangulatot keltenek az emberi képzeletben.

A Szfinksz! Az örök rejtély! A négy-öt ezer év előtti emberek és történetek tanuja! A ki láthatta volna már Mózeset is és Józsefet is, ha Mózes és József valaha ott jártak volna. Arab vezetőink mohamedánok voltak, de azért a zsidó szentkönyvekből, az ó-testamentomból okoskodtak s annak egyiptomi történeteit mesélgették. Bizonyosan a vakbuzgó angolok kedvéért beszéltek így s talán minket is angolnak néztek. De sokat beszéltek a nagy faraókról is. A mit maga csupán a Szfinksz tudhatott volna: azt nekünk mind el akarták fecsegnie.

Szóval a Szfinksz, ha képeken látjuk, az ábrándozó és vallásos komoly hangulat érzését kelti bennünk.

Ha pedig természetben látjuk: akkor sűrű futó homok-buczkák közt fekvő, sűrű, idomtalan kődarabot látunk, mely se szól, se beszél, se nem mutat semmit, melyre ráképzelve, hogy emberfej alakja van, de se szeme, se orra, se füle, se szája, se álla, se nyaka.

— Hát ez az a híres Szfinksz?

Az én arabom halkabb és mélyebb torokhangon beszélt, mintha valami szentségről beszélt volna.

Aztán én a Szfinkszet mindig nő alakjának hittem, itt meg el akarták velem hitetni, hogy férfi alakja.

Azt kérdezte arabom, nem akarok-e emlékül egy darabka követ venni a Szfinksz testéből? Nem szabad ugyan — ugymond — belőle letörni, de ő azért jó baksisért szerez nekem. Mutatta is kis kalapácsát, melylyel majd letört volna egy dió nagyságut.

— Nem kell nekem arabus barátom, ingyen se.

No hiszen, ha mi minden hires épületből, a merre jártunk, egy tarisznya emléket akartunk volna elhozni: hajóval szállithattuk volna Európába.

Kairóból Alexandriába mentünk vissza s ott felkészültünk a sziriai és palesztinai utazásra. Ide már több előkészület kellett, mint Algirba, pedig itt vadászni se akartunk. Itt nem a vadállatok, hanem a vad fanatikus felekezetek s a rablók válhattak veszélyesekké ránk nézve.

Alexandriában alkalmas dragománt fogadtunk s vele irásos szerződésre léptünk.

Negyvenöt napra szabtuk Sziria és Palesztina beutazását s szerződésünk ennyi időre szólt.

Ellátás, vezetés, személyi és vagyoni biztosság — mindez a dragomán feladata volt. Ő tartozott gondoskodni menedéklevelekről a török hatóságok, a felekezeti főemberek s a rablófőnökök ellenében. Ő volt a tolmács is minden nyelven.

Uti készletünket röviden el kell mondanom. Ugy utaztunk, mint hajdanában Árpád apánk vagy Batu kán.

Volt három nagy sátorunk. Az éjjeli sátortanyát ugy

osztottuk föl, hogy egyikben hált Tibor öcsém és Deuchmann. A másikban én, Abel komornyikom és Medor kutyám. A harmadik volt a konyha és a cselédek tanyája a dragománnal együtt.

Igy voltunk mindaddig, míg Tibor öcsém Deuchmannal össze nem szólalkozott. Akkor Deuchmann jött az én sátoromba, komornyikom pedig Tibor öcsém sátorába.

Volt egy arab szakácsunk. Ez meglehetősen jól főzött. Az igaz, hogy nagy választék nem volt az ételekben, de a juhval, kecskével, szárnyassal ugy el tudott bánni, jobban, mint akármelyik itthoni szakácsné.

Volt öt lovunk. Négy a magunk számára, egy pedig a dragomán számára. Volt hat öszvérünk. Ezek vitték a sátrakat, ágyneműeket, konyhaeszközöket s az enni-inni valókat, valamint ruhaneműinket.

Fegyverünk, lőporunk, késünk volt elég mind a magunk, mind a személyzet számára.

Nem emlékszem egész biztosan, mibe került ez az utunk, de ugy rémlik előttem, mintha naponként száz forintot nem költöttünk volna egészen el. A szent földön persze nem mulattunk olyan vidáman, mint Gibraltárban vagy Algirban és Alexandriában.

A SZENT FÖLDÖN.

(A szent sir templomában. — Salamon templomának fala. — A holt tenger. — Ibiab sejk rabló beduin főnök. — Megesszük a lopott kecskét. — A szegény spanyol bankár. — Az Ana Szultána szent forrásnál. — Názárethi vacsoránk. — A sáska. — A sapheti család. — Balbek romjai. — Sztambulban.)

Alexandriából Jaffába hajóztunk, itt kikötöttünk s innen lóháton karavánszerűleg mentünk Jeruzsálembe. Infámis, köves, rideg, kopár vidék. Olyan mint a Karszt Laibachtól Nabresináig.

Jeruzsálemben a Jósafát-völgyi oldalon ütöttük föl sátorunkat s innen jártunk be a szent városba s jártuk össze annak minden zege-zugát. Úgy megtanultam az új testámentomot ezalatt a néhány nap alatt, hogy talán még maig se tudtam egészen elfelejteni.

Hanem azért a szent sir temploma sehogy se tett rám jó hatást.

Kétszer vagy háromszor voltam a szent sir templomában, de olyan dolgokat láttam én ott édes vajdám, a melyek nem hogy áhitatos érzést nem keltettek bennem, hanem még azt is elrontották, a mi talán önkénytelenül is támadhatott pusztán arra a gondolatra, hogy ott járunk, a hol Krisztus járt ez előtt 1865 esztendő-

vel. Nem tudom, ugy van-e máskor is, de mikor én ott voltam, akkor nagyon is piaczi dolgok történtek ott.

A templom belsejében semmi különös építészeti vagy művészi összhangot nem találtam. Már én illetékes műbiráló ugyan nem vagyok, de ugy öregéből mégis tudom, hogy mi különbség van a román, a bizanczi és a góth formák közt, — ebben a templomban pedig össze-vissza van hányva és zszufolva minden korszaknak és minden felekezetnek minden művészeti iskolája. Azt hiszem, azért, mert e templomhoz tulajdonjogot tart minden keresztyén felekezet. Római katolikus, görögkeleti, mindenféle protestáns, örmény s több efféle. Valamennyinek van vagy egy oltára, vagy egy kápolnája, vagy egy képe vagy zászlója.

No, de ez csak hagyján! Hanem valamennyinek ott van egy csomó püspöke, zárdafönöke, gyóntatója, egyházfia s száz meg száz zarándoka. Ezek közt pedig, a kik mind buzgó áhitattal térdelnek, imádkoznak, sirnak, sóhajtanak és kiabálnak, ott vannak a magamforma turisták is, ott vannak a vezetők, magyarázók, dragománok, olvasó- és szentkép-árusok.

És ott vannak a török kavaszok.

Ezekre pedig nagy szükség van. Mert ezek tartják fenn a rendet. Ezek nélkül egymás vérét ontaná ott a Jézus sirja fölött a sok gyülölködő keresztyén.

Ugy láttam, nem a kegyes zarándokok gyülölködnek, hanem vezetők. A barátok és remeték, a papok és egyéb egyházi emberek. Annyiféle papról és barátról

fogalmam se volt. Van, a kinek torzonborz szakálla és bajusza és hosszú haja. Van kopasz képü. Van, a kinek se haja, se bajusza, csak hosszú szakálla. Hát a csuha és a kámzsa hány színü és hány szabásu. Még az olvasó is az oldalukon. Egyiké kicsiny, másiké nagy. Egyik fehér, másik fekete, a harmadik barna. Hát még a lábbelik! Mezitelen láb, fapapucs, szijjas talp, szijjas bocskor, széles saru össze-vissza. S valamennyi morog, kiabál, imádkozik, hányja a keresztet és tolja, taszigálja egymást. Mindegyik előbb akar ott lenni a hagyományos helyen, mint a másik. A maguk oltárát és annak környékét őrzik keményen a tolakodóktól.

A török kavasz katonai egyenruhában ott áll mindenütt. Oldalán fegyver, kezében egy hatalmas füttykös. Ki merev, ki álmos szemmel nézi a tolongó és zajongó tömeget.

Egyszerre szemem láttára összevesz s dulakodásba kezd egymással két barátforma ember. Egyik a fülébe, másik a szakállába kapaszkodik ellenfelének s ránczигálják egymást a Jézus nevében. A kavasz oda néz, szó nélkül fölemeli füttykösét s végig veri mind a kettőt, csak úgy csattog, Mohammed nevében. S mikor a két viaskodó elereszti egymás fülét és szakállát, a kavasz megint helyére áll mereven s néz tovább álmos szemmel. Egy szót nem szólna a viláért.

Hihetetlen a lenézés és megvetés érzetének az a mértéke, melylyel Mohammed hive nézegeti itt a szent helyen Jézus hiveit. El nem képes se gondolni, se

hinni, hogy a puszta buzgóság okozná azt a nagy türelmetlenséget és gyűlölködést.

A töröknél nem úgy van. Megnéztük Omár mecset-jét. Nagyszerű épület. Be ugyan nem mentünk, mert nem mehettünk, de itt a hívők csendben, némán buzgólkodnak, egymás iránt türelemmel vannak s békén várja mindegyik, mikor kerül rá a szertartás sora.

Talán legérdekesebb mégis Salamon templomának fala pénteken délután. Itt meg a vakbuzgó zsidók siratják Jeruzsálem elpusztulását.

Furcsa ez.

Mikor először hallottam az imádkozást s ima közben a fájdalmas felkiáltásokat, a sirást, a jajgatást s az ordítást; mikor először láttam, mint tépik azok a rongyos zsidók ruháikat s némelyik mint ugrik a szent falnak, mint a kos vagy kecskebak, fejjel, hogy fejét összezuzza: nevető idegeim vettek rajtam erőt s fél- vagy egész bolondok színjátékát láttam az egészben.

De ez nem sokáig tartott. Láttam az igaz fájdalom omló könyeit. Dragománunk arab és mohamedán volt, a ki nagyon lenézte a koldus zsidót s tévelygőnek tartotta a hívő zsidót, de őt is nagyon meghatotta e jelenet. Kérdeztem tőle, mit csinálnak ezek a zsidók és miért sirnak?

— Az ő istenük háza volt itt, — ugymond, — s az ő apáik voltak itt az urak hajdanán. Lehet őket sajnálni.

Igaza volt. S én is, minél tovább néztem őket, annál inkább kezdtem érezni azt a fájdalmat, melyhez e szegény zsidóknak joguk volt.

A szállókat, zárdákat, kórházakat, laktanyákat nem igen nézegettük. De a Gecsemane kertet korhadt fáival s a Golgotha hegyét megnéztük.

Kirándultunk Jeruzsálemből Bethlehembe, a Jordán vizéhez és a holt tengerhez.

Első utunk a holt tengerhez volt. Borzasztó a vidék kopársága, melynek sziklás göröngyein át az ember oda ér. De a holt tenger környéke se más.

Megfürödtünk vízében. A víz úgy tele van sóval és naftával, fajsulya oly nagy, hogy az ember nem tud benne elmerülni. De még a kutya sem. Medor kutyám kitünő apportozó volt. Bedobtam egy követ a part mellett a vízbe s felszólítottam hozza ki. Nagy készséggel törekedett a víz alá bukni s a követ megfogni: nem volt képes. Hiába kapálódzott, hiába kísértette meg háromszor is, nem boldogult. Utóbb abban hagyta s nézett rám kérdőleg. Szemrehányást tettem neki: micsoda dolog ez? Nem türte sokáig, négyfelé vetette négy lábát s megugatta a tengert. Egyebet nem tehetett, minthogy ekként összeszidta s arra háritotta a felelősséget. Be kellett látnom, hogy igaza van, mentése tökéletes.

Fürdő után felöltözve lóra ültünk s a Jordánhoz indultunk. Nagy meleg volt s a forróságban a sósfürdőtől úgy égett a bőrünk, hogy majd lefordultunk a ló hátáról. Végre két órai keserves lovaglás és vakaródzás után a Jordán folyóhoz értünk.

Iszapos, sárgás, piszkos vizü folyócska ez. Legalább akkor ilyen volt. Rögtön leszálltunk lovainkról, levet-

köztünk s bele a vízbe. Különösen jól esett ez édes vízben való fürdés. A sok sót leáztatta bőrünkről s aztán kitünően éreztük magunkat azonnal. A parttól jó távolra, majd fél óra járásnyira sátorot ütöttünk s szakácsunk főzni kezdett. Mig ebédünk elkészült, addig mi sátoraink árnyékában lefeküdtünk s pihentünk. Az ebéd igen, de igen jól ízlett.

Alig hogy elvégeztük, jól el se végeztük az ebédet: nagy messzeségben nagy porfelleget veszünk észre. A porfelleg mind közelebb-közelebb jött hozzánk s lassankint morajt is hallottunk, melyet a sziklán a sok ló lábának kopogása okoz. Kérdeztük a dragománt, mi lehet ez?

A dragomán perczről-perczre nagyobb rémülettel nézte a közelgő porfelleget. Végre kimondá, hogy rabló beduin csapat közelg felénk, mely elvégezte már valahol rabló kirándulását s most zsákmánynyal terheltén siet vissza a Jordánon át annak keleti partjára a pusztába.

Minket nem lepett meg annyira a rémület, mint a dragománt. Hiszen nekünk szerződésünk volt a dragománnal, ennek pedig menedéklevele a beduin rablók támadása ellen. Igaz, hogy ha a beduinok nem tisztelik szerződésünket s nekünk levágják fejünket, nem igen tudtunk volna s nem is ért volna sokat panaszra menni, de hát ilyen baleset nem jutott eszünkbe. Noha jól láttunk annyit, hogy a beduin sereggel megküzdünk annak nagy száma miatt lehetetlen lett volna.

A dragomán is bizhatott váltságlevelében, melyet a

rablók jaffai és jeruzsálemi irodájával kötött, de hát ő tudta már hallomásból is, tapasztalásból is, hogy nem minden beduin főnök s nem mindig szokta megtartani a kötést. Kivált ha a rabló kaland rosszul ütött ki és zsákmány nem akadt: akkor a váltságlevelet gyakran figyelmen kívül szokták hagyni.

Végre mikor már a beduinok csak ugy egy-két kilométer távolságra voltak: némileg megnyugodva jelentette a dragomán:

— Diab sejk jön embereivel.

Honnan tudja? E kérdésre nem felelt. Mi ugyan e távolból semmiféle embert föl nem tudtunk ismerni.

A rablócsapat és főnöke is észrevette kis sátortáborunkat s legelésző állatainkat s egyenesen odajött hozzánk.

A csapat csakugyan beduin volt a Jordánon túl való pusztaságból s főnöke csakugyan Diab sejk volt. Máig se tudom elgondolni, hogy dragománunk miről tudta oly nagy porban és nagy messzeségből fölismerni.

A sejk leszállt lováról, kantárját átadta egy beduinak, hosszú puskáját felakasztotta nyeregkápájának szarvára s lassu lépésekben hozzánk jött. A szinpadi hős komolyságával, méltóságával és lassu nagy lépteivel közelgett. Nála azonban ez egyéni és faji sajátosság s nem szini akadémiai tanulmány.

Szép nyulánk termetű, magas barna férfi. Bajusszal és Kossuth-szakállal. Ruhája diszes és fénylő, aranyos himzésekkel tele. Ha puskáját ott hagyta is a nyergen, övében volt elég fegyvere. Kard, tör, pisztolyok.

S aztán ott voltak beduinjai vagy ötvenen. Szép, szikár, tüzes arab lova valamennyinek. Legszebb a sejknek.

Üdvözölt bennünket szóval és homlokához emelt kezével. Mi is üdvözöltük s minthogy a fekete kávénál voltunk már, megkínáltuk kávéval. Szívesen fogadta el. Dragománunk rögtön leterített neki egy szőnyegpokróczot, arra vánkost s a sejk leült maga alá kuporított lábbal keleti módon. Ennivalót nem fogadott el, de a kávét jóízűen itta.

Beszédbe ereszkedtünk.

Ő rablókalandjáról csak annyit mondott, hogy »látogatást« tett a Jordán innenső partján. Hol járt s minő eredménnyel: nem mondta, de mi se kérdeztük.

— Azt látom, — ugymond, — ti gyaurok vagytok, ingilizek vagy frenkek.

— Mi nem vagyunk se ingilizek, se frenkek, mi magyarok vagyunk.

A magyarokról nem tudott semmit, de nem is volt ránk kíváncsi.

— Mindegy az, — szólt, — Allahnak sok népe van a világon.

Lovainkról azt mondta, hogy azok semmit se érnek. Kérdezte, mennyi fegyverünk van. Megmutattuk fegyvereinket. Puskáinkat nehéznek találta. Mondtuk, hogy azokkal oroszánokra vadásztunk Áfrikában. Nem tett rá semmi megjegyzést.

Egy Flaubert-pisztolyom különösen megtetszett neki. Gondosan nézegette s kérdezte, miért van olyan kis lyuka? Mondtam, hogy ezzel a legyet is biztosan le

lehet löni. Láttam, hogy szívesen venné, ha neki is volna ilyen fegyvere. Kezébe nyomtam s azt mondám:

— Diáb sejk, megtiszteltél azzal bennünket, hogy vendégünk voltál, fogadd el tőlem emlékül.

Nagyon megörült neki, megköszönte s övébe tette.

— Ha eljöttök a Jordánon túl a pusztába, ti is az én vendégeim lesztek.

Esze ágába se jutott minket bántani. Igaz, hogy a dragománnal mindjárt kezdetben néhány arab szót váltott s láttuk, hogy megértette, hogy van váltság-levelünk.

Harmincz öszvérje és szamara volt. Valószínűleg mind rablott zsákmány. Minden öszvér és szamár megterhelve zsákmánnyal. Ruhanemüek, eleség, mindenféle zöldség, több zsákra való uborka, fegyverek, vas-eszközök, edények össze-vissza. Ugy látszik, a beduin ha rabol, nem válogatós. Kecskejük, juhuk is lehetett vagy 30—40 darab, a melyet hajtottak magukkal. Pénzt, ékszert kaptak-e, nem tudom.

Volt szolgálk közt egy beduin is. Mig a sejk ott kávézott, ez a szolgálk elindult gyalog, azután visszajött, lovára ült s eltávozott tőlünk a Jordán felé. El nem gondolhattuk, mit akar, de nem szóltunk neki.

Mikor a sejk elment tőlünk csapatjával, ugy egy óra mulva csak jön ám a mi beduin szolgálk s hoz magával a nyeregben egy eleven kecskét s egy zsák uborkát.

— Hol vetted te ezt?

Hát a gazember lement a Jordánhoz, oda állt egy rekettye-bokorba az átkelőnél s mig a rablók az átkelés-

sel vesződtek, ő ellopott tőlük egy kecskét és egy zsák uborkát. Onnan hozta zsákmányát. Még dicsekedett is vele.

Összeszidtuk, mint a tyukhordó kányát, de hát mit tehattünk mást? Mi bizony megettük a kecskét is, az uborkát is jóízűen. A dragomán dolga volt, adott-e érte valamit a beduinoknak.

Innen visszatértünk Jeruzsálembe. Tibor öcsém ekkor megbetegedett, ágynak esett, istentelen torokgyíkot kapott. Nem maradhatott Jósafátvölgyi sátorunkban, hanem beszállásoltuk a városban egy hételbe, hol tíz napig őrizte az ágyat és a szobát. Orvosról gondoskodtunk, ápolót és szolgát hagytunk nála s mi Deuchmannal apróbb kirándulásokat tettünk.

Egyszer, a mint ülök sátram előtt s keleti ember módjára minden gondolkozás nélkül nézem a puszta világot, csak látom ám, hogy a szent város felől a kopasz sziklákön valami emberforma kis fekete tömeg hömpölyög felém s mintha egyenesen nekem tartana, mintha épen velem volna valami dolga. Utóbb látom, hogy feje, keze, lába egyaránt mozog s két szemével csak engem néz. Majd el kezd integetni hozzám s kalapját emelgeti. Végre odagurul hozzám s egyenesen a nyakamba ömlik.

— Jó napot, jó napot kedves jó barátom!

Éppen a gallérját akarom megfogni, hogy odább repítem, mikor felismerem a jó öreg spanyol bankárt, Guadrez Vidált, a kivel Messinából Alexandriába utazásunk alkalmával a hajón megismerkedtünk s megbarátkoztunk. Ő jött hozzám ilyen váratlanul.

Lélekszakadva jött. Ezer panaszszal jött hozzánk Gerard ur ellen, ki a Notre Dame de la Salette nevű szent szüzet fölfedezte s a bucsujáró társaságot szervezte. Könyörgött, rimánkodott, hogy mentjük meg körmei közül s holmiját, podgyászát, pénzét, iratait hozzuk el tőle.

— Képzeljék önök, tisztelt gróf urak, mi történt velem. Nem hallgattam önökre, nem követtem én vén szamárt az önök jó példáját, beálltam ebbe a bolond társaságba. Beirtak jegyzőkönyvükbe, vettek tőlem reversálist, elvették utleveletem, papírjaimat, pénzemet s minden czimen fizettetnek velem nagy összegeket. Ez még hagyján! De én mulatni, szórakozni, üdülni indultam utnak, ez a Gerard ur pedig egyik zárdából a másikba visz, egyik templomból a másikba hurczol, minden szent helyen órákig térdepeltet, imádkozni kell egész nap, minden másod napon agyonbőjtöltet, éhes vagyok, mint a kutya, a rizskását már utálok, kilel a hideg, ha látom is s aztán még abból sem kapok eleget. A tömjéntől már ájulásba esem, gyónni meg annyit kell, hogy száz spanyol grand se követett el annyi bűnt, a mennyit én már meggyóntam. Pedig én bankár vagyok, nem grand, -nem is akarok én se grand lenni, se szent ember, elkéstem én mindakettőtől. De mit csináljak, ha mindennap új meg új gyóntató pap elé hurczolnak? De talán még ezt is kiállanám, de most meg végrendeletet akarnak velem csináltatni s éjjel-nappal a halállal meg a pokollal ijesztenek, fölvernek álmomból s minden bucsujáró kegyes asszonyt

nyakamra zudítanak s el akarják velem hitetni, hogy az ő üdvösségük is csak tőlem függ. Azután azt akarják, hogy én mindenféle szentföldi zárdára és alapítványra s mindenféle római intézetekre százezreket hagyjak. Hiszen nincs nekem sok millióm, gyerekeim meg elég van. Hát azok aztán miből élnek? De engem agyon is ütnek, ha náluk nélkül ilyen dologba keveredem. Csak most szabadítsanak ki önök tisztelt gróf urak, tisztelt barátaim; soha többé a szent földre el nem jövök, hanem otthon maradok Spanyolországban s önöket is szívesen meghívom oda vendégeimnek. Csak mentsenek meg!

Vége-hossza nem volt panaszának, Deuchmannal sokat neveltünk szegény öreg bankárnak kétségbeesésén, de nyomban el is határoztuk, hogy segítünk rajta.

Fölkerestem Gerard urat s közöltem vele a dolgot. Kimentette magát, hogy most nem tárgyalhat velem, mert épen most valami szent látogatást kell végeznie. Így jártam vele másodszor és harmadszor is. Végre a magam módja szerint, keményen kezdtem vele beszélni s erre ő hidegen elutasított, hogy semmi közöm se az ő dolgához, se Vidál Guadrez dolgához. Elmentem a spanyol konzulhoz, ez is nehézkesnek mutatkozott. Gerard nagyon erősnek érezte magát a sok papnál, püspöknél és a francia konzulnál. Az igaz, hogy ezek nem sokra becsültek minket, de nem is ismertek. Utóbb azt mondtam Gerardnak, hogy én megveretem, kezét-lábát eltöretem, de ép-kéz-láb őt Jaffába vissza nem eresztém. Inkább szövetséget kötök a beduinokkal

s hivatkoztam is egy török barátomra, Fuad effendire, a ki nekem ebben kezemre jár. Ha pedig Guadrez Vidált kiadja: menjen a pokolba, nem törődöm vele.

Veszekedés közben annyi nagy hirü és nagy hatalmu franczia barátom nevét hallotta tőlem, hogy utóbb is négy-öt napi viaskodás után alkura fogta a dolgot s bizonyos összegü váltság után szabadon eresztette Guadrezt, ki rögtön a mi védelmünk alá helyezkedett.

De azért mégis félt. Félt attól, hogy Gerard valami barátok útján őt utóbb is még lefüleli s tőlünk ellopja. Elsegítettük tehát onnan Jaffába s megegyeztünk, hogy ott sem marad, hanem átvitorláz Bairuthba s ott bevár bennünket.

Ugy is lett.

Bairuthban biztonságban érezte magát az öreg spanyol mindaddig, mig mi oda nem érkeztünk. Azután meg még inkább. Vidám, jó kedvü, mivel és kellemes utitársá alakult át nálunk, eljött velünk Konstantinápolyba is, de a honnan már nem egy uton indulunk el. Ő a krimi félszigetre ment Oroszországba s ettől kezdve elvesztettük nyomát.

1867-ben még egyszer találkoztam vele. Kimentem Párisban az orleánsi pályaudvarra, valakit vártam. Egyszer csak nyakamba ugrik az öreg ép oly váratlanul, mint a Jósafát völgyében. Bemutatta egyik fiát is, ki ott vele volt s ott fia előtt hálálkodott, hogy én mentettem meg őt s vagyona egy részét a jeruzsálemi kapzsi szentektől.

Többé nem láttam.

Mihelyt Tibor öcsém jobban lett, azonnal elindultunk Názáretbe. Van-e oda Jeruzsálemből több út is, nem tudom; — mi Naplus felé mentünk. Gyönyörű szép út az, mely arra vezet. A legszebb, melyen a szent földön és Szíriában jártunk.

Borzasztó hőség volt. Mint a kemencze, úgy égetett a nap, de még a föld, a sziklák is forrók voltak. Izzadtunk kegyetlenül s eltikkadtunk egészen. Kimondhatatlan örömet okozott nekünk is, szolgálóinknak is, állatjainknak is, midőn Naplushoz közel egy forrást s egy gyönyörű tavat találtunk.

A forrás neve, ha jól emlékszem, Ana Szultána, valamelyik Padischah anyjáról elnevezve. Vize ott helyben egy kedves kis tóvá gyülik össze. A tó partja sűrű lombos fákkal van körülvéve, a fák galyai behajolnak a vízbe. A víz hűvös.

Ez egy szent forrás, mint később megtudtuk. Különösen a keleti egyház hívei tartják szentnek s az orosz pópák, kalugyerek és zarándokok, a kik Jeruzsálembe mennek, soha el nem mulaszthatják ennek meglátogatását. De mi erről semmit nem tudtunk. A szentségnek semmi külső jelét észre nem vettük. Se keresztet, se kápolnát, se oszlopot, se remete-barlangot. Csakis így történhetett velünk meg az eset.

A forrás partján ütöttünk ugyanis sátrat. A tikkasztó hőségben sátorunkban rögtön levetkőztünk, egy burnuszt öltöttünk magunkra s bele feküdtünk a tóba fürödni és hűtözni. Fehér arab burnuszunkat persze a parton hagytuk a sziklán.

Mikor legjobban lubiczkoltunk: egyszerre csak szent ének hangja üti meg fülünket. Felütjük fejünket, kinézünk, hát ott van előttünk egy nagy csomó szent zarándok. Férfiak, asszonyok, gyermekek, száznál is többen. Három pópa vezette őket kereszttel, szent zászlókkal. Oroszok voltak mindannyian. Minket ők még a fagalyak miatt nem vettek észre, de mi jól láttuk valamennyit.

Mit csináljunk? Ez volt a kérdés.

Kiugorni, burnuszunkat ránk kapkodni és elfutni alig lehetett. Okvetlenül észrevesznek s a vakbuzgó fanatikus tömeg még agyon is verhet bennünket. De minden esetre megbotránkozik azon, hogy a szent vízbe fürödni beültünk.

Halkan tanakodtunk mind a hárman. Abban állapotunk meg, hogy ott maradunk a vízben, behuzzuk magunkat, a mennyire lehet, hátha nem vesznek észre. Szerencsére dragománunk oda jött a partra s burnuszunk fölött őrködött.

A pópák ott valóságos isteni tiszteletet rögtönöztek. Megáldották a vizet. Megáldották a jelenlevőket és távolvalókat. Imádkoztak, énekeltek. Velük együtt az egész társaság. Utóbb mindenki elővette edényét, ki kulacsot, ki kobakot s azokat a szent vízzel megtöltötték. Mi pedig ott lappangtunk a víz alatt, tőlük alig tiz lépésre, óhajtván, hogy észre ne vegyenek.

Legalább egy egész óráig tartott az isteni tisztelet. Azután elvonultak egy kis távolra, fönt a dombon letelepedtek, szegényes ételüket, pogácsájukat elővették

s elkezdtek falatozni. Ekkor bujhattunk ki a vízből s vehettük fel burnuszainkat. Meredt szemekkel néztek ránk, a mint a három fehér alak közelükben elvonult. De nem szóltak semmit.

Názárethbe későn este érkeztünk. A városon kívül ütöttünk sátrat s dragománunk s szakácsunk első dolga lett volna valami ennivaló után nézni. Nagyon éhesek voltunk s összes készletünk kifogyott. Se száraz, se holt, se eleven enni valónk nem volt egy falat se. Azonban a városban embereink már nem kaptak semmit. Feljött a csillag, minden bolt, minden áruház be volt zárva, embereinkkel szóba se álltak.

Dragománunk azzal biztatott, hogy majd lesz holnap enni valónk, mára elégedjünk meg egy kis vad hagymával.

Vad hagymával? Az öreg apám se evett vad hagymát. Mutatta a dragomán, hogy van a mezőn elég.

— Magunknak kell azt lelegelnünk, mint a birkának?

Arabjaink e közben kimentek a mezőkre s rövid időn egy nyaláb üde hajtásu vad hagymát hoztak. Ettünk belőle. Magam is addig ettem, míg az éhséget nagyjában elvertem. Istentelen rossz zöldség volt, de valami hagymaize csakugyan volt.

No hanem azt az éjszakát, a mely erre következett, el nem felejttem. Én olyan rosszul talán sohase éreztem magam, mint ezen az éjszakán. A milyen gyomorfájásom nekem lett, olyat nem kívánok ellenségemnek se. Egy perczre be nem hunytam szemem, alig vártam a reggelt. Orvosról, patikáról persze szó se lehetett.

Tibor öcsém és Deuchmann jobban kiállták a vad-hagymaebédet, mint én, de ők se érezték magukat valami jól. Hanem arabjaink, beduinjaink úgy aludtak, mint a bunda.

Názárethben mi is megnéztünk mindent, a mit a szentföldi utazóknak meg szoktak mutatni. De nem gyönyörködtem én semmiben. Vad-hagymaszaga volt én előttem mindennek, az egész új testámentumnak, valamennyi apostolnak napokon át.

Názáreth vidéke nem valami szép. Kopár ez is nagy részben, alig tudtam elképzelni, miből élnek itt az emberek. A vidéken nincs is sok látni való szent hely. A hol Gábor arkangyal leszállt és megjelent: azt a helyet természetesen első sorban néztük meg. Szent hagyomány, de ahhoz más nevelés, más gondolkozás, talán más életkor is kell, mint a miénk volt, hogy az áhitatos hit mind azt látásunk és képzeletünk elé hozza, a mit a szent hagyomány e helyhez köt. És valamennyi emléktárgyhoz, melyet a szent földön mutogatnak.

Megemlitem azt is, hogy Naplus és Názáreth közt sáskajárást is láttunk. Csakugyan úgy jött a sáska, mint a felhő és csakugyan olyan sűrű árnyékot támasztott s úgy elfödte előlünk a napot, mint a legsötétebb felhő. S épen ott rebbentek le ezek a gyalázatos férgek, a hol mi voltunk. Lovaink térdig gázoltak a sáskában s folyton prüsszköltek s kapkodták fejüket, a mint egy-egy sáska az orrukhoz verődött. A patak vize is egy láb mélységre tele volt sáskával. Igen rövid idő alatt lettek ezek mindent s a zöld pázsit kopasz barna

sivataggá lett utánuk. Ezeknek nem ártott a vad-hagyma se.

Valami furcsa szaga van a sáskának. Hasonlít a rothadni kezdő pállott fű szagához. Medor kutyámat is idegessé tették. Ugy járt köztük ugrálva, mint mikor a kuvasz a tavaszi vetés közt fut. Engem csak akkor boszantottak, mikor egyik-másik a fülembe kapaszkodott. Láttuk azt is, a mint a falubeli emberek kijöttek olyan ökörkolomp-féle haranggal s ennek hangjával ijesztették, riogatták őket. Nem használt az semmit. Nem is ügyeltek a hangra. Jól láttam, hogy talán ötvenszeres rétegben is voltak egymás fölött. Az alsó rétegek rágták, a mi zöldet találtak, a felső rétegek meg röpködve ugráltak előre, hogy ők is a zöld fűhöz jussanak. Nagy zugó, sístergő, sziszegő hanggal mentek előre. Kérdeztem a dragománt, mi adja ezt a hangot?

— A mint az állkapcsukat verik össze, az csattog ilyen nagyon.

Ezt felelte, akkor elhittem, de most már tudom, hogy nem állkapcsuk csattogása ez a hang.

Názárethből Sziriába mentünk át. Az utolsó helység a szent földön Saphet, a hol megálltunk. Itt azonban kiesiny hija, hogy pórul nem jártunk. Itt alighanem Tibor öcsém vakmerősége mentett meg bennünket az agyonkövezéstől.

Két ut vezetett Saphet felé. Az egyik hosszabb, meglehetősen kerülővel, de ez szebb, regényesebb, itt-ott fák, cserjék, füge- s pálmaligetek közt. A másik sokkal rövidebb, de rideg és unalmas.

Mi magunk a hosszabb utat választottuk a dragománal, a szakácsot pedig a teherhordó állatokkal, a sátrakkal és a konyhával a rövidebb uton küldtük előre. Utasítottuk őket, hogy a mint megérkeznek: üssenek sátot s kezdjenek a főzéshez. Azt ugyis tudták, hogy a városon kívül kell sátot ütniök.

Mire mi a városhoz értünk: akkorra már nemcsak a sátrak voltak felütve, de az ebéd is elkészült s nekünk le kellett ülnünk, hogy azt elköltsük.

Alig kezdünk az ebédhez: a városból kezdenek kijönni az emberek, először egyenként, azután csoportonként s kezdenek bennünket körülkeríteni. Különösen sok gyerek és kamasz volt közöttük. Kezdenek utóbb ránk kiabálni mind többen és mind hangosabban. Mi nem értettük, mit kiabálnak, de arabjaink értettek valamit. Azt mondták: mindenféle csuf névvel illetnek s agyonveréssel fenyegetnek.

Mi ettünk nyugodtan, rájuk se hederítettünk. Ez még nagyobb dühbe hozta őket.

Valamelyik suhancz elkezdett ránk követ dobálni. Őt követte a második, harmadik s utóbb ugy jött ránk a kő, mint a zápor. Eleintén arabjaink felugráltak s kezdték őket fenyegetni s megtámadni, de ez csak olaj volt a tűzre. Arabjainkat egy percz alatt ugy meghajigálták, hogy ezeknek gyorsan menekülniök kellett hozzánk a sátor alá.

Ebédünket abban kellett hagyni. A támadók és kővel hajigálók már több százan voltak. A helyzet válságossá volt.

Dragománunk ekkor állt elő bölcseségével.

— Nincs más segítség, — ugymond, — mint fölfegyverkezni s a támadó tömegnek neki menni. Vagy-vagy. Ellenkező esetben biztos a megköveztetés. Pár hónappal ezelőtt is egy angol karavánt kinoztak meg, mely ugyanezen a helyen telepedett le. E helyet szentnek tekintik a város fanatikus zsidó lakosai. Ennek pogányok által való tapodását s megszenteltségét nem tűrik. Békés uton mi sem tudunk megmenekülni. Ma pedig éppen szombat van s az egész lakosság munka nélkül. Ma még veszélyesebb a dolog, mint hétköznapon.

Egy perczig tanácskoztunk s rögtön elhatároztuk a fegyveres védekezést és támadást.

Tibor öcsém egy vadászkést s egy pisztolyt vett a kezébe.
Én egy pisztolyt.

Deuchmann, Abel komornyik és a dragomán egy-egy puskát.

Az arabok valamennyien karddal vagy lándzsával fegyverkeztek föl.

Szakácsunk egészen vidám alaku hős volt. Volt neki egy póznája, melybe egy vaskampó volt erősítve, a melyre a pecsenyehúst szokta felakasztani. Ő ezt a póznát vette a kezébe a vaskampóval.

Tehát vagy tizenketten voltunk egészen jól felfegyverkezve. A többi a bátorságtól s a szerencsétől függött. Helyzetünk természete hozta azonban magával, hogy ez idegen, vad, ázsiai földön, Sziria szomszédságában, az első halálos lövést megtenni vonakodtunk vagy legalább késlekedtünk.

Egyszer azonban Tibor öcsémet térdén egy kő találta, mely erős fájdalmat okozott. Tibor öcsém erre dühbe jön, nem okoskodik tovább, vadászkésével és pisztolyával neki rohan a tömegnek s mi utána. Magára természetesen nem hagyhattuk.

Ettől a rohamtól s a sok meztelen kardtól és pisztolytól a tömeg megfutamodott, be a városba. Mi utána. Agyon senkit nem lőttünk vagy szurtunk, de az elől-utól talált emberekre sulyos csapásokat mértünk. A futamodó emberek lassankint az udvarokba s a házakhoz elmene-kültek s mire a piacz közepére értünk, már nem volt ellenség előttünk. Bámulók azonban voltak, mert zaj nélkül az egész csetepaté nem történhetett meg. Arabjaink irtóztató ordítással intézték a támadást, de Tibor öcsém-ből is kiszaladt a káromkodás úgy magyar Miskásán, úgy, hogy az arabok azt hitték, törökül beszél.

Estennen volt már az idő. Mi nem mentünk vissza. hanem fölkerestük a konzult s nyomban elégtételt kér-tünk. Ő intézkedett is azonnal, s néhány kolompost elfogott. Azonban mégis azt tanácsolta, hogy korán reggel szedjük föl sátorfáinkat s menjünk tovább, mert a város lakóinak szokásuk azon a helyen az idegeneket megtámadni s ebből már sok szerencsét-lenség történt. Most is az éjszakán át és reggel össze-beszélhetnek s ő minden végletességért felelősséget nem vállalhat.

Tanácsát megfogadtuk s mire a nap fölkel, mi már Saffethől messze barangoltunk. Állataink s arabjaink keveset pihenhettek, valamint magunk is, mert az

állatok felmálházása sok időt vett igénybe s mi még sötéttel elindultunk.

A milyen sivár és rideg Palesztina: olyan szép ezen a részen Sziria. Csupa fás, ligetes, erdős hegyek és völgyek, gyönyörű források, patakok és pázsitos oldalak.

Itt már a Libánon hegységeiben jártunk s kerestük a híres libánoni czédrus fákat, melyekből böles Salamon építette a Jeruzsálemi templomot. No a mostaniakból alig tudná fölépíteni. Czédrust ugyan eleget láttunk, de régít, olyant, melyet ezer esztendőnek lehet tartani, csupán két darabot. Óriási vastagságu vén odvas fák. De láttunk nagy ritkán és csak kertekben igen nagy és vén olajfákat is. Valami öt darab odvas olajfáról azt mondták, hogy azok még Krisztus korabeliek.

Az Antilibánon hegységben meglátogattuk Balbek romjait.

Rongyos sátrak és viskók csoportja s koldus beduinok tanyája ez. Hanem a romok igazán fölségesek.

Jupiter óriási temploma egészen eltörpül a Napisten templomának csupán romjai mellett is. Minő oszlopok ezek itt, édes vajdám s mekkora kövekből vannak a körfalak építve. Az már uralkodó lehetett, a ki ezt valamikor építette. Azt mondták nekünk, hogy ezt a templomot Omár khalifa, Dsengiszkhán és Timurlenk egyaránt el akarták pusztítani, de ők az ő világhódító hatalmukkal még csak elpusztítani se voltak képesek.

Sátorunkat a Napisten templomának udvarán ütöttük fel. Két napig akartunk ott maradni s maradtunk is.

Hát a mint reggel felébredünk és sátrunkból kime-

gyünk, jobbról is, balról is európai utazók sátora ötlik szemünkbe. Szinte nehezünkre esett, hogy más is volt olyan derék legény, mint mi.

Persze angolok voltak.

Az egyik sátor urával meg is ismerkedtünk. Ez Mr. Petit, egy hetven év körüli angol volt. Ez még hagyján, hanem vele volt két hajadon nővére is, ugy 60—62 év körüli aggszűz. Isten adta csunya nő volt mindakettő. S hozzá mindakettő félig nő, félig férfi ruhában. S olyan beszédes és tudós mindakettő, mint valami akadémikus. Vége hossza nem volt tudományuknak s ők még azt is tudták, hogy a Napisten építésénél kik voltak a pallérok. Mikor mondtam nekik, hogy mi magyarok vagyunk, azt felelték, hogy modern öltönyünk és francia beszédünk után ezt nem tették volna fel rólunk. Szentül azt hitték, hogy a magyarok még otthon bölénybőrben mezitláb járnak.

Damaskus felé gyönyörű, de fáradságos utazásunk volt.

Itt ugy jártunk, mint a magyar alföldi utazó. Már messziről megláttuk a várost sok tornyával s azt hittük, hogy előtte állunk. Szemkápráztató csalódás volt. Kemény három órai lovaglás után értünk csak be a városba s ez idő alatt az mindig a szemünk előtt volt.

Itt több napot töltöttünk el. Kipihentük magunkat s uti ruháinkat rendbe hoztuk.

Megnéztük a nagy mecsetet s azon kívül mindennap bejártuk a bazárokat. Ha kedvünk és fölös pénzünk lett volna: itt nagyon sok keleti s kivált kisázsiai

dolgot összevettünk volna. Akkor még nem európai gyárakból szállították oda a keleti szőnyegeket és fegyvereket, ékszereket és lószerszámokat, nyergeket, mint mostanában.

Innen a lehető egyenes uton mentünk Bairuthba. Gyönyörű kis tengerparti város. Itt csatlakozott hozzánk, mint már említettem, az öreg Vidal Guadrez.

Szmirna meglepett tisztaságával és kényelmével.

A Márvány-tengerről és a Boszporuszról nem beszélek. Ezeket százan százszor jobban leirták, mint én tehetném. De különben is édes vajdám, én csak saját élményeim elmesélésére vállalkoztam s tovább nem is terjeszkedem.

Mikor ott jártunk, a Libánon kormányzója Daud basa volt. Ugyanazon hajóval, melylyel mi, ő is Konstantinápolyba utazott, mert a nagyvezir Fuad basa valami ünnepélyekre oda rendelte. A hajón megismerkedtem vele.

Daud basa kedves, művelt, szeretetre méltó ember volt. Sokszor összejöttem vele később Párisban is, hova átköltözött, mert valami politikai ok miatt célszerű volt egy időre Konstantinápolytól távol maradnia. Hirsch báróval volt valami összeköttetése s ez gondoskodott is róla s valami életbiztosító társaság elnökségét szerezte meg neki.

Ez állásában oly buzgó volt, hogy engem is felszólított, hogy biztosítsam magam.

Én tökéletes járatlan voltam az életbiztosítás ügyletben s azt se tudtam igazán, mire való. Azt gondoltam,

hogy csakugyan az ember életét biztosítják betegség, korai halál vagy szerencsétlenség ellen. Azt pedig nem hittem, hogy ezek ellen érjen valamit. Ki is nevettem a jó basát.

— Azután mit akar ön édes Daud? Miről jó ez a biztosítás?

— Az örökösei pénzt kapnak.

— Bolondság; én fizessek azért, hogy az örököseim kapjanak pénzt?

— Hiszen Napoleon császár és a Walesi herceg is biztosították magukat.

Ezzel se győzött meg. Napoleont elkergethetik, a Walesi herceggel röviden elbánhat a parlament, de mi bajuk lehet az én örököseimnek? Hiszen van apámnak néhány százezer hold földje.

— Velem tesz kedves gróf szivességet. Hadd lássák ezek a francziák, hogy én tudok csinálni valamit.

Ez már ok. Mindjárt biztosítottam magam százezer frank erejéig, fizettem is neki háromezer frankot. El is vesztettem tökéletesen, mert hat hónap múlva a társaság megbukott s a biztosítók nem kaptak egy krajczárt se.

Kérdeztem Daud basát, miért bukott meg a társaság?

— Hogy tudjam én azt? Hiszen én csak elnöke voltam a társaságnak. Azt mondják itt Párisban, hogy üzleti titkokat nem szoktak az elnök orrára kötni.

Ezt a felvilágosítást nem egyszer mondtam el itthon képviselő koromban képviselő és mágnás barátaimnak, kik részvénytársaságoknál elnökök és igazgatók. Elmondtam egyszer Wahrmann Móricznak is.

— Ugy van az, — felelte — nem is tud a részvénytársasági elnök semmit, ha az az elnök török basa vagy magyar mágnás.

No de eltértem a dologtól.

Konstantinápolyban a Pera-külvárosban szálltunk, ha jól emlékszem, az Európa című szállodába. Itt már minden európai kényelemben részünk volt.

Két nagyon kellemes férfival ismerkedtem meg itt.

Az egyik gróf Greppi volt, Olaszország követe a Szultán udvaránál, a másik Rigault hirlapíró, több francia lap tudósítója.

Rigault jó barátja volt gróf Karacsay Sándor emigráns barátunknak is. Sokszor voltam együtt Rigaulttal Párisban is, a hova nemsokára visszajött. Találkoztam vele a nagy háború alatt 1870-ben mint nemzetőrrel is. Öreg legény volt már és csodálkoztam, hogy öreg létére katonaruhát ölt és puskát vesz vállára.

— Én úgy nőttem fel — ugymond, — hogy az én nemzetem a világ első nemzete, inkább meghalok, mintsem e hitemben csalódjам.

Azóta meg is halt.

A nagyvezér Fuad basa volt akkor. Korábban sejtelmem se volt arról, hogy a török birodalomban milyen nagy ur az a nagyvezér. Még nagyobb, mint nálunk hajdanta a nádorispán volt. Ha vele beszél az ember, a czime «fenséges ur». Holmi miniszterek, basák, udvari méltóságok csak nagyon is engedelmes és alárendelt személyek ő mellette. Hozzá jutni nem könnyű dolog.

Volt a nagyvezérnek az ázsiai részen igen szép

palotája, fölséges kerttel a Boszporusra. Épen ott létünkkor valami nagy ünnepélyt rendezett. Gróf Greppi meghívókat szerzett a mi számunkra is.

Elmentünk. A nagyvezérnek bemutatnak, de azután nem törődünk egymással. Kertje és a Boszporus tündéri fényvel volt világítva. Kivilágított kaikok uszkáltak a tengeren. Mesés fényüzéssel folyt le az ünnepély.

Ott volt az egész diplomáciai kar, valamennyi a legfényesebb öltözetében. Ott voltak a török birodalom udvari, katonai és egyházi főméltóságai ragyogó keleti török és arab és kurd diszruhákban. Csaknem minden tartományi kormányzó Európából, Ázsiából és Áfrikából.

Mi hárman igazán feltűntünk. Alig volt valaki, a ki, ha találkozunk vele a tömegben, nem kérdezősködött utánunk.

Ennek egyszerű oka az volt, hogy mi nem diszruhában voltunk, hanem csupán estély-ruhában, frakkal és a hozzá tartozókkal. Ordónk épen nem volt. S ily egyszerű feketében minden rendjel nélkül egyedül mi voltunk ott.

Daud basa egy trebizondi basát vagy mit mutatott be nekem Kis-Ázsiából. Ez angolnak nézett engem. Mikor fölvilágosítottam, hogy magyar vagyok, elbámult.

— Ismerem — ugymond — a magyarokat, láttam őket Kiutahiában, de a nagy háboruban és tiz év előtt. Ön nagyon fiatal lehetett, mikor bujdosóvá vált.

Ő látta Kossuthot és társait s látta Kmettyt. Azt hitte, hogy én is forradalmi emigráns vagyok.

ÖSSZEESKÜVŐ LESZEK.

(Anyam társaságában. — Hogy kerültem az összeesküvésbe. — Kossuth tanácsa. — Tibor és Pista öcséimet elfogják. — Kiszabadítom őket. — Hogy kezdődött adósságom? Miként merültem el benne nyakig? —)

Haza hajón jöttünk a Fekete-tengeren és a Dunán át Báziásig.

Pesten a palotában nem találtunk senkit a családból. Apám Szatmár vármegye főispánja volt akkor s Nagy-Károlyban időzött. Oda mentünk ki s velünk jött Deuchmann is. Néhány jó napot együtt töltöttünk s így fejeztük be déli és keleti utazásunkat.

Édes anyám ekkor Trouvilleben volt Pálma hugommal s apám engem is oda küldött, megigérvén, hogy ő is jön utánam néhány nap múlva.

El is indultam rögtön. Utamat Csurgó felé vettem, mert ott volt egy jó lelkű vadászunk, Medor kutyámat annak gondjaira akartam bízni. Lelkére kötöttem, hogy jól gondját viselje. Nagy világot látott jó kutyám nem akart tőlem elmaradni. Sirt, nyöszörgött, mikor indulni akartam, pedig megmondtam neki, legyen nyugodt, visszajövk. Le kellett szállnom a kocsiról s alkalmat találnom, a mikor elszökhetem tőle. Élt még azután,

de nem sokáig. Ott mult el s a parkban van eltemetve.

Párisban Pista öcsémmel találkoztam, ki Trouvilleből rándult be.

Anyámnak nagy társasága volt ott rajtunk kívül is idegenekből és magyarokból.

Ott volt Komáromy György, Kárász Géza, gróf Zichy Ferdinánd, gróf Nádasdy Ferencz. De ott volt Tisza Lajos is, kinek Komáromy Györggyel volt dolga, s ezt itt kereste föl. A porosz-olasz-osztrák háboru már előre vetette árnyékát, s Komáromy György a külföldi magyar szereplőkhöz, Kossuth és Klapka táborához tartozott, Tisza Lajos pedig ezekkel az itthoniak megbizásából érintkezésben állott.

Nádasdy Ferencz gróffal és Kárász Gézával rövid időre Londonba mentem át.

Édes anyám Flórenczben akarta tölteni a telet. Kibérelt egy gyönyörű villát, melynek neve Villino della Torre.

Apám utasított, hogy én is anyámmal tartsak s a télen át vele maradjak. Palma hugom ekkor kezdett fölcseperedni s világba lépni.

Itt jöttem én szorosabb ismerkedésbe a magyar emigrációval.

Édes anyám még mindig megőrizte, sőt táplálta rajongását a nagy függetlenségi eszmék iránt. S bár ő egyéb tevékeny részt alig vett a történelmi mozgalmakban, de vendégszerető házát mindig nyitva tartotta ama férfiak előtt, kik Viktor Emánuel vagy Garibaldi, vagy

Kossuth Lajos nevében és megbízásából készítették elő a történelmi eseményeket.

Az egész nemzet központja ekkor Flórencz volt. Bő alkalmam volt megismerkedni nekem is a szereplő egyénekekkel.

Csernátony Lajossal sokat voltam együtt. Ő akkor itt lakott. Vontatott, lassu folyamatu beszéde miatt sokat élezelődtem vele, de éles eszü embernek tapasztaltam.

Itt volt Komáromy György is. Itt ismerkedtem meg Türr tábornokkal s közelebbről gróf Csáky Tivadarral is. Utóbb sok pénzembe került nekem ez az ismeretség, a mint annak rendén elbeszélem.

A királyi udvarral nagyon bizalmas lábon álltunk. Anyám házának összes ismerősei és barátai Ausztria ellenségei voltak. Voltak olyanok is, a kik nem vettek részt se a háboruban, se az összeesküvésben, de azért benső viszonyban állottak az emigránsokkal s örültek a háborunak, melytől Magyarország alkotmányának visszaállítását várták. Anyám házát ezek is felkeresték. Anyám iránt az olasz király és a királyi herczegek is nagy figyelmet tanusítottak.

Mikor a háboru kitört, mi anyámmal és Pálma hugommal együtt a Lago Maggiorehoz mentünk, hogy közelebb legyünk a hadműveletek színhelyéhez s olasz és magyar barátainkhoz. Még a custozzai szerencsétlen csata előtt egyszer csak beállított hozzánk Tibor öcsém s pár nap mulva Pista öcsém.

Nekik egyebek közt azon járt elméjük, hogy Gari-

baldi táborkarához mennek, ki egy külön légió élén olasz Tirotl akarta elfoglalni. Ez azonban abban maradt s mindkét öcsémnek is nagyobb kedvük lett volna utóbb Klapka légiójához csatlakozni, mely éjszak felől törekedett Magyarországra behatolni.

Én kevés ideig maradhattam itt, mert engem Komáromy György Párisba rendelt, én oda mentem. Feladatom volt rögtön utazni haza Magyarországra s élőszóval tudatni azokkal, kik a tervezett fölkelés élén állottak, hogy a fölkelésre külföldről behozandó pénzt mikor, hol s kitől vehetik át.

Az izenet ez volt: a pénzt Vignerás párisi bankár hozza. Ő megszáll — ha jól emlékszen — a János főherceg szállodában Bécsben. Egyik meghatározott napon az étteremben fog ebédelni s tányérja mellé letesz egy ezüst gyufatartót hosszú sárga kanócczal s a gyufatartón K. betű lesz. Tehát a pénzátevő őt keresse. S ha megtalálta: leül ugyanazon asztalhoz s ő is ugyanolyan szintű, alaku s nagyságu gyufatartót tesz ki a tányérja mellé, melyen meg G. betű lesz.

A K. betűs volt Komáromy gyufatartója, a G. betűs pedig az enyém, melyet Pesten én fogok átadni az illetőnek, míg a K. betűst Vignerás hozza magával. Persze Vignerásnak az utlevélen kívül semmiféle papírt vagy igazolványt magával hozni nem volt szabad, valamint a pénzátevőnek sem.

Mihelyt ebben a legapróbb részletekig megállapodtunk, én és Komáromy György rögtön megszereztük a két egyforma ezüst gyufatartót s én a magaméval rögtön

utaztam haza. És pedig Bécsen át, a hová kellett jönni Vignerás bankárnak a pénzzel, valamint a forradalmi komité megbizottjának is a pénz átvétele végett.

A hogy akkor értesültem s a hogy még ma is emlékszem, el kell mondanom röviden a magyar forradalmi ügy titkait, mert másképen ezt a pénzdolgot megérteni nem lehet.

Hanem, édes vajdám, egyre figyelmeztetek.

Élőszőr is én a tervezett forradalom minden titkába beavatva nem vagyok. Módomban állott ugyan florenczi és pesti barátaimtól és ismerőseimtől mindent apróra megtudni, de én arra nem törekedtem, sőt az még eszembe se jutott. A hová pajtásaim mentek, velük mentem; a mit rám biztak, azt elvégeztem, azon tul egyébbel nem igen törődtem. Anyámmal és apámmal lehetőleg jó egyetértésben iparkodtam lenni, a mi ugyan elég furcsa volt, mert apám Deák pártjához, anyám pedig Kossuth pártjához tartozott s Deák békés uton akart kiegyezni, Kossuth pedig az olaszokkal és poroszokkal szövötkezett nyilt háborura.

Másodszor mindazok nevét, a kik a forradalmi bizottság tagjai voltak, talán megírnom nem szükséges vagy talán nem is lehet. Élőszóval ugyan megmondom neked édes vajdám, le is írom, de hogy minden élő ember nevét kiírjuk, azt majd akkor döntsük el, a mikor följegyzéseimet vagy én, vagy te, vagy együtt sajtó alá rendezzük.

Ugy volt a dolog, hogy Pesten az 1866-ik év telén és tavaszán volt egy forradalmi bizottság vagy mi.

Nekem azt mondták, ez még az, a mely két vagy harmadfél év előtt Almássy Pál vezetése mellett alakult s melyben én részt nem vettem s melyről voltaképen alig tudtam valamit.¹

Ennek a pesti bizottságnak különféle nevei voltak. Maga Kossuth hol »Pesti Nemzeti Bizottság«-nak, hol »Nemzeti Forradalmi Komité«-nek nevezte. Hallottam »Nemzeti Függetlenségi Bizottság«-nak is.

Annyit tudok, hogy az öreg, tudniillik Kossuth, ennek nem volt tagja, sőt erre kegyetlenül haragudott. Ezt pedig onnan tudom, hogy Kossuth nekem maga mondta; a Komité tagjait előttem az ország függetlenségének kivivására mindig képteleneknek és alkalmatlanoknak hirdette, sőt az emigráció munkájának sikerét a Komitétól mindig féltette.

Kossuth 1866. évi májusban átjött Turinból Florenczbe, hogy az olasz miniszterekkel, Lamarmorával és Ricasolival, esetleg a királylyal is személyesen tanácskozzék. Meglátogatott minket is.

De én is fölkerestem őt a »New-York« szállodában, mert úgy emlékszem, ott volt szállva. Mondtam neki, hogy Komáromyval, Csákyval, Türrrel gyakran találkozom.

— Vigyázzon édes Gábor, — ugymond, — nagy baj lehet a kétféle vezetésből. Otthon a Komité akar vezetni s alig közli velem minden dolgát, a franczia, olasz és porosz udvarok pedig velem állnak érintkezésben. Egy kézben kellene lenni a vezetésnek, a nemzet pedig csak rám hallgat s ha megy valaki után, csak utánam.

Igaza volt az öregnek, de én akkor nem igen láttam különbséget a két vezetés közt. Csak azt hallottam, hogy egymást bírálgatták.

Kossuth maga Turinban rezideált. Politikai ügynökei voltak Párisban: Irányi Dániel; Londonban: Vukovits Sebő; Brüsszelben: Ludvigh; Berlinben: Nemeskéri Kiss Miklós. Itthon kik voltak főbb emberei: alig tudnám megmondani. Azt tudom, hogy Viktor Emánuel király az olaszországi magyar legiót Kossuth vezetésére bizta.

Viszont a forradalmi Komité tagjai voltak külföldön Klapka, Türr, Komáromy, gróf Csáky Tivadar; míg Perczel Mór és az öreg Vetter Kossuthoz is tartoztak, a Komitéhoz is.

Mikor a háboru megindult, ugy hallottam, a két vezetés Kossuth kezében egyesült, de haszna a gyors békekötés miatt az egyesülésnek nem volt.

A Komité emberei kieszközölték, hogy a forradalmi fölkelés szervezésére Olasz- és Poroszország pár millió frankot előlegezzenek, fele részben az egyik, másik fele részben a másik. Ezenkívül az olaszországi magyar légió költségeit viselje Olaszország, a poroszországi magyar légió költségeit pedig Poroszország. Azt a légiót vezette Földváry Károly, emezt Klapka György.

Az a pénz, melyet Vignerás párisi bankár hozott Bécsbe, a fölkelés szervezésére küldött előleg volt. Ugy emlékszem 300.000 frank.

Én mihelyt Pestre értem, azonnal Benitzky Lajost kerestem föl. Komáromy György hozzáutasított. Vele

közöltem küldetésemet s neki adtam át az ezüst gyufatartót.

Ő vagy vele együtt a Komité gróf Sz. J.-t bizta meg azzal, hogy Bécsben találkozzék a másik ezüst gyufatartóval s onnan hozza el a pénzt.

Többé ebbe a dologba nem avatkoztam, azt se tudom, mi lett a pénzzel. Junius és julius nagyrészét Pesten és Csurgón töltöttem. Nem éreztem ugyan jól magam, az én nyughatatlan vérem engem anyám s Tibor és Pista öcsém közelébe hajtott, de atyámat nem hagyhattam el. És pedig azért nem, mert ő különben is izgatott és ingerült volt s azonkívül mások is ingerelték öcsém ellen, a mi miatt egyszer a Kaszinóban gróf Szapáry Antallal volt is egy heves összekocczásom. No de erről később beszélek.

Tibor és Pista öcsém anyámtól elváltak, átmentek Poroszországba s ott Klapka légiójához vagy helyesebben Klapka táborkarához csatlakoztak. Tényleg részt akartak-e venni a csatározásokban, nem tudom.

Egyszer Pesten reggel még ágyamban fekszem, s az inas egy levelet hoz be Pista öcsémtől, ki azt írja, hogy Tiborral együtt elfogták, viszik őket Bécsbe, pénzüik sincs, csináljak valamit.

Pénzem nekem sem volt, apámtól pedig most e célra nem kaptam volna egy garast se. Tenni pedig rögtön kellett valamit. Mentem Csurgóra azonnal. Ott volt Gyula bátyám, igen betegen feküdt, közöltem vele a dolgot s felszólítottam, hogy segítsen. Nagyobb összeg pénze neki se volt, hanem adott egy levelet apám

akkori titkárjához Matolayhoz, hogy ő minden esetre teremtse elő nekem a szükséges összeget. Elő is teremtette s mikor ez már a kezemben volt: akkor kerestem föl apámat a palotában s akkor közöltem vele az egész dolgot.

Apám borzasztó dühbe jött, nem akart a fiukról semmit se tudni, fenyegetődzött, hogy kitagadja őket, kijelentette, hogy többé látni se akarja egyiket se.

— Én — ugymond — főispán vagyok, bizalmas embere a királynak, ezek a gyerekek meg lázadók, pártütők, ellenséggel szövetkezők, milyen képpel állok én a király elé?

Hiába csillapítottam. Haragja nem engedett. Kinosabb jelenetem soha nem volt apámmal.

— Megtiltom neked is, hogy egy lépést tégy érdekükben, akármi lesz velük. Hogy abba a dologba keveredtek, azt nem tudtam, de hogy te közbe akarsz járni, azt már tudom és azt határozottan megtiltom.

Végre én is elkeseredtem s azt mondtam apámnak:

— Tehetsz apám, a mit jónak látsz, neked szabad, mert apánk vagy, de én testvér vagyok, nekem is van kötelességem a testvérek iránt, azokat el nem hagyhatom s akármilyen fájdalmadra esik, én megyek Bécsbe.

Erre lassanként lecsendesült s azt mondta:

— Jó, menj hát és csináld azt, a mit jónak látsz, de én a dologról semmit se tudok, semmit se akarok tudni.

Kis vártatva kérdezé aztán:

— Hát pénzed van-e?

— Gyulától kaptam.

— No hát csak eredj!

E szavakat már meglehetősen jó indulattal mondta. Tudtam én azt, hogy apám megjuhászodik. Hiszen szerette ő Tibor és Pista öcséimet is.

Ezt azonban megelőzte összeszólalkozásom gróf Szapáry Antallal.

Szapáry Antal gróf egykoru volt apámmal, egy évben születtek, egymással meglehetősen jó és bizalmas viszonyban állottak. 1848 előtt ugyan apám Deák táborához, Szapáry pedig inkább a konservativekhez tartozott, de azért az országgyűléseken is Pozsonyban sokat voltak együtt s volt együtt szerepük, mint utóbb hallottam, Wesselényi Miklós bajvivásaiban is. Micsoda szerepük: erre már nem emlékszem.

Én sokkal fiatalabb voltam, még fiánál, gróf Szapáry Gézőnél is sokkal fiatalabb, de azért, mint afféle grófok, főrendüek a korkülönbségre semmit sem adva, fesztelen bizalmassággal érintkeztünk egymással. A kaszinóban naponként találkoztunk.

Ekkor is ott találkoztunk.

Szóba jött Tibor és Pista esete. Általános volt a vélemény, hogy öcséimet ne hagyjuk sorsukra, hanem tegyünk valamit.

Csak gróf Szapáry Antal volt ellenkező nézetben. Oda fordult apámhoz.

— Hagyjátok — ugymond — a gyerekeket. Te ugy se mehetsz a császár elé, ha ő megtudja ez esetet; — ha pedig azt is besugják, hogy te fiaidért lépéseket

tettél: egyenesen elveszted a császár kegyét. Egy-két esztendő meg nem árt a gyerekeknek.

Rettenetes dühbe jöttem erre a beszédre.

Oly hevesen s oly goromba szavakkal rohantam Szapárynak, hogy azt hitték, le akarom fülelni vagy ki akarom dobni. Megfogtak s elibém álltak.

Ez azonban eszembe se jutott. Magamhoz is tértem azonnal s sajnáltam szavaim durvaságát. De mégis vettem a kalapomat s eltávoztam. Távozás közben azt mondtam Szapárynak.

— Egy pillanatig se maradok veled, ha te közénk és apám közé akarsz furakodni.

Apám is jól összeszidott e hevességért, de ez mégis tett rá hatást. Ezután lett engedékeny.

Rögtön mentem Bécsbe. Bécs azonban nagy erdő s egyáltalán sejtelmem se volt arról, hogy öcséimet hol találhatom meg. Még arról se, hogy érdekükben esetleg kivel beszéljek. A mint az utcán tévedeztem, hogy megyek először is a Magyar Kancelláriához, hát csak jön velem szembe gróf Széchenyi Ödön s megszólít:

— Gábor, tudod-e mi ujság?

— Nos.

— Tibor és Pista öcséid itt vannak szállva a Hotel Munchban, olyanformán, mintha foglyok volnának. Egy tiszt ügyel fel rájuk.

Nagyon megnyugodtam, hogy nem valami nagyon üldözött katonai fogolynak tekintik őket. Persze akkor már fegyverszünet volt s folytak a békealkudozások Porosz- és Olaszországgal.

Rögtön fölkerestem öcséimet, tőlük azonnal mentem a táviró hivatalba s táviratoztam gróf Csáky Tivadarhoz, hogy keresse föl Bismarck grófot vagy Vilmos porosz királyt s közölje velük öcsém helyzetét.

Másnap Tibor és Pista öcsém szabadok voltak, sőt utlevelet kaptak Svájcba. Pénzemet átadtam nekik s ők azonnal elutaztak Genfbe.

Csákyval később találkoztam s kérdeztem, miként vivta ki ezt a gyors sikert?

— Egyenesen Bismarck grófhoz mentem — ugymond — s kértem a gyors közbenjárást. A gróf azt kérdezte, hogy a két gróf Károlyi rokona-e gróf Károlyi Alajosnak? Mondtam, hogy első izben unokatestvérek, apjuk két testvér. Erre azt felelte: miért nem fordulnak önök gróf Károlyi Alajoshoz? — Hiszen a két gróf Károlyi exczellenciádnak akart szolgálni, nem gróf Károlyi Alajosnak. Bismarck elmosolyodott s azt mondta: igaz. S hozzá tette: az egész Klapka-légió se ártott annyit Ausztriának, hogy azért érdemes volna két embert fogva tartani.

Megjegyzem még azt is, hogy én se tudtam előzetesen arról, hogy Tibor és Pista öcsém Klapka táborkarához mentek. De anyám tudott, sőt abba föltételesen bele is egyezett. E tárgyban anyám a kormányzó urral Kossuthal is értekezett, csak arra nem emlékszem már, személyesen-e vagy levélben. Azt tudom, anyám mondta, hogy Kossuth nem nagyon örült annak, hogy öcsém Klapkával barátkoztak.

A mint Tibor és Pista öcsém Bécsből kitették lábu-

kat, én is haza jöttem azonnal s apámnak elbeszéltem mindazt, a mit Bécsben végeztem. Megnyugodott benne, sőt jól esett neki vállalkozásom és annak sikere.

Nem sokáig maradtam itthon, csak pár hétig. Nem találtam magam jól sehogy se. Most már az okát is tudom.

Apám ekkor nagyon benne volt a politikában. A háboru után újra kezdték a kiegyezést Ausztriával. Deák Ferencz nagyon lefülelhette apámat, mert egyszer, a mint előhoztam apámnak, hogy mi is kimehetnénk anyámhoz és a fiukhoz, azt felelte:

— Te mehetsz, de én nem mehetek, megígértette velem az öreg ur, hogy itt maradok a Kaszinóban és a mágnások közt.

Az »öreg ur« volt Deák. Egy párszor én is találkoztam vele. Az ő nagy komolyságában nem találtam nagy mulatságot. Még adomáiban se, legalább azokban, a melyeket én hallottam. Egyszer engem is leadomázott.

A Kaszinóban voltunk, a Klapka-féle légióról volt szó s oda fordult hozzám:

— No Gábor, te nem voltál összeesküvő?

— Szívesen lettem volna bátyám, de lekéstem, hanem megyek is ki az emigrációhoz, azt kell erősíteni.

Erre így felelt:

— Az öreg Tánecsics gyermekkorában borjukat is őrzött. Konvenczióban vetettek neki egy rongyos szürt. Foltozta, foltozta uj szürposztófolttal, de a varrást a régi már nem állta. Minél több foltot vetett rá: annál rongyosabb lett a szüre. 1848-ban panaszkodta el nekem

az országgyűlésen. Utóbb az lett belőle, hogy a szür is elpusztult, a foltja se ért semmit. Ugy látom, te is ilyen foltnak készülsz.

Nevettek rajta. De aztán nekem is megmagyarázták az értelmét. Klapka, Csáky, Irányi, Simonyi, Csernátony, Türr és a többi valamennyi sietett már haza, csak a kiegyezést várták. Pulszky, Horváth Mihály régen megtértek. Kossuthot magára hagyták, egyet-kettőt kivéve, összes barátai. Hát persze olyan folt, a milyen én lehettem, a szürt már jóvá nem tehetette.

Hát édes vajdám, te is sokat láttál, tapasztaltál, de én is. Nagyon elundorodtam az akkori dolgoktól. Hány balközépi, sőt még deákpárti notabilitás is ott szerepelt a titkos foradalmi bizottságban, míg az olasz és porosz ágyu szólt, azután pedig egymást multa felül a kiáltozó loyaltásban. Mikor utóbb haza jöttem, sokan a hős pártütők közül úgy kerültek engem, mint a bélpoklost, azért, mert én a függetlenségi párt mellett megmaradtam. No de erről talán később beszéljünk.

Deák a konzervatív és klerikális főrendektől s a papoktól tartott, azért kérte apámat, hogy legyen itt állandóan s legyen résen ellenük a mágnások közt. Emlitettem már, hogy apám egészen Deák embere volt s hogy bár nem volt cselekvő és szónok ember, azért a főrendek közt nagy tekintély vette körül.

De apám én velem nem politizált, engem abba bevezetni nem akart s én untam magam szörnyen. Utóbb is fölkerekedtem s apám engedelmével kimentem Párisba, hol anyámmal és öcséimmal találkoztam. Itt tudtam

meg igazán, hogy öcsém anyám engedelmével mentek Klapka táborkarához.²

Tibor öcsém a következő télre Párisban maradt. A Citée D'Antinben fogadott lakást Komáromy Györggyel együtt. Velük volt Rényi ezredes is.

Én pedig anyámat kísértem Olaszországba, hol a telet töltöttük. Velünk volt Pista öcsém is, kivel a leggyöngédebb és legbensőbb viszonyban voltunk. Nekem ellátásomról gondoskodnom nem kellett, ott volt anyám háza. Apám nekem 1500 frankot adott havonként, Pista öcsém havi járulékát pedig szükre szabta. Nagyon kedvesen töltöttük ezt a telet. Pista öcsém nagy Don Juan volt a florenzi társaságokban s én bizony nagy örömmel osztottam meg vele fölös pénzemet.

A párisi kiállítás 1867-ik évi májusban nyílt meg. Én oda siettem. Utam Turin felé vitt s oly szerencsés voltam, hogy ugyanazon vonatra, melyen utaztam, fölszállt akkor Kossuth és Ihász Dani, kikkel tehát Párisig együtt utazhattam.³ Ez az utazás Kossuth szíves és barátságos közlései alapján sokban gyarapítá a hazai és külföldi szereplő emberekről helyes ismereteimet.

Párisban én is a Citée D'Antinben fogadtam lakást, a hol Tibor öcsém és Komáromy György. Később megjött Pista öcsém is s így egész családiasan éltünk együtt. Testvéreim utóbb haza jöttek, de én jobban szerettem ott maradni. Ott is maradtam s Komáromyval együtt laktam.

Most sorsomnak egy fejezetéhez jutok, a melyben

utóbb te is a szintérre lépsz édes vajdám. Adjunk e fejezetnek czimet s nevezzük azt az adósságok fejezetének. Sok vesződésem és sok rossz mulatságom volt ezzel a fejezettel.

Mikor Komáromyval együtt laktunk, meglehetősen össze kellett magamat huznom, mert apámtól szerény ellátási jövedelmet kaptam. E miatt már apróbb adósságokba kellett keverednem.

A dolog nehezen ment, hitelhez jutni nem igen tudtam. Pedig, ha valakit gróf Károlyinak neveznek, az ember azt gondolná, hogy annak már csak könnyű dolog adósságot csinálni.

Kérni: ez az egyik főszabály. De az én nevelésem nem olyan volt, hogy a kérést megtanultam volna. Én inkább parancsoltam, mint kértem s a tőkepénzessel inkább összeveszttem, mintsem vele barátkoztam volna.

Henczegni, zajt ütni, diszelegni: ez a másik főszabály. Én barátságban voltam Mac-Mahonnal, nem egyszer összejöttem Napoleon herczeggel, együtt korhelykedtem egy csomó lorddal és mindenféle külföldi herczeggel s együtt vacsoráltam nem is egyszer III. Sándor orosz czárral és udvarával akkor, a mikor még trónörökös volt. Milliókra menő adósságokat igen könnyen csinálhattam volna, ha a henczegést és széltolást megengedte volna természetem.

Okos üzleteket csinálni, ezeket nevemmel és ismerettségemmel virágzásra juttatni s e czimen befektetési kölcsönöket kötni: ez is egyik biztos módja az adósság-csinálásnak.

Hanem hát én üzleteket csináljak? Én, a kire öt-hat milliónyi örökség néz, vagy több is?

Hazajönni, kártyázni, futtatni, dorbézolni, a zsidót és a parasztot szidni, képviselősködni vagy főrendezni: ez lett volna legkönnyebb. De ettől undorodtam legjobban. Hány emberrel kellett volna találkoznom, a ki átvette tőlem is, mástól is a forradalmi pénzt s aztán itthon lenézett volna engem, mint olyat, a ki nem eléggé loyális.

Hiba, nem hiba: ott kint maradtam.

Szegény Komáromy György nagy ur volt, az első magyar birtokosokhoz tartozott egykoron. Neki pénz kellett s azért, hogy azt megszerezze: mindenféle vállalatokba kezdett.

Jó társa akadt ezekhez gróf Csáky Tivadarban. S ők ketten, hogy rajtam segítsenek, rábeszéltek, legyek társ vállalataikhoz, — nekem nem lesz egyéb dolgom és felelősségem, csak hitelműveleteink rendben tartása.

Valami Singer Salamon nevű bankárnál fölvevünk hárman együtt 120.000 forintot. Négy váltót irtunk alá, mindegyiket 30.000 forintról s mindegyiken én voltam az elfogadó. Kaptam összesen 80.000 forintot s e fölött megosztottunk.

Ez volt első közös hitelműveletünk. Persze nekem kellett megfizetni az egészet s az is természetes, hogy ebből aztán én sohase láttam visszatérülni egyetlen fillért se. Pedig se Komáromy György, se gróf Csáky engem megrövidíteni nem akartak.

Szegény Komáromy mindig komolyan törekedett arra,

hogy nálam levő tartozását kifizesse. Igazi nemes ember volt ő, még gondolatban se engedhette volna meg magának, hogy miatta valaki kárt szenvedjen. Azonban dolgai napról-napra rosszabbra fordultak.

Volt egy tetemesebb összeg pénze, melyet ő — mint számtalanszor mondotta — Bismarcktól kapott azon tevékenysége fejében, melyet az 1866-iki háboru előkészületei körül Ausztria ellen kifejtett. E pénz állítólag Gyula bátyámnál volt letéve. Ebből akart engem kielégíteni.

Miért késett, vagy min akadt föl ez: máig se tudom biztosan. A vége az lett, hogy szegény öreg György barátom egy napon Salzburgban a vendéglő sikos lépcsőjén elesett, karját három helyen eltörte s néhány nap mulva meghalt. Őszinte fájdalmat okozott halála. Nem pénzem miatt, vigye ördög azt. Hanem azért, mert nagyon szerettem és becsültem őt. Előkelő modor és gondolkozás, ősz tiszta magyarság, lángoló ragaszkodás a nagy eszmékért s lángoló gyűlölet Ausztria törekvései ellen, sok magyar virtus és minden magyar könnyűvérűség együtt: ezekből állott jelleme. Már 1840-től fogva lelkes alakja volt közéletünknek, nagy vagyona képessé tette őt a főrendek közt szerepelni, de a nemzeti ügühöz mindig hű maradt, milliomos korában is, szegény ember korában is. Érdemes arra, hogy hivatott író ember örökítse meg életét.

Mi lett Bismarck-eredetű pénzével: nem tudom. Fontos iratai és levelezései talán megvannak fiainál, kikhez engem szintén barátság fűzött, noha most már régóta ritkán találkozom velük.

Gróf Csáky Tivadar elleni követelésem utóbb két- vagy háromszázezer forintra emelkedett, mert az első közös hitelművelet után több is következett. Csőd nyílt ellene. Én megbiztam apám, vagyis inkább Gyula bátyám főügyészét és titkárját, Körmendy Imrét, hogy kísértse meg követelésem érvényesítését, a melyre Csáky gróf nekem utmutatást adott, de bizony ennek se lett semmi sikere. Hogy miért nem lett sikere: nem tudom.

Adósságaim fejezeténél nem késlekedem sokáig. Elég volt első tetemes adósságom történetét följegyezni. Adósságaim azóta folyton szaporodtak. A hogy a falusi takács vetelője hányódik egyik kézből a másikba: úgy hányódtam én apám haláláig egyik hitelezőtől a másikhoz. Utóbb adósságaim a papiroson vagy két millióra, talán többre is rugtak. Ennek persze felét, harmadát se kaptam én meg készpénzben. Nem is kaphattam. A könnyelmű adósságcsináló hirébe keveredtem, akár volt igaza a hirnek, akár nem volt. Az ilyen hirű embert pedig az árnyéka és az uzsorások serege el nem hagyja soha. És mégis, mint annak idején kiderül, az uzsorások közt is vannak nemes lelkek.

Gróf Csáky Tivadarról még megjegyzem, hogy ő később haza jött s mikor gróf Lónyay Menyhért volt a miniszterelnök, annak támogatásával képviselővé választották. Nevével és képviselői állásával tevékeny részt vett az üzleti életben, de zöld ágra nem igen tudott vergődni. Haza jövetelem óta már ritkán találkoztunk.

Jegyzet.

¹ Én részt vettem valamennyire, ültem is érte a komáromi vár kaszamatáiban s ezen kívül meg is hurezoltak miatta annyira-mennyire. Gróf Károlyi Gáborral s Hentaller Lajossal, de magánbeszélgetés közben másokkal is közöltem azt, a mit erről tudok.

² Ez így is van. Kossuth Lajos Iratai hatodik kötetében olvasható gróf Károlyi Györgynének 1866. július 26-án Itresán kelt s Kossuthhoz intézett levele, melyben egyebek közt e szavak fordulnak elő: »Örömmel láttam volna, bár mind az öt fiam részt venne a szabadságharcban, tudom is, hogy ott a helyükön lettek volna, de ha megint nem lesz semmi, nem szeretném, ha ők is haszon nélkül kompromittálnák magukat. Most még csak uton vannak.« — Az öt fiu volt, mint köztudomású: gróf Károlyi Gyula, Viktor, Gábor, Tibor és István, a mint kor szerint következnek. — Viktor tudtom szerint nem vett részt semmi mozgalomban: Gyula itthon volt nagy tényező; Gábor szerepét följegyzései tüntetik fel, valamint Tiborét és Istvánét is. — Az egész bel- és külföldi mozgalomnak nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A külföldi magyar légiók a háboru rövidsége miatt puskájukat se lőhették ki, a belforradalomnak pedig hire-hamva se volt. Csaknem így látta a helyzetet maga Kossuth is a Turinban 1866. augusztus 7-én kelt s gróf Károlyi Györgynéhez intézett levelében. Az ifju Károlyi grófok fellángolása tiszteletre méltó tünemény, de tárgytalanná vált ez nem sokára. A magyar nemzet 1866-ban békülni akart s

nem harcolni. Gróf Károlyi Gábor elhunyt nemes barátom száz érdekes dolgot beszélt el az akkori állapotokról. De én magam is elég jól ismerem közvetlen észleletből azokat.

³ Ihász Dániel egyik legszebb és legeszményibb alakja függetlenségi harcunk s a magyar emigráció történetének. Ő veszprémmegyei származásu, ottani ős nemes birtokoscsalád szülöttje, testvérjével és rokonaival is jó barátságban éltem. Életben-halálban hűve volt Kossuthnak s el nem hagyta a kormányzót, míg a halál ki nem szakítá társaságából. Régi tervem már megírni élete történetét, de talán most már kerül rá idő.

EÖTVÖS KÁROLY.

HÁZASSÁGOM.

(Amelit feleségül veszem. — Esküvöm. — Egy asszony is megér egy életet. — Konyhabeli tudományom. — Az öreg Dumas. — Mikor Párist fenyegetik a poroszok).

Áttérek most házasságom történetére.

Valami szerelmeskedő ficzkó vagy valami ábrándozó szerelmes soha nem voltam. A szerelmi kedvtelések csak úgy mulattattak engem, mint korom és osztályombeli igen sok ifjut. Czéltalanul, komolyság nélkül, esetenként és utközben egy-egy nő megragadta képzeletemet, de az akadályokkal járó hódítás, vagy valamely nőhöz a házasság kötelékével való ragaszkodás nem jutott eszembe. Ha valaki azt mondaná, hogy én a szerelmeskedés országában csak léhán csatangoló kölyök voltam: nem szólnék ellene semmit. Voltak közelebbi s távolabbi nőrokonaim s voltak magas főuri társaságunkban nem rokon nők is, a kik szemet vetettek rám s voltak, a kik az érzéki ingerkedés minden eszközzel törekedtek rám hatni s rövidebb vagy hosszabb időre szívük egész birtokába juttatni. Köztudomásu, hogy a mi osztályunk női minden szépségük, komolyságuk és tekintélyük daczára is egészen hasonlók a

külföld udvari vagy magas rangu nőihez. Én pedig magas, nyulánk, edzett termetű s mint szokás mondani, szemre való fiatal ember voltam. Kalandban annyi részem lehetett, mint bárki másnak. De érzékeim a dorbézolásig soha nem gyöngültek el s állandó vonzalom soha nem nyugózta le lelkületemet.

Mindaddig, míg nőmmel nem találkoztam.

A találkozás Párisban történt. Nőm ott egy rokonánál volt, véletlenül összejöttem vele s pár órai társalgás után bele szerettem és nyomban elhatároztam, hogy vagy ő lesz a nőm, vagy soha házasodni nem fogok.

Nőm, Major Amália, közönséges polgári, még csak nem is nemesi származású nő volt, komáromi születésű. Szülei nem voltak, vagyona nem volt, sorsával szabadon rendelkezett, s midőn néhány nap múlva közöltem vele, hogy feleségül akarom venni: beleegyezett.

Határozott jellemű nő volt; állásom, születésem épen nem ragadta el. Kijelentette, hogy egyelőre csak jegyese akar lenni, fontoljam meg elhatározásom következeit és azon tekinteteket, melyekkel szüleimnek és családomnak tartozom. Ő a családban hamupipóke lenni nem akar s vagy befogadja őt a család, mint Károlyi grófnét, vagy megköveteli, hogy én szakítsak családommal.

Nagy erélylyel és határozottsággal követelte, hogy én ezt jól meggondoljam.

Én azonban nem sokat gondolkodtam, mert a helyzet tisztán állott előttem.

Hogy én Amelit nőül veszem: ezt szentül elhatároztam.

Hogy apám ehhez előzetes beleegyezését meg nem adja: arról is szentül meg voltam győződve.

Apám nagy arisztokrata volt. Természetesnek találtam s nem is vettem rossz néven. Én voltam harmadik gyereke s úgy hittem, engem szeret legjobban. Bizonyos voltam tehát, hogy e házasságot nekem engedi meg legkevésbé. Felharagítani, vagy neki fájdalmat okozni szintén nem akartam. Legjobbnek láttam tehát vele tervemet nem közölni.

Nem közöltem előre anyámmal se. Ő is ellenezte volna. Minthogy azonban én úgy éreztem, hogy engem szándékomtól semmi ellenzés vissza nem riaszt s legfeljebb a köztem s szülőim közti jó viszony szünnék meg a viszály következtében: ez okból legjobbnak véltem akként esküdni meg, hogy ezt családom ne tudja. Se szülőim, se testvéreim. Testvéreimmel ugyan közölhettem volna, de akkor rögtön megtudták volna szüleim is.

Mindezeket megbeszéltem Amelivel is. Utóbb ő is helyeselte. Mondtam, hogy én a családi viharos jelene-
teket kikerülni akarom s hogy ahhoz van reményem, hogy lassanként s ha későre is, de szüleim egykor a befejezett tényeket elismerendik s családuknak kebelébe nőmet is beveendik.

Elhatároztuk a törvényes összekelést.

A polgári házasságot az illetékes hatóságnál kötöttük, ez egyházi áldást a Madlaine-templomban kaptuk.

Én ugyan erre semmit se adtam, de nőm ragaszkodott hozzá.

Volt egy pap jó ismerősöm. Neve Abbé Deguery. Ez egyik papja volt a nevezett egyháznak. Ez adott össze bennünket. Négy tanunk volt. Kettő az én részemről, kettő nőm részéről.

Az egyik volt ifj. Komáromy György.

A másik volt: Olivier Viktor, derék fiu s jó barátom. Ő fia volt annak az Olivier hirneves műszaki ezredesnek, ki 1840-ben Páris körerődeinek s erődítésének tervét kidolgozta.

Harmadik tanunk volt: gróf Lasondiere. Barátaim egyike.

Negyedik: gróf Bonneval barátom, ki gróf is volt, basa is volt. Egyik őse XV. Lajos alatt százötven év előtt kiment Törökországba s ott basává lett. Az én tanum az ő unokája volt s francia grófi rangját, a mint hazajött, ismét fölélesztette.

Szegény Deguery abbé gyászos véget ért. 1871-ben a Commun csapatai a párisi érsekkel együtt őt is elfogták s őt is agyonlőtték. Megmentenem lehetetlen volt. Pedig tettem kísérletet. Felkerestem egy Commun-ezredest, valami Jules Favre nevűt, ki szegről-végről ismerősöm volt. Ugyanaz a neve volt, a mi a híres ügyvédnek és államférfinak. De semmibe se vette közbenjárásomat. Mikor megmondtam, hogy az abbé jó barátom, még kigunyolt.

— A jó baráttal vagy együtt kell élni, vagy együtt kell halni. Az utóbbit választhatja ön is.

Ez volt felelete.

Tanácsát megfogadni nem volt kedvem. Ezekben a napokban egyébiránt vakmerőség kellett ahhoz is, a mit én tettem, mikor a szegény abbéért szót emeltem. Ugy lőtték, vágták, irtották akkor az embert, hogy a nagy forradalom legrémesebb fejezete is ehhez képest csendes mise.

Már egy évig voltunk férj és feleség és még senki se tudott házasságunkról. Két lakást fogadtam. Az egyikben éltem feleségemmel, a másikban rokonaimat és barátaimat fogadtam. Ez utóbbi volt hivatalos lakásom. Ez volt bejelentve a hatósághoz is.

Házás életünk boldog volt az első percztől kezdve. Viszály, sőt komoly szóváltás is alig volt köztünk valaha. Nőmmel szemben nem ismertem más feladatot, mint azt, hogy boldogságát, megelégedését biztossítsam. Ez ugyan nem sikerült mindig, de ennek okai csak pénzügyi zavaraim voltak. Apám 1500 frankot adott havonként, ebből csak szűkes háztartást vezethettünk. Kivált ha utaztunk, vagy nőm beteg volt, vagy ha baleset ért bennünket, vagy a mikor gyermekünk született.

Volt részünk mindegyikben.

Évjáradékom fölemelését nem is várhattam, de kísérleteim kudarczot is vallottak. Családom sohase bocsátotta meg házasságomat és sohase értette meg házi boldogságomat. Hogy egy gróf, hogy egy Károlyi, lemondva születésének s vagyonának minden előnyéről s minden élvezetéről, egész életét egy nőnek szentel-

hesse s minden örömét annak társaságában találja : ezt senki se tudta felfogni.

Én megengedem, hogy gyöngeségem volt bennem az erő. Te magad is, édes vajdám, nem egyszer gorombászkodtál velem, hogy én a pénzzel és az asszonynyal szemben sohase voltam nagykoru s mindig csak hat éves gyerek maradtam. Nem vitatkozom veled. Én Amelit szerettem, mást pedig soha nem szerettem.

Pedig nagy kísérleteket tettek, hogy tőle elvadásítsanak.

Mikor már barátaim s rokonaim is megtudták, pedig aránylag hamar megtudták, hogy nős vagyok s ki a nőm, nem egy névtelen levelet kaptam, melyben azt akarták velem elhitetni, hogy nőm lánykorában kalandos életet élt. Emlitettek férfiakat, kikkel állítólag szerelmi viszonyt folytatott. Sőt gyanusították a legaljasabb életmóddal is, a minőt nő csak folytathat.

Mindez nem hatott rám. Éber figyelemmel s gyakran indulatosan kerestem a levelek forrását, hogy kegyetlen számadásra vonjam, a kit ott találok, de egyéb hatást el nem értek. Én szerettem nőmet s ő boldoggá tett engem.

Sohase jutott eszembe, hogy én egyébre születtem volna, mint élni, az életnek örülni s végül utolsó bukfenczet vetni. Mikor te, édes vajdám, rászoritottál a politikára,¹ akkor elhittem ugyan, hogy talán más hivatásom is lehet, vagy tán lehetett volna, de addig azt hittem, hogy az én életem célja semmi más, mint az én életem. S a másik és fő célja : nőm boldogsága.

Tudom én, hogy ezt önzésnek nevezik a tudósok és rajongók.

Bolond beszéd.

Hány embert, hires embert ösmertem, a ki egész életét egy kertnek, vagy egy gyűjteménynek vagy egy pár futó lónak, vagy a vagyongyűjtésnek szentelte.

Én pedig a feleségemnek szenteltem. Sohase hitetik el velem, hogy ez silányabb dolog, mint a futó ló, vagy néhány uradalom fölszerelése, vagy néhány millió forint ostoba összehordása. Volt egypár különb mágnás is, mint én, de volt és van száz meg száz, a kinél én különb embernek érzem magam. — De hagyjuk el ezt az ömlengést.

Párisban éltünk nőmmel csendesen, nyugodtan, boldogan. Nem törődtünk senkivel és semmivel. Barátaikat, rokonaimat, ha jöttek, szívesen láttam. Szerény lakás, szerény asztal, jó kedély, gyakori kirándulás, néhány kitűnő ember bizalma és barátsága, gyermekünk nevelése és halála: ime családi életünk folyama. Néhány részletét el kell mondanom.

Volt a genfi egyetemen egy orosz barátom: Wolkonszky herczeg. Ezzel egyszer sétálunk a Pont de Bergues közelében s látunk ott három nőt, egy szobalányt s két fiatal szép polgárleányt. A herczeg mutatja az egyiket: nézd, de fölséges arcz, én megtudom, ki ez?

Utána esett. Meg is tudta. Hétszámra, hónapszámra ábrándozott előttem, hogy ő milyen örülésig beleszeretett abba a lányba s hogy elveszi, mihelyt módjában áll. Azután elváltunk a herczegtől s én elfeledtem az egészet.

Az 1870-ik év tavaszán találkoztam véletlenül Párisban Wolkonszkyval s mindjárt vittem magamhoz.

Bemutatom nőmnek s erre a herczeg meglepetésében majdnem hanyatt esik. S nőm előtt egész tűzzel kifakad:

— Te, ezt a nőt tőlem loptad el. Ez az, a kiről Genfben annyit beszéltem, a kit a Bergues-hidon neked mutattam, a mint hóna alatt iskolás könyvekkel ment a hidon át! A kit azóta mindig keresek.

Nőm nevetett. O is rögtön emlékezett a herczegre.

Wolkonszky azután állandó vendégünk volt s mindig bomlott nőm után.

Egy napon nagy szerencsétlenség ért bennünket. Nőm kocsikázott a Champs-Eliséen. Jön egy idegen kocsi s neki hajt lovainak. A lovak megbokrosodtak, a kocsis leesett a bakról s a lovak elragadták a kocsit. Nőm rémületében kiugrott a kocsiból s összeesett. Félholtan hozták haza. Érdekes állapotban volt s magzatát elvesztette. Három hétig élet-halál közt lebegett és csak lassan kezdett fölépülni. Ez lett volna elsőszülöttünk.

Nőm ugyan fölépült, de mégis ez idő óta kezdett betegeskedni. Gyógyíttattam, ápoltam, tengeri fürdőkre hordtam, de azért szűk pénzviszonyaim miatt nem tudtam mindazt megtenni, a mit szívesen megtettem s a mit megtenni szükséges volna.

Szűk pénzviszonyok!

Eszembe jut, hát csak elmondom. Volt egy barátom s egyuttal közeli rokonom, ki gyakran igénybe vette házam szívesen nyújtott vendégszeretetét. Hányszor nem volt ebédre valója! Hányszor reggelizett nálunk s ha elkésett, hányszor költötte el jóizüen a reggelink maradékát. Hányszor mondta nőmnek: adj egy napo-

leont, Ameli, bizony isten éhes vagyok s nincs egy sonkaszeletre valóm! S mikor haza jöttem s testvéreimmel perben álltam: hejh akkor ez a barátom és rokonom úgy elkerülte házamat, mintha az tele lett volna ragályos betegekkel. Pedig akkor nekem se volt gyakran egy sonkaszeletre valóm. Hanem mentse ki az, hogy nem egyedül csak ő tett úgy velünk.

Volt családi életemben egy érdekes mulatságom. Mulatság is, foglalkozás is. Ez a szakácskodás. Különös kedvem volt ehhez s még nőtlen koromban megtanultam a francia konyha sütő-főző művészetét rendes tanító mesterektől. De főleg csak a ragouk, mártások, sülték, zöldségek és saláták készítését. A tésztákkal, fagyaltokkal már nem volt kedvem annyira foglalkozni. S hiába gúnyolódol édes vajdám, én a szakácsművészetben nem utolsó ügyességre tettem szert.² S igen gyakori eset volt s ha magunk voltunk, csaknem mindennapi, hogy reggelire vagy ebédre én készítettem nőmnek valamely kedvenc ételét. Néha többet is. Néha az összes fogásokat. Francia barátaim közt többen foglalkoztak ezzel a mulatsággal. Tőlük kaptam kedvet rá magam is.

Különösen pedig az öreg Dumastól.

Ismertem e nagy regényíró s többször találkoztam vele s két ízben beszélgettünk is az ételekről s azok készítése módjáról.

Én nem szoktam olvasni mást mint napilapot s ezt is csak futólag. Egész életemen át se olvastam el egyetlen tudományos könyvet, még történelmit se. Siheder

koromban olvastam ugyan néhány regényt. Dumastól is kettőt vagy hármat, de a regényekkel is úgy voltam, hogy a közepükön rendesen félbeszakítottam az olvasást.

Nem hiszem ugyan, hogy minden főrendü kölyök olyan, mint én, de a legtöbbje bizony semmivel se különb. Nem komolyabb, nem alaposabb, tudományra nem szomjasabb, olvasásban nem szorgalmasabb. A mi főrendi társaságainkban tudományról és művészetről társalogni nincs szokásban. Utazás, vadászat, lovak, kalandok, asszonyok, színház, udvari és családi pletykák: ezek körül mozog a mi elménk. Azért a tömeg mégis tudósnak, szellemesnek, tekintélyesnek tart bennünket s tisztelettel környez. Az öreg Dumas kedves fecsegő volt; a hányszor társaságában voltam, soha se komolykodott. Egyszer mégis azt mondta nekem.

— Kedves Károlyi, az ön tudatlansága csakugyan szeretetreméltó.

Volt oka ezt mondani.

Elmesélte magyarországi utazását. Mindenféle képtelenséget össze-visszabeszélt a pesti Nemzeti Kaszinóban végig élvezett étkezésekről. Kérdezte tőlem a magyar nemzeti ételeket s azok készítése módját.

Én bizony ezt nem tudtam. Más nemzeti ételre, mint a sonkára és a paprikás szalonnára, nem is emlékeztem.

Kinevetett. Kigúnyolt. Azt mondta, ő ötszáz franciaia ételt tud készíteni s a fokhagymát hetvenféle alakban tudja felhasználni. Ezen kívül ismeri Európa, Ázsia, és Afrika minden ételét s a kaukázusi lezgek rizskásáját jobban tudja készíteni, mint maguk a cserkeszek.

Hallott vagy olvasott valamit a magyar ökörsütésről. Kérdezte tőlem : hogy csinálják azt? Egy szót se tudtam neki felelni. Mert én ugyan ökörsütést életemben sohase láttam.

Az igaz, hogy a szakácművészethez többi francia barátom se értett többet, mint én, de azért mégis röstelkedtem tudatlanságom miatt. Ez is egyik oka volt, a miért a sütést-főzést rendszeresen tanultam.

A nagy háboru viszontagságaiból nekünk is kijutott. Házás életemnek egyik legmozgalmasabb fejezete a francia-porosz háboru s ennek különösen az a része, mely Páris ostromából állott.

A sedáni csata után, mikor már bizonyos volt, hogy Párist a németek körülzárják és ostromolják, mi hosszas tanácskozás után arra határoztuk magunkat, hogy Párisban, az ostromlott városban maradunk. A kérdés az volt, mennyi időre kell számítani, a mig esetleg eltarthat az ostrom. Volt egy jeles hirben álló műszaki tiszt ismerősöm, Ribeau, ki később Trochu táborkarához tartozott s az ostrom folyamán egy kirohanásnál el is esett, — őt kérdeztem meg tájékozódás végett. Ő azt mondta, hogy óvatosságból jó lesz fél évre való táplálékot beszerezni, de ezt a véleményét csak bizalmasan közli velem, másnak el ne mondjam.

— Miért nem mondhatnám el?

— Mert a túlzó hazafiak rögtön árulónak hívnak, mint oly embert, a ki még föl is teszi, hogy a poroszok hat hónapig itt maradhatnak s a francziák őket néhány nap alatt ki nem verik az országból.

Ilyen tüzes hazafiságra csakugyan nem gondoltam.

De meg is fogadtam tanácsát. Feleségemmel együtt plajbászt, papirost vettünk kezünkbe s neki álltunk a számításnak. Mennyi liszt, száraz főzelék, zsír, só, kőszén, tüzelőfa, világító, fűtő, thea, rum, cukor, kávé, füstölt hús, konzerv, bor stb. kell nekünk fél esztendőre két cseléddel és egy kis kutyával? A nyers hús, hal, zöldség nem oly dolog, a mit be lehetett volna előre szerezni, de a többit csakugyan beszereztük.

Csakhogy mire beszereztük: épen elfogyott minden pénzünk. Hát aztán cselédbérrel, napi kiadással, mosással, ruhával s effélével mi lesz?

Megint csak az a gyalázatos pénzhiány.

Futottam bankáromhoz, a kinél szokta apám havi pénzemet kiutalni, adjon pár hónapra valót előre.

Megtagadta. Mi lesz vele? Mi lesz a várossal? Hátha én is elpusztulok? Hátha apám is elpusztul a háboruban? Mi lesz az ő pénzével?

— Apámat csak nem eszik meg a poroszok Magyarországon?

— Hjah gróf ur, ha a poroszok ide el tudnak jönni, akkor már az egész világ az övék.

Ostoba bankárja! Hanem azért pénzt csakugyan nem adott.

Jegyzet.

* * *

¹ Gróf Károlyi Gábor 1887-ben Párisban volt nejével, a mikor közbenjárásomra s tanácsomra a székesfehérvári kerület választói őt képviselőjüknek jelölték. Erről csak utólag értesítettem őt s mikor haza jött is, nekem

s néhány barátjának, köztük Goldstein Izidor törvényszéki birónak nehezen sikerült a jelöltség elfogadására rábírunk. Erről egyébiránt Följegyzései II. kötetében lesz szó bővebben.

² Gróf Károlyi Gábor csakugyan nagyra volt francia konyhaművészetével. E miatt sokat évődtem vele. Itthon is francia konyhát tartott. De én a francia konyha főtt husait, furcsa mártásait, föletlen zöldségeit, czukortalan fagyaltjait, czukros tésztáit, sűrű pépes ragout, becsináltjait ki nem állhatom. A bécsi konyha legtöbb sültjét-főztjét épen nem tudom élvezni. Mig külön függetlenségi pártunk fennállott, de azon kívül is, gróf Károlyi Gábornál mindennap terítve volt öt-hat barátjára. Én az estebéd idejét rendszeren nála töltöttem, de az evés alól magamat fölmenteni kértem. A sok articsókát, nyers zellerlevelet, kardót, fekete gyökeret s öreg babsalátát nem tudtam élvezni. Sokat élczeltem gyakran tréfából is a francia konyha termékei fölött. Elmondtam: miből áll a francia generál-szaft, a közép-európai fürdők féléves szaftja s a bécsi és budapesti generál-szaft. Ez utóbbit Pázmándy Dénesnek a Hungáriában külön is bemutattam és elemeztem. Ő pedig nyomban megírta s ezzel maga ellen zúditott minden vendéglőst. Még ma is szidják érte. Én természetesen a tiszta magyar konyhát kedvelem, de ennek gróf Károlyi Gábort sohase tudtam egészen megnyerni. És semmire se volt olyan érzékeny, mint ha francia ételeit kigúnyoltam. Olaszországi utunkból egypár ételadomám mindig elkeserítette.

A NAGY HÁBORU ALATT.

(Menekülünk Párisból. — Nyomoruságunk Brüsszelben. — Gróf Károlyi Ede. — Darwin. — Olivier barátom.)

Pénz nélkül az ostromlott városban maradni, ha már enni valónk lett volna is, nem lehetett. De egyébként is ezélszerű volt menekülni. Páris tanácsa kihirdette, hogy az idegeneknek a menekülést tanácsolja, mert ha szükölködés vagy inség áll be, az idegenekről csak másodsorban fog gondoskodni.

Ez ugyan engem nem ijesztett volna meg, de bizonyos, hogy az idegenek óriási tömegekben rohamosan menekültek ki a világvárosból. Párisban mindig van pár százezer idegen s ugyanannyi vidéki. Elképzelni is bajos azt a tolongást, mely az összes vasuti indóházaknál bekövetkezett.

Ez indított minket is a menekülésre.

A pénzkérdés szerencsés megoldásra jutott.

Gyula bátyám épen Brüsszelben volt unokabátyánknál, gróf Károlyi Eduárdnál. Az ő lányának udvarolt ugyanis: Georginának, kit fél év mulva nőül is vett. Georgina nagy vonzereje tartotta ott Gyulát, mint akkor már vőlegényt.

Komornyikomat levéllel Brüsszelbe küldtem Gyula bátyámhoz, hogy előlegezzen annyi pénzt, a mennyivel Párist elhagyhatjuk s valamelyes összeget cselédeinknél is hagyhatunk. Komornyikom harmadnap a szükséges pénzzel jött vissza.

Nehezen hagytuk el Párist.

Bevártuk a legutolsó menekülő vonatot. Másfelé, mint északnak Rouen felé, már nem is menekülhettünk. Podgyászt épen nem lehetett már semmit szállítani. Csak két kézi táskával menekültünk. Cselédeink bent maradtak annyi élelmiszerral, hogy nekik egy évre is elég lehetett.

Igazán még felöltőt se vittünk magunkkal. Igaz, hogy gyönyörű napos enyhe idő volt akkor, de utóbb magam is bámultam azon, hogy egyikünknek se jutott eszébe felöltőt is vinni, vagy legalább nem nyári ruhában indulni el.

Rouenben nagy párisi társaság jött össze. Nagy részben idegenek, angolok, amerikaiak, olaszok. Olyanok, kiknek állandó lakásuk ugyan Párisban volt, mint nekem is, de pénzüket kívülről kapták. A pénz az ostromzáron át be nem jöhetett volna hozzájuk.

Az egész társaságnak, minden embernek, sőt a város egész lakosságának csak egy véleménye volt. Az, hogy ez a rendkívüli állapot egy hónapnál tovább nem fog tartani. Vagy kiverik a poroszokat, vagy békét kötnek. Két hónapot töltöttünk el és se győzelem, se béke. Sőt az ellenkező.

Egy reggel csak beállit hozzánk fogadósunk s fájdal-

mának kifejezése mellett udvariasan kijelenti, hogy Belgium felé ma indul az utolsó menekülő vonat s hogy a poroszok másnap reggel már Rouenben lesznek, ő azonban szerencséjének tartja minket azontul is ellátni, a mint a körülmények és a poroszok megengedik.

Együttal hozta a számlát.

Mi a poroszokat bevárni nem akartuk. Fizetni s aztán a kézi táskát magunkhoz venni s a vasutra sietni egy pillanat műve volt. Így tett minden idegen.

Amiensen keresztül mentünk Brüsszelbe.

Minden állomás el volt már torlaszolva. Mindenütt katonák, sok helyütt tüzérek és ágyuk is. A vonat igazán vontatva, nagy vigyázattal, lassan ment előre.

Ellenséget is láttunk. Amienshez közel egy csapat porosz dzsidás állt hadisorban a robogó vonat mellett nem messze s kézi fegyverrel rálövöldözött vonatunkra. Emberhalál nem esett, de az asszonyok nagy része ájuldozott. Egy féleszü amerikai visszalövöldözött a poroszokra pisztolyából. Neki támadtunk, miért ingerli a poroszokat? Neki mindegy — ugymond — a ki ő rá lő, arra ő visszalő. Ez az igazság.

Szerencsésen beértünk Brüsszelbe. A baj csak itt jött ránk.

Először is borzasztó hideg volt. Deczemberben jártunk. A mi párisi nyári ruhánk sehogy se tudott az idővel megbarátkozni. Pénzünk ugyan téli ruhára még került volna, de arra el is fogyott volna egészen. Hát aztán miből élünk?

Azután nem kaptunk szállást. Estennen értünk a városba, késő estig jártunk gyalog a vendéglőket. Mindnyája tele volt párisi menekülőkkel. Többet bejártunk tiznél — siker nélkül. Elfáradtunk már, majd a nyelvünket öltöttük ki. Kocsira mégse ülhattünk, mert az isten hidegje vett volna meg bennünket. Így is vaczogott a fogunk.

Elvégre a Hôtel de Sax-ban kaptunk egy szobát s ott letelepedtünk. Milyen jól esett a thea, a meleg szoba és az a bornyunyelv, a melyet hamarosan vacsorára kaptunk!

A mi szobánk elég tágas volt, többi menekülő barátunké mind kisebb. Nálunk szoktunk tehát esténként összejönni theára.

Mi azonban csak a theát adtuk, a meleg szobát, a vizet és világítót. Mindenki tudta mindenkiről, hogy egyikünk sincs bővében a pénznek s azért mindenki hozta magával az ennivalóját, sonkát, nyelvet, hideg sültet, sajtot, kenyeret papirban vagy kendőben s bort vagy sört, ki mit szeretett. Vidám, kedélyes, sőt mulatságos esték voltak ezek.

Az ismerkedés könnyű volt. Egy sorsnak voltunk részesei. A kik ugyanazon sorsnak részesei egy időben és egy helyen: azok közt a barátságoknak, a testvérisülésnek érzete könnyen föltámad. A testvéri viszony pedig vagy édes, vagy viszálykodó. Viszályra köztünk nem volt ok, hiszen semmi örökségen nem osztoztunk. Egymás közelében ennél fogva igen jól éreztük magunkat. Mint a kik háborgó tengeren egy hajóra szorultak.

Nézetünk s rokonszenveink is egyeztek.

Fájt a németek örökös diadala s a francziák örökös csatavesztése. Lassanként mélységes ellenszenv fejlődött ki köztünk a németek ellen.

A világ akkor a háboru kezdetén csodálatosan megbolondult. Mindenki azt hitte és mindenki azt hirdette, hogy a háborut könnyelműen, vakon a francziák kezdték, nem a németek. Bismarcknak semmi ravaszsága se sikerült jobban, mint az, hogy ezt a felfogást a világ fejébe bele tudta verni. A vizeszü jó francziák maguk is ezt hirdették, hogy minden veszteségükért császárukot, III. Napoleont tehessék felelőssé.

De uj év után már a belgáknál se az volt a kérdés, hogy melyik fél kezdte a háborut, hanem az, hogy a német, a maga fékezhetlen nagy erejével s erőszakosságával el akarja nyelni a világot. Kezdetben sokan voltak vendégeim közt, kivált angolok és amerikaiak, kik rokonszenvükkel a németek mellett buzogtak, de lassanként mind elhallgattak s az én nézetemre tértek. Én nem törődtem azzal, melyik fél kezdte a háborut. Én kezdettől fogva a francziákkal tartottam.

Ez a mi kis fészünk, bár alig volt benne franczia, utóljára valóságos kis franczia táborrá alakult át.

Belső barátság fejlődött ki Dortig-gal, egy new-yorki amerikai vagyonos emberrel, ki egy estét el nem mulasztott volna.

És Brunetti-vel, ki korábban spanyol követségi titkár volt Florenczben, ott megismerkedett anyámmal és Palma hugommal is s Palma hugomba annyira bele-

szeretett, hogy kezét meg is kérte. Házassággá azonban nem fejlődött a dolog.

Ez is ide szorult Brüsszelbe. Naiv, jókedvű, vidám fiú volt. Mindig ott legyeskedett feleségem körül s keservesen panaszkodott nekem nem egyszer, hogy feleségem nem akarja udvarlását türni, csak gunyolódik vele.

Mégis vágytunk vissza Párisba. Hiába: más város az. Mi különösen azért is vágytunk, hogy valahára ruhához jussunk.

Egy nap bolyongásunk közben találkoztunk gróf Károlyi Ede unokabátyámmal. Megnéz bennünket, látja, hogy didergünk. Ránk szól:

— Ugyan mit legénykedtek, mért nem öltöztök melegebben, hiszen így megfagytok.

Feleségem elneveti magát.

— Többet már csak nem tehetünk, mint hogy minden ruhánkat magunkra vesszük, a mit csak Párisból elhozhattunk. S itt is minden pénzünket már ruhára költöttük, de van is láttatja. Ime!

Mutatja keztyűjét. Azt csakugyan Brüsszelben vettük.

Szegény Edének megesett a szive rajtunk. Rögtön vitt egy női ruha-raktárba egy nőszabóhoz s nőmnek vett egy egész öltöző ruhát s egy téli bundát s nekem is egy téli kabátot. Kért, hogy fogadjuk el tőle.

— De nem emlékül, mert bizony ezt mi azonnal elviseljük.

Olyan jó kedvű lett, a milyen ritkán szokott lenni. Az ilyen rokoni nagylelkűség is ritka dolog volt

nála. — De oly kedvesen csinálta, hogy el kellett fogadnunk.

Meg kell még emlitenem, hogy a híres Darwin is négy ízben vett részt ingyenes és patriárchális estélyünkön. Mindig teát és kétszersültet hozott magával. Sohase beszélt az ő tudományos felfedezéseiről, ellenben feleségemmel nagyon szeretett fecsegni.

Ameli nem volt tudós asszony. Egyáltalán távol állt az olyan nőtől, a milyent a német kékharisnyának szokott nevezni. Magasabb nőnevelő-intézeteket sohase látogatott. Olvasni se igen olvasgatott. Untatta őt minden tudomány és tudóskodás. Néhány könnyü regényt átlapozott, néhány napilap ujdonságait vagy tárczarovatát megtekintette, a színházat, ha volt pénzünk, föl-fölkerestük s utazgatásaink: ime ezekből és a társalgásból meritette minden ugynevezett tudományos ismeretét.

De hát az én feleségemnek nem is volt szüksége tudományra.

Bátor volt mindenkivel szemben. Férfival, nővel egyaránt. A bátorság mindig és minden körülmény közt eltalálja a helyes szavat.

Jól öltözködött. Termete szabályos, nyulánk és telt volt, — a legegyszerűbb öltönyben is előkelő alakot mutatott.

Elég szép is volt. Római remek arcz. Szemei se nem ábrándozók, se nem hidegek, se nem komolyak, hanem élesek. Nagyon éles tekintete volt, mintha mindig parancsolt volna.

A napi kérdésekhez, háboruhoz, csatákhoz, parlamenthez, divathoz, színműhöz, szerelmi és egyéb botrányokhoz ép úgy hozzá tudott szólni, mint mivelts társaságunk bármelyik tagja.

Mire való ilyen nőnek a tudomány?

A női lelket elvégre úgy se érdekli más igazán, mint a férfi, az asszony, a divat és a gyerek. Ha a nőnek nagy elméje és éles figyelése van, ha figyelmét semmi ki nem kerüli, ha saját érzelmeibe vakon el nem merül, ha folyékonyan beszél a társaság nyelvén: akkor a nő nyugodtan részt vehet a legmagasabb és legmiveltebb társaságban is, ha mindjárt olvasni és írni nem tudna is.

Ameli tökéletesen beszélte a magyar, olasz, francia és német nyelvet. Fiatal volt, szép és bátor volt s magyar grófné volt: mindez otthonosságot biztosított neki a leghiresebb férfiak közt is. Különös tehetsége volt a férfiakat a maguk gyöngeségeikben rögtön fölismerni: ez a tehetsége csipőssé tette szellemét és társalgását. Annál jobban ragaszkodtak társaságához a férfiak.

Darwin kedélye édes volt, modora szerény, tudása határtalan. Százszor többet tudott, mint a mennyit megirt. Szellemének óriási gazdagsága mellett is nagyon kedvelte feleségem társalgását.

Sokszor elnéztem ezt a busa homloku, mély tekintetű, szőrös-fürtös koponyájú nagy embert. Hejh, ha bennem nagyobb ragaszkodás lett volna a tudomány iránt! Mennyi alkalmam volt nekem ahhoz, hogy

Pasteur és Darwin kitárják előttem lelküket! De más nagy tudósok és hatalmas emberek is!

Egyszer a társalgás Darwin különös buvárkodására, az emberi nemzetség származására terjeszkedett ki. Nem én, nem is Ameli hozta elő e tárgyat, hanem valaki más vendégeink közül. Mi magunk ugyan sohase törtük a fejünket e fölött. Hogy és hogy nem, a társalgás folytán előjött a szó arról, mi az oka annak, hogy az anya egyszer férfigyereket, másszor leánygyereket szül s egyszer apjához, másszor anyjához hasonlít a gyerek?

Darwin mosolyogva vett részt a társalgásban. Ez már csakugyan az ő tudományához tartozott.

Nőm oda fordul hozzá.

— Mondja meg hát édes Darwin, ha nekünk gyerekünk lesz, fiu lesz-e vagy lány s hozzám fog-e hasonlítani, vagy Gáborhoz?

— Ha megmondom is, kedves grófné, az én jövőmondásom se ér többet, mint másé. Ámbár sokat gondolkodtam e tárgy fölött. Azt hiszem, a gyereknek rendszerint fiúnak kellene lenni s kivétel nélkül mindig az apához kellene hasonlítani, minthogy az élet csirája az apától ered. Miért nincs így: az okát bizony én nem tudom. Hanem úgy gondolom, hogy önnek, grófné, mégis fia lesz s az a grófhoz fog hasonlítani. Mert ön olyan élénk és figyelő természetű, ön a legnagyobb társaságban s a legélénkebb társalgás közben is annyira észrevesz mindent, hogy ön, ha áldott állapotba jut, akkor se fog gondolatokba, tünődésekbe, képzelődésekbe elmerülni s az apai életcsirát a maga

természetes fejlődéséből nem fogja agyműködése által kizökkenteni.

Feleségem elnevette magát.

— Nagyon magas bölcsesség ez nekem, édes Darwin. Ha nem veszi rossz néven, majd annak idején kártyavetőt is megkérdezek.

Darwin mosolyogva felelt:

— Könnyen meglehet, hogy az jobban tudja.

Hanem elvégre csakugyan fiunk lett és csakugyan hozzám hasonlított.

A találkozás után Ede is csaknem naponként volt velünk több-kevesebb időre. Ekkor mondotta nőmnek, a mit nőm aztán haláláig emlegetett:

— Szegény Ameli, sajnállak, jobb sorsot érdemlettél, mint hogy mi közénk keveredjél. Se neked, se Gábornak sohase bocsájtják meg házasságtokat.

Jó próféta volt ugyan, de azért mi boldogok voltunk és sohasem bántuk meg, hogy egybekeltünk.

Brüsszelben maradtunk mindaddig, míg Bazaine Metzét a poroszoknak fel nem adta.

Egy este ülünk lent a fogadó ebédlő-termében s hallunk kívülről a terem ajtajából kiabáló hangokat s a eselédség részéről goromba szavakat. Perczekig tart a viaskodás. A pinczérek azt mondják, hogy valami részeg csavargó akar a terembe behatolni.

Fölkelek, kinyitom az ajtót s csakugyan egy borzasztó elzüllött alakot látok magam előtt. Fején rongyos sipka, arca tele sárral, porral, verekedés nyomaival; vállán rongyos, piszkos szürköpönyeg. Kiéhezve, kifáradva.

A mint meglát, mereven néz rám s a nyitott ajtón át feleségemre is.

— Nem ismer ön? kérdé.

Hangjáról rögtön megismertem. Olivier Viktor volt, barátom, házassági egyik tanum. Megöleltem, megcsókoltam s bevittem a társaságba s ott bemutatattam.

Metzből jött. Fogoly lenni nem akart. Becsületszavát adni, hogy nem harczol a porosz ellen, nem akarta. Álruhába, hajtsárruhába öltözött s átszökött mind a francia, mind a porosz seregen s hallatlan nélkülözések közt Brüsszelbe jött. Nem volt egy garas pénze sem. Nyomban felöltöztettük; adtam neki annyi pénzt, a mennyi telt; pár napig köztünk volt s kipihente magát s azután sietett vissza Franciaországba: Chanzy hadtesténél harczolt tovább. Kapitány volt a lovas vadászoknál.

Ha a poroszokról volt szó, reszketett dühében. A mi gyalázó és átkozódó szó van a francia nyelvben, mind fölhasználta a poroszok ellen. S jól állt neki, mert igazi hős volt.

— Átkozott poroszok! Barbárok, rablók, orgyilkosok! Mindig tizszeres erővel támadnak. De azért hiába. Nem engedünk. Én nem engedek. Páris alatt megfojtjuk őket. Vagy Orleánsnál, vagy a tengerparton. Békét nem kötünk. A ki nekem békéről beszél: lelövöm, mint a kutyát. Csak egy napig nyugszom, csak ki akarom magam aludni, rögtön fölkeresem ezredemet. Nem nyugszunk addig, mig ezeket a betörőket száz esztendőre meg nem fenyitjük.

Közbeszóltam.

— Nagy előnyben vannak, kedves Olivier. Sokan azt hiszik, ők maradnak fölül.

— Akkor megdöglöm. De azt én meg nem érem, hogy ők elnyomják Franciaországot. Nevetséges gondolat. Semmit se vesztettünk még el. Csak néhány meglepetés ért bennünket. Csekélység. A nemzet még most fog igazán fölébredni. Előre, előre!

Hány ilyen hősök volt akkor szegény francziáknak!

Először azt hittük, hogy Metz feladása után vége lesz a háborúnak s mi mehetünk vissza Párisba.

Erről szó se lehetett. A tél borzasztó hideg volt. Kényelmünk minél kevesebb. Nőm egészsége hanyatlani, bomlani kezdett. El kellett magunkat határoznunk, hogy Brüsszelt elhagyjuk.

De hova?

Haza nem jöhettek. Házasságunk már tudva volt, apám engem nőmmel együtt el nem fogadott volna. Anyám ekkor Vicenzában lakott. Volt neki egy nagy kastélya, ott kényelmesen elférhettünk volna, de minket anyám se fogadhatott.

Nőmet melegebb éghajlat alá kellett vinnem s azért Olaszországot szemeltem ki. Németországon s a Brenneren keresztül Milanóba utaztunk s ott egy fogadóba szálltunk.

A fogadóban nem sokáig voltunk. Annak költségeit nem igen győztük volna. Fogadtam hát egy kis magánlakást, melyet édes vajdám, részletesen le kell írnom.

MILANÓBAN.

(Milanói lakásom. — Fofó kutyám élete és halála. — A japáni ember sirja. — Rothschild Adolf. — A párisi ostrom alatt mindenem elpusztult. — Nápolyi utunk. — Apám nem ad szállást. — Mit vétettem?)

Ez volt az első milanói lakásom. Nem messze esett egy mellékutczában a Domo terétől. Volt benne egy hálószoba egy kis alkovennel és egy ebédlő.

De milyen ebédlő?

Ez volt egyuttal a konyha is. Volt benne egy kandalló, a hercegi paloták kandallójának alakjában, de nem márványból, hanem csak színes cserépből. Ez a kandalló egyuttal takaréktűzhelynek és sütőnek volt berendezve. Mellette pedig egyik oldalán a fa- és kőszénraktár, másik oldalán az éléstár az edények és konyhaszerek részére. Csinos faragásu és festésü faszekrény mind a raktár, mind az éléstár. Itthon ékszerszekrénynek használnák az effélét. Okos az olasz. Ur is tud lenni, szegény is. Ha az ember elvégezte a főzést és étkezést s rendbe hozta a kandallót s a raktári és éléstári szekrényeket s feltörölte a kőszén nyomait s ha még hozzá egy pár virágcserepet tett a kandallóra:

ime készen volt az ebédlő és társalgóterem előkelő alaku butorokkal s remek képekkel vagy azok ügyes másolataival. Pedig hát konyha és éléskamara az egész.

Fogadtunk egy öreg asszonyt, a ki bejárt tisztogatni. Se nem lakott, se nem hált ott. Csak bejáró volt, tizenkét lira havi fizetéssel.

A lakásért fizettünk 400 lira évi bért, a mi pénzünk szerint mintegy 180 forintot. Apám háromszáz botos ispánt tartott, az utolsó botos ispán lakása is többjébe került.

A kandallót én újra csináltattam. Alakot, szint, összhangot, remek stilust adtam neki. S a főzéshez és sütéshez czélszerű átalakításokat eszközöltem benne. Belekerült 50 liramba.

A grófnő és urnő volt a feleségem. A szobalány szintén a feleségem. A komorna megint a feleségem. A szakácsné épen csak a feleségem. Mivelhogy komornára, szobalányra, szakácsnőre épen nem telt.

A főzés alól azonban fölmentettem feleségem. Főztem magam. Hiába tanultam volna a szakácsművészetet? Így éltünk hárman együtt kedvesen. Tudniillik én és a feleségem és a Fofó.

Fofó. Ez egy kis mopsz kutya volt, melynek története van. Elmondom neked, édes vajdám. Ismerte őt Darwin is s nem hiszem, hogy világhírű műveiben a Fofóról is ne volna néhány észlelete.

Demidoff Anatól herczeggel Párisban jó barátságban éltem. Ő jó orosz és keleti szokás szerint nekem nem egyszer értékes baráti emléktárgyat akart adni. Min-

denkor visszautasítottam. Megmondtam okát is. Megmondtam, hogy én ugyan gróf Károlyi vagyok, a föld kerekiségének harmadfél ezer urasága közül az egyik, de az én uraságom csak az utcán, a társaságban és a nyilvánosság előtt áll fenn s egyéb kincsem nekem, mint a keresztelőlevelem, nincs s így az értékes baráti ajándékokat nem viszonzhatom, tehát el se fogadhatom.

— No no, zsugori vagy bizony te, mint valamennyi Károlyi, hanem hát így is jól van. Adok én neked mégis egy olyan emléktárgyat, a melyet elfogadsz, pedig az egyenesen az én felséges czárom udvarából származik.

Akkortáiban írta Sardou a Seraphine la Devotte című darabját. Az első előadásra nekünk is küldött jegyet és meghívót. Mikor onnan hazamentünk: egy kis kosárban ott nyöszörgött valami féreg. Fölveszem, nézem, hát egy kéthetes kutyakölyök volt, Demidoff herceg névjegyével.

Ezt csakugyan elfogadtam.

El is kereszteltem azonnal Sardou darabja után Seraphinenek. Így is hívtuk valamennyien, de azután lassanként mégis csak Fofó név fejlődött ki a Seraphineből. Csodálatos ez. Sokszor eltűnődtem azon, miként alakulnak át a nevek, kivált a sokszótagu nevek. Miként lesz az Elisabethából Böske, az Izraelből Szrul, a Gregoriusból Geczó. Így lett Seraphineből Fofó. A tudósok fejtsék meg ennek a titkát.

A kutya gondos ápolásban s kitünő nevelésben része-

sült. Azt a hűséget és ragaszkodást, melylyel ezt meghálálta, leírni nem lehet. Velünk is volt mindig, a meddig élt. Ha pedig én magánosan utaztam haza vagy máshova: mindig magammal vittem. Magyarországi hitelezőim már egyenesen őt kísérték figyelemmel. Az ügyvédek engem nem ismertek, hanem Fofót ismerték, s ha már meglátták az Egyetem-téren, úgy jöttek rám, mint a sáska. Gyula bátyám írta is egyik levelében, hogy ha Magyarországra jövök, ne hozzam magammal, mert különben inkognitó nem jöhetnek.

Olaszországban tíz évig volt velünk.

Mikor Endre fiam született s látta, hogy azt mennyire szeretjük s egyik kézről a másikba adjuk: ezért nagyon megneheztelt. Erőt vett rajta a féltékenység. Egy darabig rá se nézett a gyerekre. A bábára gyanakodott, hogy az csempészte be a házhoz. Ezért a bábát elemész-tette volna egy kanál vízben. De mikor később látta, hogy a dolgon már nem segíthet, akkor Endre fiammal mégis kibékült, sőt annyira szerette, hogy a dajkával együtt ő is mindig kísérte s fölötte éber figyelemmel őrködött. Hanem a bábát azontul is mindig erős gyanu-val fogadta, s valahányszor jött, mindig gondosan megvizsgálta, nem hoz-e magával kis babát. Egy második gyereket bizonyára nem túrt volna meg a háznál.

Halálát aggkori elgyengülés okozta. Ez Franciaországban a luxeilles-i fürdőben következett be. Öreg volt már, őszült, se látott, se hallott jól. Ragaszkodása annál nagyobb volt hozzám.

Egy napon reggelinél voltam. Feleségem már haza

ment, de én még az étteremben maradtam. Feleségemet Deville tábornok, ősz öreg katona barátom kísérte haza. Egyszer csak jön a tábornok nagy sietve.

— Jőjjön, jőjjön csak, barátom, haza azonnal, kéreti a grófnő, nagy baj van, a Fofó aligha végrendeletet nem akar csinálni.

Feleségem tudniillik Fofót nagy nyugtalanságban és szomorúságban találta. Sirt és nyöszörgött s valamit mondani akart. Feleségem szól hozzá:

— Mit akarsz, talán az uradat akarod látni?

A kutya megértette a kérdést s örvendezés jeleivel adott feleletet. Ekkor küldte utánam a tábornokot.

Haza sietek. A kutya hozzám kívánczik. Fölveszem ölembe, rám néz könnyes szemekkel s kezemet nyalja. Aztán egyet csuklik s vége van.

Érzékeny jelenet volt, maga az öreg Deville tábornok is könnyeit törölte. Nőm és Endre fiam igaz szívvvel megsiratták.

Grammont örgrófnak van Luxeillesben egy szép erdeje, sétautakkal telve. Erdőfelügyelőjét felkerestem s két sétaut keresztezésénél egy kis tisztást a kutya sirjának megszereztem. Oda temettük el. Egyszerű kis obeliszks sirkövére ezt vésettem:

A Mon Fidel Ami Fofó.

Bolondság ez, édes vajdám, ugy-e? Hát ilyen bolondságokból áll az élet.

De még nagyobbakból is.

Mikor 1887-ben májusban kint voltunk Párisban s luxeillesi egyik fürdői ismerősömmel véletlenül talál-

koztam: ő közölte velem a sok fürdői újdonság közt, hogy érdekes sétálópont Grammont erdejében egy Fofó nevű japáni ember sirja, a melyre minden arra járó dob egy csokrot vagy egy szál virágot. Ki tudja, idővel minő hagyományok, minő mesék fognak támadni ama ismeretlen japáni ember életéről és haláláról?

A ki nem volt más, mint az én mopszom.

Hány történelmi nagyság, híresség és bucsujáró szent hely keletkezett már ilyen szokásból, ilyen tévedésből, ilyen hazugságból?

Mindenki elgondolhatja, mily jóízűn nevettem én szegény Fofó kutyám siremlékének e különös szerencsésén. Ismerősöm csak elbámult rajtam. Sehogy se értette, mi nevetni való van egy szegény japáni ember halálán. Elmondtam neki a sirkő feliratának történetét.

Ő is nevetett, de azért a fejét csóválta. Sehogy se akart nekem [hinni. Ugy vélekedett, meg akarom őt dévajul téveszteni. Meg is mondta.

— Ön csalódik vagy engem félre akar vezetni. Kutyáról még soha senki nem mondta e szót: »barátom.« A sirkövön pedig ez van: Fofónak, az én hű barátomnak. Sok fürdő vendég ismeri is, a ki a sirkövet fölállította s a kinek Fofó igazi hű barátja volt. Ez egy párisi ur, nagy utazó, a ki Fofót Tokióban vette maga mellé s a kitől azóta Fofó el nem maradt, sőt egyszer életét is megmentette. Így áll a dolog.

No szépen vagyunk.

Én tudom egyedül a Fofó történetét s épen csak nekem nem akarják azt elhinni. Mert a mit én erről

tudok: az oly egyszerü dolog, hogy az nem tetszhetik az embereknek. A mi pedig nem tetszik: azt nem hiszik se könnyedén, se szívesen.

Herczegi erdő. Sűrű lombok, a lombok közt fekete árnyék, vad virág, gyapjas moha, örökös szellősusogás. Emberek nem igen járnak itt s ime mégis sirkő áll e helyen, kőből faragott, obeliszksz alaku, arany felirattal. Tehát költséges is. Ki az ördögnek jutna eszébe, hogy ez obeliszksz alatt kutya alussza örök álmait.

Hiszen kutyájával szemben senki se hiu. A sirkövet elvégre vagy szokásból vagy hiuságból állítják az emberek. Itt se szokásról, se hiuságról nem lehet szó. Az a sir tehát csak ember sirja lehet, s azt a sir- emléket csak annak a halottnak közelállója emelhetette vagy valami örököse. Ámde kutya örökséget se hagy maga után. Hiszen a bőre se ér most már sokat a mi időnkben.

Mindez tökéletesen világos.

Kétségtelenül akad majd tudományért lelkesülő derék férfiú, a kit érdekelni fog sok mindenféle dolog, s egyebek közt Fofó sorsa, eredete, élettörténete s halála is. Nyomról-nyomra halad kutatásaiban s végre Tokió környékén, Japánban ráakad egy Fofó nevű családra is, a melyből harmincz-negyven év előtt egy fiatal ember egy európai utazóval eltávozott és sohase tért vissza. Néhány levelet még irt a tengerről, Dsiddából, Máltából, Marseilléből, de utóbb e levelek is elmaradtak s azóta se hire, se hamva. Tart majd e kérdéstről felolvasást is, melyet nagy érdekléssel hallgatnak hölgyek

és férfiak, a kik közt sokan el is határozzák, hogy elmennek majd Grammont hercege erdejébe s okvetlenül megnézik a szegény japáni sirját.

Már most, édes vajdám, én is ott leszek a felolvasáson s mint igazságszerető ember, nyomban felvilágosítom a tudóst is, a közönséget is. Tudod-e mi lesz ennek a vége?

Az lesz a vége, hogy engem úgy kilöknek a társaságból, hogy a lábam se éri a földet. Szerencsés leszek, ha a rendőrség le nem fülel s mint közbotrányokozót be nem zár.

Igy lesz biz az!

De visszatérek milanói lakásunkra.

Bizony az szegényes lakás volt. Feleségem tudta, hogy én már csak mindenkit szívesen fogadok magamnál s egyszer mégis elutasított egy hirneves vendéget.

Rotschild Adolf báróval Párisban jó ismeretségben voltam. Neki ugyan tíz millió frank jövedelme volt, nekem pedig csak tizennyolczezer frank, de azért, ha találkoztunk, kedveltük egymást. Ő csak egy hatvan éves családhoz tartozott, én pedig egy hatszáz éveshez: ez sok különbséget kiegyenlített. Már azért is, mert művelt, jómodoru s jókedélyü ember volt.

Ő is kiszorult Párisból s ő is véletlenül Milánóba vetődött. Pénze ugyan elég volt, de pénzügyi aggodalmi tán súlyosabbak, mint az enyémekek. Nekem a háboru nem igen árthatott, neki pedig sokat.

Egyszer nőmmel sétálunk a Viktor Emánuel gallérián, mikor elénk vetődik báró Rothschild. Alig pana-

szoljuk el egymásnak bajunkat, ő szeretetreméltó bizalommal meghívja magát hozzánk ebédre. Én még el se tudtam gondolni, mit feleljek, feleségem már nevetve felelt:

— Tudja, báró, én igen köszönöm szives bizalmát, de most nem fogadhatjuk mostani lakásunkon. Meg akarjuk tartani az ön jó véleményét, mostani szegénységünket pedig ön könnyelműségnek tekintené.

Igaza volt feleségemnek. Furcsa dolog lett volna, hogy én főzzek báró Rothschild számára ebédet, feleségem pedig tányért váltson s felszolgáljon. Főzni ugyan jól tudtam a magunk számára, de idegen számára még nem próbáltam.

Elmondtam ezt később Garibaldinak. Összeszidott érte.

— Hibázott ön, Gábor. Már én csak megvetem a történelmi arisztokratákat s azért, hogy szerencsések voltak születni, én semmi jogot és tekintélyt az ő számukra nem engedélyezek. De Rothschildékkal s a pénztözsérekkel szemben mégis becsülöm őket. Önnek ősei ezer év óta kormányoznak egy országot; voltak köztük hősök, hadvezérek, fejedelmek, szabadság bajnokai, rablók, gyilkosok, de mindig hatalmasok. Szóval, valódi arisztokraták. Ön is az. Önnek meg kellett volna mutatni, hogy ön előtt Rothschild akkor is csak ezer ismerősének egyike, mikor ön szegény s Rothschild véleményére akkor se ad többet, mint mikor gazdagon, fényüzéssel fogadhatja.

Ugy segéljen, igaza volt az öregnek. Egy galagonya-ágból faragott valami botot Kaprérán, mikor ezeket

mondta. Mégis csak fura jelenet lett volna az, hogy én, a hősök, hadvezérek, fejedelmek, rablók, gyilkosok, de mindig hatalmasok unokája, főzőkanállal, kötény-nyel és patyolat-sapkával fogadjam a száz milliók urát. Hiszen, ha csak egy fogadó-szobám lett volna: megteszem.

Tavaszig voltunk ebben a lakásban.

Időközben pár napot Fofóval haza jöttem, apámat meglátogattam. Puhatólództam a család hangulata iránt s kedvező jelenségek esetén egyengettem volna a házasságomban való megnyugvás útját. De sikerre nem volt kilátás. Testvéreim ugyan megnyugodtak volna, de ők apám nézetével ellenkezni nem akarhattak. S talán, ha ellenkeznek, annak se lett volna sikere.

Mikor kitavaszkodott s már nagyon kezdett az idő melegedni, a Como taván béreltem ki egy kis villát. Ratazziné villája volt ez a tóparton egy kis kerttel. Szépen s kényelmesen volt berendezve. Itt több hónapot töltöttünk. Jó levegő, bájos vidék s jó és nagy társaság, feleségem egészen felüdült.

Sok régi ismerősöm volt itt Párisból és Olaszországból, francziák és olaszok. Átellenben volt a Villa D'Este fogadó. Ez csaknem ismerősökkel volt tele. Csónakon jártunk át, hol ők hozzánk, hol mi hozzájuk. Sok szerenádöt rendeztünk a tavon.

Ez időben végződött a háboru s én nagyon nyugtalanul alig vártam a perczet, hogy Párisba visszamehessek. Hisz ott kellett hagynunk mindenünket két idegen cseléd kezén.

Ottani lakásom pedig jól be volt rendezve. Voltak

értékeim is. Butorok, fegyverek, gobelin szőnyegek, porcellán- és majolikarégiségek, ezüstök, néhány jó kép, vadászati trophaeumok, afrikai és ázsiai emléktárgyak. Mi lett ezekkel?

Alig hogy megjött a hír, hogy a poroszok elvonultak s a versaillesiak bementek Párisba: én is utra keltem azonnal.

Mikor Párisba értem, ott még minden a legnagyobb zavarban és rendetlenségben volt. A Commune még akkor dolgozott a legnagyobb tüzzel. De igazi tüzzel és igazi vassal.

Az igazat megvallva, én nem sokat törődtem a Communnal, miattam pusztíthatott, gyilkolhatott, gyűjthetett, valamint a kommünardokat is lőhették rakásra. Én csak lakásomat kerestem.

Lakásomat épen találtam. Egy porosz bomba ugyan keresztül ment rajta felülről lefelé, de kárt nem csinált. Mindenemet megtaláltam épségben, csak lovaimat nem. Azokat a mészárosok kimérték az éhező haza számára. Bizonyára jól megfizették az árát, de cselédjeim azzal be nem számoltak. Azt mondták, hatósági felhívásra kellett a lovakat beszoigáltatni.

Egy hónapig voltam ott dolgaim rendezni, azaz: minden értékes holmimat zálogházba vinni és sürgős apró adósságaimat kifizetni. Irtam haza apámnak és Gyula bátyámnak is, hogy valami nemzeti kölcsönrel vagy előleggel segítségemre legyenek; mert a háboru nemcsak Franciaországot tette tönkre, hanem engem is. Jött is segítség.

Kijött Pista öcsém. Ő ugyan értékeimet kiváltotta, de pénzt nem adhatott, lakbéremet meg elfeledte kifizetni. A vége az lett, hogy lakbérért elárverezték mindenemet, csak porcellánomat, feleségem ruháit és fehérneműit tudtam megmenteni. Adtak is akkor árvevényesen valamit képekért, gobelinért s diszfégyverekért és butorokért! A háboru és Commune után! Pista öcsém eljárásának iratai utóbb az ügyvédek kezébe kerültek. Ez volt még hátra. A mit ő jól csinált volna: no hiszen elrontották ezek. A végén 30,000 forintot számítottak be terhemre.

Párisi ismerőseimet, kik az ostrom alatt benrekedtek, mind meglátogattam s azután visszamentem Olaszországba, hol feleségemet megint betegen találtam.

A telet ismét Milanóban töltöttük, de akkor már jobb lakásra tettünk szert s fogadtunk szobalányt és szakácsnét is.

Nyár elején Genuába költöztünk át. Volt egy öreg kastély a tengerparton, nagy, de elhanyagolt kerttel, mely közvetlenül a tengerig nyult le. Ez volt a Palazzo Gnecco. Ezt béreltem ki fél évre. A kertből egyenesen a tengerbe lehetett menni fürödni. Használtuk is az alkalmat és a kényelmet naponként.

Egyszer azonban majd megevett a czápa. Távobbb usztam a csónaktól, mint kellett volna s egy czápa oda vetődött. Én nem láttam, de csónakosom észrevette s ordított és evezőjével integetett rám, hogy meneküljek. Végre észrevettem mit akar s erőm kimerültéig siettem a csónak felé. A czápa is észrevett és egyenesen

utánam rohant. Egyetlen másodpercnyi késedelem a kikerülhetetlen halált idézte volna elő. Már hanyatt fordult, hogy bekapjon, mikor én a csónakra kapaszkodtam. Hajósom a hosszú evezővel ütötte orron, még se távozott rögtön csónakunktól. De távoztunk mi tőle. Csak puska lett volna nálam.

Genuai életünk kellemesen folyt ekkor. Olasz s francia barátaim sereggestül látogattak. Sokat vitorláztunk, sokat halásztunk, zongora és ének mellett sok kedves estét töltöttünk. A hölgyek közt feleségem is énekelt. Szép üde és iskolázott hangja volt s néhány olasz, francia és magyar dalt kitünően énekelt el.

Társaságunkban gyakran részt vett Kossuth Ferencz is. Ő akkor vasuti felügyelő volt az olasz kormány szolgálatában s vasutai egy része arra a vidékre esett. Valahányszor arra jött s pedig gyakran jött, mindig fölkeresett. Vele egyébiránt s Lajos Tivadar öcsésével már gyermekkorunktól fogva barátságban álltunk.

A félév leteltével, az ősz végén ismét Milanóba költöztünk. Jó lakást találtam a Corso Venezián. A leghidegebb három téli hónapot itt töltöttük. Innen néhány napra haza is ellátogattam apámhoz és testvéreimhez. De csak egyedül.

Feleségem e télen se érezte magát jól. Az orvosok légváltozást ajánlottak. Elhatároztuk tehát, hogy Nápolyba megyünk. S minthogy hajón akartunk utazni, átmentünk Genuába.

Itt este szálltunk a hajóra. A hajó neve volt Principe Humberto. Valamennyi genuai ismerősünk mind kikisért

a hajóra s velünk maradt éjfélig. Éjfélkor kellett volna a hajónak megindulni, de késlekedett; azt mondták, még nem készült el a rakodással. Mi tehát kabinunkba vonultunk s lefeküdtünk.

Egyszer csak arra ébredek föl, hogy gurulok jobbra-balra. Borzasztó zivatar bömbölt odakünt. Kimegyek a kabinból, azt gondoltam, már Livornó felé járunk, de ördögbe, még mindig csak a liguriai partokat láttam. Kérem a matrózokat, mikor indultunk. Mondják hat órakor. Tehát hat órai késéssel. Délután négy órakor értünk Livornóba délelőtti tíz óra helyett.

Mikor a livornói kikötőben már nyugodtan állt a hajó: kérem, mikor indulunk innen? Esti 9-kor, volt a felelet. Nőmet karon fogom, gyere fiam, menjünk a városba ebédelni. Csónakra ültünk s kiszálltunk. Szakácsnénkat, inasunkat minden podgyászszal együtt a hajón hagytunk.

Megebédeltünk, megnéztük a várost, feleségem rendkívül kedves volt, sejtettem, hogy valami indítványa lesz. Egyszer csak előáll:

— Édes Gábor, ha belenyugszol, én gyalog ugyan elmegyek Nápolyba, de a hajóra én vissza nem megyek, mert ott én meghalok.

Szépen vagyunk. Egyszer akartam takarékoskodni s vasut helyett hajóval utazni. Az lett belőle, hogy most már az egész hajódíjat is, az egész vasuti díjat is fizetni kellett.

Benéztünk Flórenzbe.

Onnan kínos volt az utazás Rómába. Első osztályu

jegyünk volt, de annyian utaztak, hogy négyünket szorítottak be egy másodosztályu fél szakaszba. Így kellett tölteni az éjszakát. Én a földre feküdtem a bűdös lábak közé s ott voltam egész éjjel, hogy feleségem két ülőhelyet nyerjen. Természetesen ez se volt kényelmes, mert ki nem nyujtózhatott, az olaszok pedig ezenfelül mindig disputáltak és pöfékeltek. De azért feleségem nem panaszkodott volna a viláért sem, csakhogy a szárazon lehetett, nem a tengeren.

Rómába összetörve érkeztünk meg reggel s már a kiszállásnál sok ismerősre bukkantunk. Több napon át ott voltunk s megnéztünk futólag mindent. Egy régi ismerőssel, Stumm porosz huszárhadnagygyal is találkoztam, ki Németország részéről követségi ügyvivő volt a pápai udvarnál. Kemény protestáns, a ki magunk közt igazi huszárosan beszélt a pápaságról. Följajánlotta, hogy ő alkalmat szerez, hogy a pápát a vatikáni kerti sétája közben megláthassuk. Én bizony erre nem voltam kíváncsi, de feleségem igen. Igaz, hogy az öreg Pio Nono pápa akkor még egészen jó színben volt. Egy áldott, jóképü, öreg falusi plébánoshoz hasonlított.

Nápolyba este 9 órakor érkeztünk. Volt egy como-parti jó ismerősöm: Noja gróf, Monteleone herceg veje, ő már előre egy nagyon szép és előkelő lakást bérelt ki számunkra a Riviera Chiaján. Egyenesen oda mentünk tehát s szentül hittük, hogy cselédeinkkel együtt minden holminkat már a legjobb rendben ott találjuk.

Csalódtunk. Oly borzasztó idő volt a tengeren, hogy

szegény cselédeim csak másnap délben érkeztek meg. Mikor a Principe Humberto a tenger magasán mutatkozott, magam mentem eléjük csólnakon s vittem őket haza. Félholtak voltak, kivált inasom, a kit ágyba kellett fektetni, három napig mozdulni se tudott. Jó volt tehát mégis vasuton utaznunk.

E vihar alatt vitte el a tenger a nápolyi kikötő egyik jelentékeny részét.

Nápolyban eleintén nagyon jól éreztük magunkat.

Kitünő ismerősökre tettem szert. Ezek közül főlemlitem St. Arpino herceget, kivel később Párisban egy házban laktunk s barátságunkat ott is folytattuk. S főlemlitem a gróf Pilté-családot. Gyönyörű szép asszony volt a grófné, de tüdővészre hajlandó. Párisban velük is találkoztam utóbb, de a szép nő ott csakugyan meg is halt.

Nápolynak és környékének minden nevezetességét bejártuk. Vezuvot, Pompéjít, Sorrentot stb. De három hónapnál tovább nem maradhattunk ott, daczára annak, hogy lakásunk öt hónapra ki volt fizetve. Megkaptuk ugyanis, én is, feleségem is a nápolyi gyalázatos maláriát s ettől csak úgy szabadulhattunk, ha innen menekülünk.

Nápolyból én Pestre is kirándultam pár órára.

Ez volt csak a nevezetes kirándulás.

Nápolyban ugyanis véletlenül találkoztam Gyula bátyámmal s ifju nejével GeorGINÁVAL. Mindketten rokoni szivességgel fogadták feleségemet. Meg is látogatták, a mikor tehették, bizalmas órákat töltöttünk együtt s nekem úgy látszott, hogy családom hidegsége egészen fölengedt.

Beszéltem is erről Gyula bátyámmal s ő is helyeselte a pesti utamat, hogy a kibékülésre tegyek újabb kísérletet. Nyomban táviratoztam apámnak s nyomban indultam is.

Pestre érek. A vasutnál vár a palotából valami irnok-féle ember s jelenti, hogy a Vác városához czimzett fogadóban, a Nádor-utczán van számomra lakás fogadva. Kérem: miért nem apámhoz a palotába? Felelé: ő nem tudja, a kegyelmes gróf így rendelkezett.

Mindjárt az a gyanu ötlött agyamba, hogy családom bizonyára azt gondolta, hogy én feleségemmel együtt jövök, azért szállásoltak el engem a bécsi ügynökök és ökörhajtsárok szállodájába.

Azt hiszem, így is volt. Kedves apám nagyon hidegen fogadott s a mostani kibékülésre semmi reményt nem nyújtott. Anyám és testvéreim se tehettek semmit. Vagy legalább nem tettek.

Nem volt tovább mit keresnem hazámban és szüleim házában. Egy reggelit megettem, apámat, anyámat megcsókoltam s mentem vissza Nápolyba.

Hat órát töltöttem Pesten. Ezért utaztam négy napon át éjjel-nappal ide s négy napon át éjjel-nappal vissza. Időmet, pénzemet s érzésemet ilyen bolondul és szerencsétlenül nem tékoztam egész életemben.

A vasuton gondolkoztam. Fülkémbe félre ülve, a járó-keleőkkel s az andalgókkal és fecsegőkkel nem tördve gondolkoztam.

Ha társtalalan vagy; ha távol vagy mindenkitől, a kit ismersz s a kit szeretsz: aludnod kell vagy gondol-

kodnod. Kivált a vasut örökké mozgó s örökké zajongó odujában. A ki üzleten, tudományos rejtélyen vagy szerelmi ömlengésen törí fejét: annak könnyü a dolga. Számit, tünődik, képzeleg s a nélkül, hogy észrevenné, elrepül az idő s czéljához ér utazása.

De én tul voltam a szerelmi mámoron. Üzleti dolog nem volt a világon semmi. Tudományos kérdésekkel bajlódni pedig se tehetségem nem volt, se természetben nem állott. Én másról, mint önmagamról nem gondolkozhattam.

Mi is történt csak?

Ötödfélezer kilométer utat végzek ide-oda. Utazom éjjel-nappal szakadatlanul — elfáradva, kimerülve. Elhagyom egyidőre feleségem s szegény, de édes kis tanyám. Azért, hogy apámat és testvéreimet lássam, velük beszélgessek, rokonérzéseim kicseréljem s gyermekkorom vidám emlékű otthonát meglássam, benne magam kipihenjem. Az ósi palotát, a gyermekszobákat, serdülő korom játszó tárgyait, a csurgói kertet, az öreg fákat, a zöld mezőket: a hol születtem és növelkedtem. Mily édes lett volna, ezeket látni s a szerető szívek közt néhány napot boldogan eltölteni!

Nem vagyok költői lélek. A pityergés se természetem. De a kutyának is jól esik, ha évek mulva visszatér kölyökkorának tanyájára s annak árkait és bokrait befutkározhatja, egykori gazdájának kezét megnyalhatja.

Hát énnekem hogyan esett volna jól?

Hiszen én igazán szerettem apámat és testvéreimet.

Haza jövök messze földről, idegen országból s ime külvárosi bűdös szállóhelyen szállásolnak el s az apai hajlékban csak egy órányi pihenésre se hajthatom le fejem.

Ők hát engem nem szeretnek?

Vagy büntetnek, ha szeretnek is?

Mit vétettem én nekik?

El-el gondolkoztam gyöngeségemen, botlásaimon.

Házasságom nem volt botlás. Mért csináltam volna én vagyoni üzletet a házassággal, ha feleségem lehetett az, kit igazán szerettem? Hiszen háramlott én rám öthat milliónyi örökség. Nem kellett nekem a feleséggel se hozomány, se cég, se hivatal, se befolyás, se kenyér után áhitoznom. Ha már nagy urnak születtem, csak szabad nekem akkora fényezés, hogy az legyen élettársam, a kit én szeretek s a ki engem szeret.

Adósságom?

Hát hiszen volt pár százezer forintnyi adósságom. Mi az egy Károlyi grófnak? Vagy talán nem volnék én olyan Károlyi, mint testvéreim vagy nagybátyáim közül akármelyik? Hát ők nem csináltak fiatal korukban adósságot? Hát a magyar főurak nagy része nincs tele adóssággal? Eszterházy hercegnek nincs harmincz millió adóssága? S aztán nem ostoba tékozlásra csináltam én adósságot, hanem háztartásomra s néhány barátom mellett való kezességre. Hol itt a vétség, hol itt a botlás?

Akárhogy tűnődtem, sehogy se tudtam belátni, miért kelljen nekem, ha hazámba jövök, a »Vác városához«

koresmába szállnom s naponként ötven krajczáros szobában kuporognom. Hiszen az én véreimnek, a Károlyi grófoknak több mint fél millió hold földjük s legalább ötven kastélyuk van az országban s csupán Budapesten is öt-hat palotájuk. Egyetlen lakószoba csak akadhatna számomra ezekben.

Nem akadt.

Még mostanáig se akadt édes vajdám, a mikor e jegyzeteket csinálom. Ugy látszik, már akkor is volt valaki vagy voltak többen, kiknek sötét lelkében megfogamzott a terv, hogy apám és testvéreim segítségével engem koldussá s földönfutóvá tegyenek. De én akkor erre még nem gondoltam.

Nem is gondolhattam.

Nincs az a langeszü vagy az a buta ember, a ki ha jó gyerek és jó testvér, ilyen dolgot elképzelhetne apjáról és testvéreiről.

Hiszen most már tudom, nem is az ő tervük volt az eredetileg.

GENUÁBAN.

(*Milán Comello grófné. — St.-Dalmás fürdőben. — Orgyilkosság fenyeget. — Philomén. — Valsi barátaink. — Ducamp. — Ducamp halála.*)

Mikor Nápolyba visszatértem, még egy heti kísérletet tettünk, vajjon meg tudnánk-e szabadulni attól az átkozott maláriától? Nem tudtunk. Elhagytuk tehát Nápolyt végkép s minden podgyászunkkal és cselédeinkkel együtt visszaköltöztünk felső Olaszországba, a Rivierára, Nervibe.

Itt az ugynevezett Inrea villát béreltem ki szép kerttel s fölséges kilátással. Betegségünknek, mint ha ketté vágták volna, itt azonnal vége lett. Szép napok, kedves társaságok, a felüdülés korszaka: kedves emlékü idő az, melyet itt töltöttünk. Feleségem minden báját és kedvességét fejtette itt ki előttem naponként. Olasz, francia és magyar barátaink közül sokan fölkerestek.

Egyik magyar barátomról meg is kell itt emlékeznem. Csinos fiu volt, báró, később képviselő, némi kalandos természettel. Kijött Monte-Carlóba szerencsét próbálni s elvesztette minden pénzét. Ott ödögött néhány frankkal, mikor vele találkoztam; se játszani, se haza menni

nem tudott. Meghívtam hát vendégemnek. Szívesen elfogadta házam vendégszeretetét s heteket töltött nálam, míg végre hazulról pénzhez juthatott. Mikor utóbb haza jöttünk és családommal pörbe keveredtem, ez az én báró barátom feltünően került házamat és még csak egyetlen látogatást se tett nálunk. Nagyon sok ilyen egykori barátommal jártam így. Valamennyi a főrangúak közül való.

Volt Genuában egy nagyon kedves és nagyon jó benső barátném. Milán Comello grófné. Anyámmal ő még a negyvenes évek óta, tán több mint harmincz év óta élt barátságban, én is ismertem kis gyermek korom óta s benne is irányomban különös benső vonzalom fejlődött ki. Családias becéző néven neveztem Beppiná-nak. De-Marini ezredessel lakott együtt s vitt közös háztartást.

De-Marini Velenczében harczolt 1848-ban hazája függetlenségeért, a hős Manin oldalán. Később emigráns volt, Párisban élt s a magyar emigráció tagjaival is megismerkedett. Andrássy gróf, Bittó István, Irányi, gróf Karacsay, Gorove s a többiek jó viszonyban voltak vele. Feltünő szép és kedves férfi volt. Az 1859-iki háboruban a »Bourgogne« francia hajón vállalt tengerésztszti szolgálatot, mert ez a hajó is egyebek közt Velence ostromzárolására volt kiküldve. A villa-francai béke után Garibaldihoz csatlakozott, egyike a marsalai ezer hősnek, azután Medicis tábornok hadtesténél szolgált. Később átment az olasz haditengerészethez s ott mint sorhajókapitány tüntette ki magát.

Nagyon szerettem és becsültem. Mikor szegény Endre fiam született, Gyula bátyám volt keresztapja, de nem jöhetett a keresztelésre, tehát De-Marinit kérte fel helyettesül.

Ő volt tehát valósággal az én keresztkomám.

Milán Comello grófnénak élt a férje, csak különválva éltek. Egyszer a gróf és neje, mikor még együtt éltek, véletlenül valamely fogadó éttermében találkoztak az ismeretlen De-Marinival. A gróf heves ember volt, valami miatt nejével összepörölt s a nőt a társaság füle hallatára nagyon hangosan szidalmazta. Hangosan és parasztosan. De-Marini közbe szólt:

— Bocsánat, uram, e nemes hölgy iránt, itt előttünk, nagyobb gyöngédséget tanusíthatna.

A gróf dühbe jött.

— Mi köze önnek e nemes hölgyhöz? Tudja ön azt, hogy ez az én feleségem? Szabad kérnem jegyét?

— Önnek felesége lehet, mi előttünk nemes hölgy, én csak ismétlen figyelmeztetésemet.

Ezzel kieserélték névjegyüket s más nap megverekedtek.

A verekedés után, melyben a gróf sebesült meg, a gróf azt mondta De-Marininek:

— Ha ön feleségem lovagjává szegődött, most lesz alkalma állandó lovagjává lenni.

Elkergette a grófnét, ő maga pedig elutazott.

Ez után ismerkedett meg De-Marini Milán grófnéval, gyöngéd és nemes szerelmi barátság fejlődött ki köztük, házasságra is léptek volna, de a férj élt, tehát nem

lehetett. Barátságukat csak a halál szakította meg. A grófné 1883-ban halt meg. De-Marini gyászjelentését pedig tavaly¹ küldték el nekem.

Az időben, mikor mi Nerviben laktunk, De-Marini és Milán grófné Genua mellett egy kis városban, Recoban laktak együtt. Egy szép villában, melyet együtt rendeztek be. Ekkor és itt mutattam be nőmet Milán grófnőnek. Az első pillanatban megszerették egymást s nőmnek nem is volt jobb barátja haláláig, mint Milán grófnő, a kit azután ő is, én utánam, csak Beppinának nevezett.

Ez volt oka, hogy ekkor hosszabb időre állandóan Genuában telepedtünk meg. Anyám is kegyesebb volt hozzánk, feleségemmel is kibékült s ha feleségem nem lett volna olyan nyersen szókimondó s anyám iránt mindig tökéletes figyelemmel tudott volna lenni, hiszem, hogy családommal a béke helyreáll előbb-utóbb. Anyám ekkor maga gondoskodott arról, hogy itt állandó lakásunk legyen, ki is szemelte s át is vette számunkra Milán grófné egykori lakását s mi szíves köszönettel fogadtuk. Hiszen hazajönni Magyarországra nem lehetett, összekelésünk óta pedig örökké hazátlanul bujdosunk s örökké fogadóban laktunk. Nagyon is jól esett tehát az a különben nem nagy, de kedves lakás s mi jó kedvvel költöztünk bele.

Azonban nekünk a sors már nem akarta megengedni a nyugalmas otthonlétet.

Alig költözködtünk be kis lakásunkba: Genuában kiütött a kolera. Nőm különben is gyöngélkedett, lehe-

tetlen volt ott maradni. Orvosunk Bertani volt, Garibaldiinak barátja s szintén orvosa. Ő is erősen biztattott, hogy nőm csak menjen valahova. Épen nálunk volt egy barátom, Lestibondois, nejével együtt, ők is mentek Monte-Carlóba, hol szép nyári lakásuk volt, elvitték magukkal nőmet is. Én még ott maradtam némi dolgaim s a lakás elrendezése végett egy darabig. Bertani különben megígérte, hogy a kolera megszünéséről értesíteni fog.

Monte-Carlóban vagy egy hónapot töltöttünk.

Tudd meg édes vajdám, hogy én nem játszottam soha.

Nem mondom, hogy tréfából egyszer-kétszer a társaság kedvéért egy-egy aranyat oda nem dobtam, de a mi a játék, azt én nem üztem egész életemben. Se kártya, se fogadás, se gyöp, se verseny nem volt természetem. Sok szerencsétlenséget, de néhány szerencsét is láttam ott, de engem nem ingerelt egyik se. Nem tudom, ha megkapom örökségem, ha milliókkal rendelkezem, e tekintetben nem változott volna-e meg természetem? De nem hiszem. A tőzsdéről fogalmam se volt soha.

Egy hónapi otlletünk után türhetlenné vált a meleg. El kellett határoznunk magunkat, hogy elmegyünk valahová a hegyekbe.

Nizza mögött, mintegy husz órai kociút távolságra van az Alpések közt St.-Dalmas. Fönt a hegyekben, gyönyörű vidék, egészen félreeső hely, kitünő levegő. Ott már csak nyugodtan lehetünk, oda se kolera, se hőség,

se hitelező, se pénzevesztett játékos jó barát el nem talál. Van ott egy nagy katlan, óriási hegyektől körülvéve.

A katlan tele százados fákkal, szép pázsitokkal, gazdag vizü patakokkal. Egy régi nagy épület van ott, valaha zárda volt. Ez a hôtél, csak itt lehetett lakást kapni. Ide költöztünk tehát barátainkkal együtt.

Egy hónapot töltöttünk itt. De maradtunk volna tovább is, ha egy furesa eset közbe nem jön s ha valami ostoba fölfedezést nem csinálunk.

Egyik napon rosszul lett mindenki a nyaraló telepen. Hasfájás, szédülés, általános rosszullét érzése vesz erőt mindenkin. Általánossá kezd válni a vélemény, hogy utánunk jött a kolera. Hosszabb tanakodás után rájövünk, hogy csak azok betegek, a kik a reggelinél, nálunk ebédnek hívják ezt az étkezést, részt vettek. Ez nekem szeget üt a fejembe. Fölkeresem az orvost, figyelmeztetem s rögtön karon fogom, menjünk a konyhába, vizsgáljuk meg az élelmiszereket, fűszereket és edényeket. Egy kicsit vonakodott az orvos, de egy amerikai vendég a másik karját fogja meg s visszük, húzzuk, biztatjuk előre.

A konyhában nem sokáig kellett kutatnunk. Rögtön rájöttünk a rézedények tisztátalanságára. Minden edény tele volt rézrozsdafolttal. Ezen kívül nem volt kimosva egy se. Mindegyik tele volt ételmaradékkal. Ezen kívül is a piszok, szemét, rendetlenség leirhatlan. Csontdarabok, húszafatok, zöldségek, mállasztott baromfitollak hetek óta ott rohadva, áporodva földön, padon, asztalon.

Minden törlő-ruha piszok és szenny. No hiszen ilyen főzés, ilyen tisztaság való kolera elől menekülőnek.

Az orvost majdnem agyonütötték. A vendégek közt is nagy lett a ribillió. Egyszerre elindult vagy husz család. Minden kocsit lefoglaltunk, Mentonéba kocsikért izentünk, akkora lett az elköltözési buzgóság, hogy egyetlen vendég se marad ott, ha elég kocsi akad.

Nem is maradt. Másnap én is mentem.

Mikor már kocsink fel volt rakva, felülés előtt kimentem körülnézni a kocsit, hogy minden podgyásznak fel van-e rakva s jól van-e felkötözve? Nem veszjük-e el az úton? A mint nézegetem, inasom a hátam mögé sompolyog s fülembe súgja:

— Gróf úr vigyázzon, mert néhány percz múlva meg akarják ölni.

— Kit akarnak megölni te fajankó?

— A gróf urat.

— Kik?

— Az itteni emberek, a kiket megkárosított. Én jól látom ezt.

Ez az inas egy kis tizennégy éves nápolyi gyerek volt; — még Nápolyból hoztam a ficzkót, neki bizony a készülődő bravo-dolgokban s azok felismerésében lehetett valamelyes jártassága.

— De honnan gondolod mégis?

— Hallottam a konyhában a beszélgetésüket, már tüzesítik is a vasnyársat, azzal akarják leszúrni. Tüzes vassal.

Nem hittem ugyan, de mégis figyelmesebb lettem.

És csakugyan, a mint hátranézek, látom, hogy egy ember közeledik felém, két kezét háta mögött tartva. Rá kiáltok :

— Mit akarsz?

— Majd meglátja mindjárt.

Közeledik felém s nyomban rá másik három ember is. Rögtön eszembe jutott kis nápolyi inasom figyelmeztetése.

Elővettem revolveremet s az első emberre, a ki hátra tett kézzel közelgett felém, rácéloztam. Egyuttal rákiáltottam a többire is :

— A ki egy lépést közelit hozzám, lelövöm.

Lestibondois barátom épen kiáltásomra lépett ki az ajtón. Láta a jelenetet, rögtön két amerikait szólított oda, valamennyi revolverét vette elő s így mi is négyen voltunk.

Igen gyorsan lefegyvereztük az embereket. Annál, a ki hátratartott kézzel jött felém, egy izzó tüzes végű vasrud volt, méter hosszú. Kis nápolyi inasom tehát jól látott és hallott.

A lefegyverzett emberek arczáról azonban elfojtott düh sötétlett ránk. Azért mi a kocsikra nem ültünk, hanem asszonyainkat felraktuk s aztán mi, lövésre készen, gyalog kísértük a kocsikat a legközelebbi faluig. Ott az ügyet átadtuk a csendőröknek. Pár nap múlva bezárták a vendéglőt.

Az egész eset részletesen leírva megjelent a párisi »Figaro« hasábjain. Egyéb apróbb külföldi lapok pedig rémes meséket közöltek ezután, hogy St.-Dalmasban miként mérgezik és ölik rakásra az embereket.

Visszamentünk Mentoneba és Monte-Carloba.

Genuában még mindig pusztított a kolera, oda nem mehettünk, kénytelenek voltunk tehát a telet Nizzában tölteni. A Pension Milliében vettem föl egy kis földszintes lakást. Itt huzzuk ki a telet.

Ekkor jött hozzánk komornának az öreg Philomén. Azaz most öreg már, de akkor, tizenöt év előtt még nem volt öreg. Hivebb cseléd, mint ő, még nem volt a világon. Te is belátod, édes vajdám, ha elmondom történetét.

Nagyon sokat utazott. Mikor mint fiatal menyecske férjét elvesztette, beállott a Messagerie Imperial hajóra első komornának s négy évig utazott Marseilleből kiindulva Európa, India, China és Japán között. Két évig szolgált Japánban valami furcsa nevű ottani nagy urnál. Megbetegedett, a szolgálatból ki kellett állnia, haza jött Európába s Valsban huzódott meg, hol végre teljesen kigyógyult. Ezután került hozzánk s állandóan feleségem mellett volt. Észrevette azonban csakhamar, hogy az olasz étkezéshez nem tudunk hozzá szokni, arra kért bennünket, engedjük meg, hogy ő főzhessen is nekünk, szakácsnénk is lehessen s ígérte tüzzel, hogy ő azért jó komorna is lesz. — Így adta elő a dolgot. Később bevallotta, hogy ezt azért tette, hogy a szakácsnéra való kiadást nekünk megtakarítsa, mert észrevette, hogy néha pénz dolgában meg vagyunk szorulva. — Engedtünk kérésének.

Mikor szegény kis Endre fiam született, akkor meg arra kért esennen bennünket, hogy tegyük őt Endre

mellé. Megtettük. Oly hiven, buzgón, szeretettel ápolta kis fiamat, hogy azt elhinni alig lehet. De kis fiam is végtelen ragaszkodással csüngött rajta s pillanatig se tudott nála nélkül lenni.

Mikor kis fiam meghalt, mindig sirt. Néhány nap múlva sirva elém állt:

— Engedje meg a gróf ur, hogy én haza menjek. Itt én magam is meghalok, a kis gróf után megöl a bánat.

El kellett bocsátanom. Fájdalmam a nélkül is nagy volt s az ő örökké szomorú, örökké siró arcza még növelte fájdalmamat. Nyugdíjat adtam neki s elbocsáttam.

Sokszor voltam, jól tudod édes vajdám, oly helyzetben, hogy pontosan nem fizethettem. De akárhol vettem a pénzt, ha kölcsön kértem, ha megkoplaltam, ha zálogházból hoztam, a jó Philoméennek nyugdíját mindig pontosan fizettem. Haza ment Franciaországba, szülővárosába. Ez Firmini, St.-Etienne mellett.

Hogy, hogy nem, megtudta, hogy családommal perben állok, nagy anyagi bajokban vagyunk s hogy gyakran nélkülözünk. Irt levelet. Nemes szív gyöngédségével azt írta, hogy ha már a szegény kis Endre fiam mellett nem lehet, hát haza megy öreg szülőit ápolni s akkor se külön lakásra, se háztartásra, se a nyugdíjra nincs szüksége. Ha pedig szüksége nincs rá és meg se szolgálhatja: akkor tovább nem is fogadja el.

Nagyon meghatott ez a gondolkozás s alig tudtam rábirni, hogy azt a kis havi fizetést fogadja el. El is

fogadta, hanem egyszer csak nálunk termett 1886-ban itt Budapesten. Akkor már állandó lakásra tudtunk szert tenni s nagy örömmel láttuk, mint vendéget. De ő nem vendégnek jött, hanem — mint mondta — fizetését megszolgálni és azért is, mert ott Franciaországban senkit sem talál, a kivel szegény kis Endréről elbeszélgethessen.

Azóta nálunk volt, s te is jól ismerted édes vajdám. Ő volt tehát az, a kivel Nizzában összekerültünk.

December végén megszűnt a kolera Genuában. Bertani rögtön értesített, hogy most már mehetünk vissza. Vissza is mentünk nemsokára s valahára el tudtuk foglalni kis lakásunkat állandóan.

E lakás az Aqua Sola nevű kis téren volt, épen szemben azzal a ponttal, a hol most Mazzini szobra van felállítva. Magas földszint.

Sok baj, sok kellemetlenség, sok szomorúság ért minket e kedves kis lakásban. És mégis, mig élek, mindig örömmel gondolok rá vissza s emlékeimet, melyek hozzá kötnek, a mindig növekedő múlt csak kellemesebbé teszi. Itt volt életemnek legnagyobb és legisztább öröme, mert itt született s pár éven át itt növekedett kedves kis Endre fiam. Örök változással teljes életem s az özönnel rám ható lelki benyomások épen, sértetlenül, üdén hagyták szívemet az apai örömök iránt. Valami csodálatos, valami fenséges van ezekben az örömökben. Sohase gondolkoztam, de mindig mélyen éreztem ebben. Minden időm, minden óram, melylyel rendelkeztem, kis fiamnak szenteltem. Minden butor,

melyen fiam mászkált; minden küszöb, melyen átesett; minden sarok, minden falrész, melyben, mikor járt tanult, megkapaszkodott, kedvessé lett nekem.

De más okom is volt megszeretni kis lakásomat. Serdülő korom óta itt volt először állandó tanyám. Csak a gyermekkort töltöttem otthon s otthon is Pest, Csurgó és Nagy-Károly közt, gyakran utazva Bécsbe és Olaszországba még akkor is. Azután rám következett az örökös bujdoklás és költözés korszaka Európán, Áfrikán, Ázsián keresztül. Házasságom elzárta a hazámhoz és családomhoz vezető utat. Feleségemmel is örökké költözködtünk két országon keresztül. A költöző madárnak is két otthona van, de legalább nem több, mint kettő s az a kettő bizonyos. Nekünk nem volt egy se s eddig bizonyos és állandó épen nem volt.

Megérted-e tehát, édes vajdám, miért emlékezem én oly szívesen génuai lakásomra, a hol legalább néhány évet kedves nyugalomban töltöttem el s a hol a hitelezőkön kívül nem üldözött senki. Az igaz, hogy azok eléggé üldöztek.

Ezen a lakáson látogatott meg bennünket Gyula bátyám nejével, szegény Georginával és anyósával, előbb gróf Károlyi Edénével, most gróf Károlyi Sándornéval. Kedves, derék, jó, nemes asszony volt Georgina, egyedüli ángyom, ki szerény hajlékomat látogatásával megtisztelte. S nemcsak udvariasságát, hanem jó rokoni szívét is elhozta magával. Sok idő telt el azóta, meg is halt ő régen, de még ma is édes nekem erre a látogatásra emlékeznem.

Innen szoktunk hetenként átrándulni Reccoba, Milán grófné és De-Marini látogatására. Ők is itt kerestek föl bennünket gyakorta. Valamint többi barátom is. Megemlítem szegény Cambiasot, kivel nem egyszer kerestük föl Garibaldit s ki utóbb megőrült és meghalt. És megemlítem az öreg Dolfust, ki Olaszország egységeért s törhetlen szabadelvüségéért annyit áldozott és annyit szenvedett. Ő is meghalt régen.

Feleségem azonban mindig gyöngélkedett. Párisi nagy balesete óta csak nem tudott igazán fölépülni.

Egyszer már annyira volt, hogy semmit nem tudott enni. Az orvosok fürdőt ajánlottak. Egyik egy, másik másféle fürdőt. Ismertem én már a jó orvosok szokását. A hol tudományuk a betegség makacsságán hajótörést szenved: ott fürdővel állanak elő. A fürdön öt-hat hét alatt aztán a beteg vagy jobban lesz, vagy rosszabbúl. Ha jobban lesz: tanácsuk bevált. Ha rosszabbúl lesz: a fürdőorvos az oka. Olyan bizonyosan tudtam már ezt, mint a holnapi napot. De hát csak szót kellett fogadni.

Valsra határoztuk a menést. Feleségem már ülni se tudott. Matrácokat, vánkosokat kellett a vasutra vinni magunkkal s úgy lefektetni. Négy napi keserves utazás után végre oda érkeztünk, de feleségemet a betegség és az utazás annyira kimerítette, hogy úgy nézett ki, mintha haldokló lett volna. Kaptam is elég szemrehányást, minő lélek van bennem, hogy a szegény asszonyt így hurczolom s nem engedem otthon nyugodtan meghalni.

Azonban csoda történt.

Nőm, a mint a gyógykezelésbe belekezdett, napról-napra láthatólag javult oly hihetetlen gyorsasággal, hogy három hét múlva mind testi, mind szellemi üde-sége, mind kedélyének csapongó vidámsága teljesen visszatért. A negyedik hétben már ő volt a társaságnak egyik ünnepelt központja.

Társaságunk pedig csakhamar nagy lett s kiváló férfiak nem hiányoztak belőle. Ezek közt föl kell említenem Pouyer-Cartier volt francia pénzügyminisztert, a ki nemcsak szellemes, de egyuttal figyelmes férfit is volt s közte s köztünk nagyon bizalmas viszony fejlődött ki.

Egyszer egészen véletlenül furesa kérdést intézett hozzám.

— Nem világosíthatna engem föl édes gróf, miféle viszony áll fön Ausztria és Magyarország között?

Elnevettem magam.

— Hogy jut ilyen kérdés önnek eszébe?

— Kérdeztem már osztrákot is, magyart is, professzort is, követet is erre nézve, de minél többet magyaráztak, annál kevésbbé értettem. Két állam-e az egy; egy állam-e a kettő; szövetséges állam-e vagy államszövetség-e az a monarchia?

Ezek a kérdések mind arabul hangzottak az én fülemben.

— Hiszen ha én e kérdésekre felelni tudnék, nem gróf Károlyi lennék én, hanem valami penészes professzor. Én csak annyit tudok, hogy a magyarok szabadon

beszélnek Budapesten, az osztrákok pedig szabadon cselekesznek Bécsben.

Sokat politizáltunk, de én ennél tovább menni nem tudtam. Nem is akartam. Semmitől se irtóztam jobban, mint a politikai elmélkedéstől. Azóta ugyan én is belekeveredtem a politikába, de elmélkedni s kérdések fölött vitatkozni ma sem szeretek.

E helyett el kell mondanom egy hires tanáromnak s haláláig nemes jó barátomnak esetét, kivel e fürdőn összejöttem s ki mindvégig társaságunkhoz tartozott.

Ez volt Ducamp Eugén.

Feltűnt nekem egy félig ismerős, félig ismeretlen öreg ur, kit a sétányokon s a köztermekben gyakran láttam, mindig megnéztem, mindig ismerősnek véltem, de a kinek se neve nem jutott eszembe, se az, hogy mikor, hol, mily körülmények közt találkozhattam vele.

Szép, szabályos, okos arcz, hófehér szakállal. Kimerülten, betegen, szenvedő tekintettel, törődött, agg embernek látszatával mindig magánosan, félrevonultan, társaság nélkül ült vagy sétált csöndesen, vagy olvasgatott. Minden találkozásunk alkalmával rám nézett, mintha ismert volna, de meg nem szólított.

Ismert is ő engem, a mint később kitudódott.

Kérdőzködtem utána: ki az? A legnagyobb gyűlölettel és megvetéssel beszéltek róla, mint gyilkosról vagy tolvajról, zsebmetszőről. Közölték velem, hogy Lambessában fogoly volt, börtönben ült öt évig s egyike a leggonoszabb embereknek. Mindenki kerülte gondosan és tüntetőleg.

Én nem nyugodtam meg, tovább kérdezősködtem. Társaságom főleg bonapartistákból és legitimistákból állott a francia arisztokrácia köréből. Oly gyűlölettel emlékeztek róla, hogy azt nem tarthattam természetesnek. Észrevettem, hogy a gyűlöletnek politikai természete van.

— De mi hát a bűne?

A legitimisták azt állították, hogy nagy része volt Lajos Fülöp elkergetésében. A bonapartisták azt állították, hogy az államesiny alkalmával Louis Blanc és Victor Hugo táborához tartozott.

— No ez még nem a legnagyobb bűn, mondják meg önök valahára a nevét!

— Ez az a hirhedt nimesi képviselő, a parlament tagja, Ducamp Eugén.

— Ducamp! Az én egykori kedves tanárom, a kit 1862-ben, 1863-ban a genfi egyetemen oly szívesen hallgattam.

Rögtön eszembe jutott minden. Siettem hozzá, bemutatam magam s megkértem, tiszteljen meg azzal, hogy társaságunkban részt vesz.

— Nagyon köszönöm kedves gróf, kedves tanítványom. Én önt azonnal felismertem, de bemutatkozni nem akartam. Az ön társasága más politikai tábor, a mely nem tűr meg engem. Én indexen vagyok előtte. Nem akartam önnek kellemetlenséget okozni.

Sokáig vele voltam s végül megmondtam neki, hogy én a társaság véleményével nem törődöm, feleségemnek a legelső alkalommal bemutatom.

Ő, mikor a lambessai fogházból 1858-ban kiszabadult:

azonnal emigrált, de nem Anglia, hanem Svájc felé. Genfben tanári állásra jutott és megnősült. De most már nagyon megöregedett.

Az alatt, míg én vele sétáltam és beszélgettem, feleségem társasága csak nézett, csak bámult s el kezdett Ducampra pletykázni. Meg nem foghatták, hogy ilyen emberrel szóba állok.

Odamentem feleségemhez, a ki rögtön azt kérdezte, miféle jött-ment ember nyakába aggatództam?

Én magyarul elmondtam nőmnek, hogy régi ismerősöm, kedves barátom. Egyuttal elmondtam multját, nemes jellemét, mai állását, s kértem nőmet, hogy a mikor bemutatom, legyen hozzá különösen kedves és előzékeny.

Ehhez nagyon értett, ha akart, feleségem. Viszont, a kit nem akart társaságában látni: annak csodálatos hidegséggel és gyorsasággal tudott ajtót mutatni.

A mint átöltöztünk s ebédre lejöttünk, első dolgom volt Ducampot karon fogni s nőmhöz vezetni. E szavakkal mutattam be:

— Grófné, Ducamp képviselő, kiről annyit beszéltem s kiről ön is sokat fog majd nekem beszélni.

Feleségem nagyon szívesen fogadta s az asztalnál maga mellett mutatott neki helyet. Pár nap alatt a legbensőbb barátok lettünk s feleségem nem győzte eléggé dicsérni nagy műveltségét s kellemes társalgását.

A jég meg volt törve. A rideg nézetű és modoru arisztokraták egymásután kérték meg nőmet, hogy nekik Ducampot mutassa be. Nem volt séta, multság,

vagy kirándulás ezután, melyben Ducamp részt ne vett, sőt főszereplő ne lett volna. Kitünő zongorázó s hajlott kora daczára is gyönyörűen énekelt. Szép, tiszta, reszketés nélküli hangja volt s a francia, spanyol, olasz és svájci nemzeti dalokat egymásután énekelte. Egész társaságunkat elbájolta s feleségemhez magas tisztelettel ragaszkodott.

Elvégre az öreg Pouyer-Cartier is megkérte nőmet, hogy neki Ducampot mutassa be. Nőm azonban dévajon s minden párisi etikett ellenére Pouyer-Cartiert mutatta be Ducampnak. Sokat mosolyogtak ezen, de elvégre fürdőhelyen mindenki egyenlő Francia-, Német- és Olaszországban.

Ott igen, de nálunk nem. Valami furcsa ripókségnek tünt fel előttem az itthoni szokás, mely nemcsak Budapesten, hanem a magyar fürdőkön is születés, rang, foglalkozás és vallásfelekezet szerint különíti el a társaságokat, mintha a magyar társadalom különböző fajta juhnyájából állana, a melyek még a legelőn se lehetnek, még a zöldben se mulathatnak együttesen.

De azért mégis megtörtént, hogy tárgyamra visszatérjek, hogy a nagy bonapartista s Thiersnek híres minisztere, Pouyer-Cartier ettől kezdve a legbensőbb barátságot tartotta fenn a szélsőbaloldali Ducamp-al. S nem győzte előttem dicsérni, hogy minő művelt, nagy tehetségű és kedves ember ez.

Hogy vagyunk mi ezzel itthon édes vajdám? A ki a nemzeti kaszinóba jár: az ma igazi szélsőbaloldali emberrel szóba se áll. Már az nem hozzá való társaság.

Az is igaz, hogy mi meg ott vagyunk, hogy a melyik szélsőbaloldali meg a nagy urakhoz dörgölődzik, az meg már kezd elfajzani. Előbb-utóbb, titkon, vagy nyíltan mamelukká vagy klerikálissá válik. Nálunk, ugy látom, se a műveltség, se a becsület nem tudja egyenlővé tenni a társaság tagjait. Csak egy dolgot láttam, a mi összehozza a különben összehozhatlan elemeket s ez a kártya. S ez is csak addig, míg van elég pénz — elvesztteni való.

Hagyjuk azonban a hazai bölcselkedést.

A közel fekvő városban, Obenasban, volt egy híres fogadó. Azaz híres volt fogadósa, a ki egykor Párisnak első szakácsa volt. Egy napon Pouyer-Cartier nőm tiszteletére itt egy reggelit rendezett, nőmet kérte fel a háziasszonyi tisztre s egyuttal a vendégek kiválasztására és meghívására. Nőm egyik oldalán Ducamp ült, másik oldalán a házigazda, Pouyer-Cartier. Ducamp igen jól érezte magát s így szólt a házigazdához:

— Pouyer ur, ismer-e ön honfitársaink közt valakit, a ki képes lett volna kettőnket ily közel hozni egymáshoz?

— Kedves Ducamp, ha oly fiatalok volnánk, mint a grófné, az ő mosolyáért mégis csak kiirtanók egymást a világból, hogy a másiknak abból semmi ne jusson.

Ducamp erre nőmhöz igen szép felköszöntőt intézett, melyben igazat adott Pouyernek. Zajos tetszés kísérte a felköszöntőt.

Szivesen időzöm e nemes lelkü barátom emlékénel s ez téged ne untasson, édes vajdám. Majd meglátod a

végét s igazat adsz nekem, hogy még ily kicsiségeket is följegyeztem.

Ducamp oly jól töltötte idejét, hogy mikor két hónap elteltével eltávozott, egészen megifjodottnak érezte magát. Két évre rá újra találkoztunk Valsban, a mikor már kis fiammal együtt voltunk ott. Két hónapot töltöttünk el együtt igazi benső, bizalmas barátságban. Ragaszkodása hozzánk megható volt. Utoljára érezte magát igen jól, mert azután nem sokára kifejlődött gyógyíthatlan májrák betegsége, mely sirba vitte. A fürdön elmondta boldognak, boldogtalannak s kivált új ismerőseinknek a két év előtt történeteket.

Elváltunk. Többé nem láttuk egymást.

Egyszer csak gyászboritéku levelet kapok Genuában. Ducampnétól jött s tudatta velem férje halálát. De oly érzékeny szavakkal tudatta, hogy elfelejteni soha nem tudom. Levele így szólt:

»Kedves gróf ur! Kedves barátunk! Dicsőült férjem utolsó lehelletével és utolsó szivdobbanásával egyesülten használom e szavakat s azért ön megbocsát nekem. Halála előtt négy nappal ágyához hívott bennünket, nejét s gyermekeit, s azt mondotta: A mint meghalok: azonnal irjatok gróf Károlyi Gábornak, a földön leg-nemesebb barátomnak. Neki köszönöm életem utolsó éveinek minden örömét. Irjátok meg neki, hogy életem utolsó perczében nőm és gyermekeim könyei közt rá gondoltam s hálás lelkem hozzá szállt. Te pedig angyali nőm, a mikor én már nem leszek, a hányszor rám gondolsz: annyiszor jusson eszedbe hű barátunk. A hány

csepp könyved értem hull el: annyiszor emlékezzél meg ő róla is. Gyermekeimet pedig mutasd be neki, hadd simogassa meg fejét mindegyiknek s hadd fogjon kezét velük. Ő megteszi azt. Én pedig még nyitott sirom partjáról szives baráti hűséggel meghívom őt, valahányszor Párisba jön, oda szálljon hozzám versaillesi szerény házamba. Akkor én is otthon leszek. Áldja meg az, a ki jó lelkét teremtette.»

Igy szólt a levél.

Fájt a jó barát elmulása, de valami le nem irható boldogság volt éreznem, hogy neki örömet szerezhettem.

Mi ér többet, édes vajdám? Az élőknek jó kivánsága, vagy a haldoklónak utolsó áldása?

Baráti érzelmeket sok gézenguzra pazaroltam. Öröm volt-e, hiúság-e, önzés-e, nemesség-e, hogy azoknak, kik köröttem voltak, mindig örömükre törekedtem? Régi barátaim közül senki se maradt meg. Kit a halál, kit a távolság, kit rossz szive, kit gyávasága tőlem elválasztott. Te vagy mellettem és még néhányan. Új emberek valamennyien.

Az élőben mindig csalódhatunk. De az a baráti szó, mely a sir széléről röppen felénk, örökre hű marad.

De folytatom, a hol elhagytam.

Ducamp Párisba, mi pedig Olaszországba utaztunk.

* * *

Jegyzet.

¹ 1892-ben. A följegyzések első kötetét 1893-ban állította össze gróf Károlyi Gábor.

FIAM SZÜLETÉSE.

*(Vanetti urral leszámolok. — Bűnpöröm. — Velencei utaink. — Beppina halála. —
Endre fiam megszületik.)*

Valsi fürdőorvosunk azt a reményt élesztette bennünk, hogy a jövő nyáron valószínűleg nem mehetünk Valsba, minthogy a fürdő annyira helyreállította feleségemet, hogy a jövő nyáron bizonyosan anyai örömöknek néz elébe. Közöltem ezt genuai orvosunkkal, Bertanival, a ki feleségemet szintén teljes jó egészségűnek találta, de egyuttal kijelenté, hogy a valsi orvos jövendölése csak udvariaskodás volt, semmi egyéb. A mi egyéb-iránt nem zárja ki, hogy a jövő évre gyermekünk lesz.

A következő 1876-ik év nyarán csakugyan nem mehettünk Valsba, mert feleségem áldott állapotban volt, a valsi ut pedig hosszú ut lett volna s a valsi vizet használni amugy se lett volna szabad.

A telet Genuában igen jól töltöttük el, rendes Aqua-Solai lakásunkon. Minden héten kirándultunk Reccoba barátainkhoz s ők mi hozzánk. Szegény Milán grófné azonban mindig betegeskedett s napról-napra gyöngébb kezdett lenni. Én a legrosszabbtól kezdtem tartani.

A nyáron feleségemnek csak hűvös, tiszta levegőre volt szüksége s azért a nyarat Bagni di Lucca-fürdőben töltöttük.

Ezen a télen azonban volt egy kellemetlen esetem, a mit el kell mondanom. Hősködtem édes vajdám, kézzel-lábbal, mint valami korcsmai verekedő, de mentésem az, hogy a kényszerűség vitt reá.

Lakott Genuában egy Vanetti nevű ur, bankár és bizományi üzlet-tulajdonos, ki egyuttal az első magyar általános biztosító-társaság genuai főügynöke volt. Ismeretes egyéniség, de nagy széltoló s biztosító ügynöki állásánál fogva azt hitte, hogy neki joga van Magyarországot s minden magyart ócsárolni, gyalázní.

Ez az ur minden társaságban kedvezőtlenül nyilatkozott rólam. Azt állította rólam, hogy én nem vagyok igazi Károlyi gróf, ő ismeri Magyarországon az igaziakat, én jóformán csak bitorlom ezt a nevet.

No, e fölött csak nevettem, ezzel nem hozott méregbe. De azután uton-utfélen elkezdte a magyarokat piszkolni. A magyarok — mint mondani szokta — csak kanászok és utonállók, vagy szédelgők. Ez már boszantott s megizentem neki, hogy valahogy közelembé ne kerüljön, mert megránczigálom a fülét.

Néhány napra egy levelét hozta hozzám valaki, melyben egyenesen azt írta, hogy én nem vagyok gróf Károlyi, hanem egy bécsi menekült pinczér, feleségem pedig nem feleségem, hanem valami szökött pénztárosnő.

Ezt már nem hagyhattam megtorlás nélkül. Se engem,

se országom, se feleségem nem hagyja békén. Elhatároztam, hogy a jó urat alaposan megfenyitem.

Fölkerestem Cambiaso barátomat. Derék, bátor, kitűnő ember s jó pajtásom. Közöltem vele az ügyet s megkértem, legyen tanum, jőjjön velem, Vanetti urat meg kell fenyitenem.

Jött készséggel.

Vanetti lakása a Piazza Senarega terén volt. Lakása össze volt kötve üzlethelyiségével is, hol hivatalnokai voltak vagy tizenötven, idősb és fiatal emberek.

Vasárnap volt, délután 2 óra. A Senarega-tér máskor is a legnépesebb terek egyike. A sétálók nagy számban jöttek-mentek, sűrű-forrt a nép Vanetti lakása előtt.

Bementünk hozzá.

Emberei a harmadik szobába utasítottak. Ott volt a főnök. Ott ült az asztal mellett az utcára néző ablak közelében.

Oda léptem hozzá, kezemben tartom a levelet s kérdelem tőle:

— Vanetti ur, ön írta ezt a levelet?

Föláll, megnézi a levelet s elhalványodik. Hebegve válaszol.

— A levelezéssel nem foglalkozom, tessék a gróf urnak titkáromhoz fordulni, ő intézi az ily ügyeket.

— De ezt majd én önnel intézem el.

S e szóra úgy vágtam kétszer arczul, hogy neki esett fejjel az ablaknak, azt kitörte s feje kilógott az ablakon a piacra s ordított, mint a viziló.

Erre az utczáról néhányan betódulnak, a szomszéd

szobákból meg emberei rám rohannak. Jönnek rám, mint a felhő.

Tudnod kell édes vajdám, hogy én Párisban az okos, vagy nem okos francia szokások egyikéből, a kocsmai verekedésből egy diplomás vivómestertől rendes tanórákat vettem vagy fél éven át. Különben is magas termetű voltam, karjaim és lábaim pedig átkozott hosszúk. Épen alkalmas az öklözés és rugás betanulására. Ehhez jött még a fejjel dolgozás, mely a francziának, már tudniillik annak — a kinek, ép oly mesterfogása, mint a bikának, kosnak, kecskebagnak. A magyar parasztleány persze csak a fokossal, vagy furkósbottal tud bánni, de a francia kocsmahős fejjel, lábbal és ököllel. No hát mindezt én jól megtanultam.

Épen Vanetti testvéröcsese rohant nekem először. Fejemet lehajtom s mikor rám akar hajolni, koponyámmal neki megyek az állának. Négy fogát abban a pillanatban kibukta, maga pedig hanyatt esett. Ez alatt a pénztáros nekem esik szemközt s megragadja ruhámat. Térdemmel úgy ütöm hasba, hogy rögtön elájul és fölfordul. Egy harmadikat pedig úgy rugtam mellen, hogy két széken is keresztül esett.

Vagy tizenketten voltak még ellenem. Ekkorra már a dühtől a vér elfutotta szememet és se látva, se hallva, valamennyinek neki akartam rohanni. Szerencsére Cambiaso barátom megőrizte hideg véréét. S a mint a három-négy leütött ember láttára a többi egy pillanatra megdöbbsent s nem mozdult, megfogta kezemet s azt mondta:

— Most elég egyelőre Károlyi, menjünk.

Kilódit az ajtón, maga elállja az ajtót, kiveszi és megvillogtatja törét s odakiált Vanetti embereinek:

— Leszurom, a ki a gróf után megy.

S mindaddig feltartja őket, míg én az utcára le nem értem s a falnak nem támaszkodtam. Jött Cambiaso is, de utána az emberek is s ott a falnál megint körülvettek. Én azonban senkit közel nem eresztettem magamhoz. Azt megmondtam nekik, hogy elégtételt mindenkinek adok, de ha tömegesen jönnek rám, agyon ütöm őket.

Nem is mertek rám jönni.

Van egy öntudatlan borzasztó szokásom. Igaz, hogy életemben alig néhányszor fordult elő. Ha iszonyu harag és düh fog el, a nélkül hogy tudnám, ajkaimat összeszorítom s fogaim úgy csikorognak, csakugy har-sog. Cambiaso azt mondta, hogy ez tartóztatta vissza az embereket. Én ezt nem is tudtam.

Bántatlanul, kényelmesen sétálva mentünk lakásomra. Mire haza értem, már meglehetősen lecsillapodtam, sőt nevetni is tudtam.

Feleségem halálra volt rémülve. Neki már holt hiremet vitték. Nagyon kellemesen volt meglepve és nagyon meglepve, hogy minden karczolás nélkül, mosolyogva mentem feléje.

Canzio, Garibaldi veje, jó barátom volt, valamint Bizzon is. Ez a Popolo szerkesztője volt korábban, a nagy francia-porosz háboruban pedig Garibaldi had-segége. Ezeket rögtön fölkerestem s megkértem, hogy

legyenek segédeim, ha Vanetti ur vagy emberei elégtételért jönnek hozzám.

Dehogy jöttek. Eszük ágában se volt. Két napig hiába várakoztunk otthon. Hanem e helyett ügyvédek kezébe adott, panaszt emelt és 100,000 azaz százezer frank fájdalomdíj megítélését követelte rajtam. Kemény pör lett ebből.

Ügyvédjei hires ügyvédek voltak. Az egyik volt Gabella, az ügyvédi kamara elnöke. Úgy látszik, ekkor kezdődött meg az a szerencsém, hogy ellenem minden nagy pörömben mindig a kamara elnöke vitézkedik.¹ Másik ügyvéde Grafagni szintén hirneves genuai ügyvéd volt. Azonban ügyvédek dolgában én se maradtam hátra. Nekem meg három hirneves ügyvédem volt, barátaim így látták jónak. Bianone, Berio és Maurizio. Büntető bíróság tárgyalta az ügyet. Ugynevezett szenzációs pör volt. Az volt egyik szerencsém, hogy rám fogták, hogy én előre fegyverkezve vaskeztyűvel rontottam Vanettire. Ez nem volt igaz.

Bár bőrömrre ment a dolog, öt ügyvédnek, négy szakértőnek s egy államügyésznek a viaskodása nagy mulatságomra szolgált. Annyi törvényt idéztek összevissza ellenem és mellettem, hogy én sohase tudtam elhinni, hogy valamely országnak annyi törvénye legyen. Milyen egyszerű volt ez az én ügyem. Miért kellett ehhez annyi ügyvéd és annyi törvény? Órákig disputáltak például a fölött, mennyit ér egy kiütött fog és mennyit ér négy kiütött fog. Én abban a véleményben voltam, hogy négy kiütött fog négyszer akkora kár,

mint egy kiütött fog. Rám erőltették, hogy nyolczszor annyi kár. Akkor láttam, hogy a kiütött fog értéke is ugy növekedik, mint a gyémánté. Maig se értem ezt a bölcsességet.

Pedig hiába volt az egész vita, mert a bíróság elvégre is teljesen felmentett s még az én ügyvédeim díját is Vanettivel fizettette meg.

Különös véletlen volt, hogy ettől kezdve minden nap találkoztam az utcán Vanettivel. De nem sokáig. Valahányszor látott, oly indulatba jött, hogy rövid idő alatt megütötte a guta.

Ezt az esetet leszámítva, ez a telünk nagyon egyhangu volt. Törtük is a fejünket egy kis változáson s elvégre nem sikertelenül:

Milán grófnének volt egy nagynénje, az öreg Pappadopoliné Velenczében. Vele már régebből ismerősök voltunk s ez mindig hívott bennünket, hogy pár hétre látogassuk meg valahára. Ekkor végre ráálltunk.

Bucsuzni kirándultunk Reccoba szegény beteges baráténkhöz. Ekkor mondta Milán grófné e szavakat feleségemnek:

— Édes jó Amelim! Emlékezzél meg örökké arról, mit mondok én most neked, öreg, beteg barátnéd. Férjed családjától soha se várd boldogságtokat. Se herczegné, se grófné nem vagy, se milliókat nem hoztál magaddal. A ti számotokra nincs mentség. Haza ti nem mehettek soha. Édes anyósod is csak addig lesz képes hozzátok jó lenni, mig haza nem megy. Otthon ő se lesz képes rokonsága miatt. A magyar főurak is

olyanok, mint a német főurak. A ki nem »született«, azt nem ismerik. Te pedig nem vagy »született«. Gábor jóhiszemű becsületes ember. Ő mindenkiben bizik, testvéreiben pedig föltétlenül. Nem is azokban lesz a hiba. Hanem ilyen nagy családi ügyet elvégre tiszték, ügyvédek, ügynökök, birák végeznek. Azok pedig Gábort meztelenre vetköztetik. Az öreg Beppina mondja ezt neked, ki tégedet ugy szeret, mintha leánya volnál.

A szavakat sokkal élesebben mondta, mint itt leirom. Beszélt már nekünk így gróf Károlyi Ede unokatestvérem is egykor. Neki se hittem. Milán grófnénak egyébiránt egyben csakugyan igaza lett. A tiszték, ügyvédek, ügynökök és birák s még hozzá teszem, a miniszterek vetköztettek le engem. Testvéreimnek nem állott ez szándékjukban eredetileg.

Mind erről azonban később.

Nagyon érzékeny volt elbucsuzásunk. Elkisért Milán grófné a kert végéig egészen a vasúthoz.

Mikor elváltunk, feleségem vagy száz lépésnyiről visszanézett. Milán grófné még akkor is az elválás helyén állt és zsebkendőjét arczára tartva nézett utánunk. Feleségem egy csókot küldött vissza s ezt kiáltá:

— Isten veled!

Beppina kedvesen intett s azt kiáltotta vissza utánunk:

— Nem elég az Isten veled, mondd Améli, még egy viszontlátásra.

A vasuti kocsiban szomorúan ültünk egymás mel-

lett. Negyedórák teltek el s még egy szót se szóltunk egymásnak. Nőm egyszer csak azt mondja:

— Te Gábor, én nagyon félek, hogy szegény Beppinát nem látjuk többé, nem vetted észre, milyen rossz színben van?

Épen ezen gondolkoztam magam is. Én is nagy változást találtam a grófnén. Rögtön mondtam nőmnek, attól félek: rákja van.

Ily hangulattal értünk haza s másnap így indultunk Velenczébe. De elhatároztuk, hogy onnan sietünk haza, hogy életben találjuk. Ugy ült rajtunk az a gondolat, mint valami nehéz köd, hogy a grófnét nem látjuk soha többé.

Velenczében hat hetet töltöttünk és Pappadopoliné, valamint Comello gróf, Beppina testvérje, igen szívesen fogadtak bennünket és szórakozásunkra mindent felajánlottak.

Itt lettünk arról bizonyosak, hogy feleségem áldott állapotban van. Ez már nagy változás volt. Sietnünk kellett haza.

De sietnünk kellett azért is, mert Comello gróftól azt hallottuk, hogy Beppina fölött orvosi tanácskozást tartottak s az orvosok nála gyorsan fejlődő rákot találtak.

Rossz előérzetem nem csalt.

Genuába érve, a szerencsés hirt siettünk volna Beppinával közölni. Ugy örült volna ennek. Hányszor mondta:

— Jaj Ameli, ha nektek fiatok lenne, mennyire szeretném; ez még segítene rajtatok a családdal szemben.

Én is azt hittem. Mind a ketten csalódtunk.

De ő nem sokáig.

Pár napig pihentünk s aztán átírtunk Milán grófnéhez, hogy mehetünk-e már hozzá, sok kedves ujságunk van. Velenczéről is, magunkról is. Azt írta vissza: várjunk néhány napig, mert igen gyenge, majd meg erősödik s akkor jobban tud örülni.

Alig egy-két nap múlva sürgőnyt kapok Reccoból, küldjek jeget.

Küldtem, de magam is mentem azonnal.

Egy csomó orvossal találkozom. Rettentő komor arcuzal fogadtak. Közölték velem, hogy a grófnénak nagy vérvesztése volt s hogy igen rosszul van. Azt pedig nekem semmikép meg nem engedik, hogy bemenjek hozzá.

De én be akartam menni s gondolkodtam, hogyan ejtsem szerét. Ötletem támadt. Velem volt, mint mindenütt, Fofó kutyám. Ezt Beppina is jól ismerte s nagyon szerette. Mondtam Fofónak, ugasson örvendezőt. Rögtön megértette s rögtön teljesítette kívánságom.

A mint a grófné meghallotta a jól ismert hangot, azonnal mondta környezetének, hogy látni akar, mennék fel hozzá.

Nagyon kedvesen beszélgetett még velem. Kérte hajoljak hozzá. Megcsókolt kétszer.

— Az egyik csókot add át, Gábor, Amelinek.

Könyeim kicsordultak.

— Aztán el ne felejtsetek az öreg Beppinát. És el ne felejtsetek szavaimat, a melyeket én nektek mon-

dottam. Ha pedig egykor hazamentek Magyarországra, engem még egyszer ott, a hol fekszem, meglátogassatok.

Mélyen elérzékenyedtem. Nem jutott az se eszembe, hogy megmondjam neki: feleségem áldott állapotban van. Pedig ez lett volna utolsó öröme. De halálát oly közel levőnek még se gondoltam, s ő se. Utolsó szava az volt:

— Hozd el reggel hozzám Amelit. Még szeretném látni.

Siettem Genuába. Feleségemmel csakugyan megállapodtunk, hogy reggel az első vonattal Reccoba megyünk.

Késő volt. A vonat indulása előtt megkaptam a sürgönyt, hogy hajnalban meghalt.

Nem vártam a vasutat, kocsiba ültem s hajtattam ki azonnal. Szegény jó barátnémnak csak holttestét találtam már.

De-Marinit nem tudtam vigasztalni. Igaz, hogy belőlem is ki-kitört a mély fájdalom. A holtat ketten együtt fektettük a koporsóba. A koporsót tele raktuk virággal és apró cipruslombbal. A koporsót én szögeztem le s aztán feladtuk a vasútra, hogy Velenczébe szállítsuk a Comello-család sirboltjába.

Feleségem a genuai pályaudvarba jött ki, hogy bucsut vegyen a koporsótól. Olyan megtörtnek alig láttam még feleségem, mint akkor. Féltem egészségét és állapotát. Fájdalmát természetesnek találtam. Szegény grófné volt ugyszólván az első a magasabb rangu nők közül, ki nőmet mindjárt az első találkozásnál hű rokonérzettel s nemes barátsággal ölelte át. Oly kinos

volt az elválás a koporsótól, ma is fájdalmat okoz, ha rá gondolok.

Magunk maradtunk tehát Genuában.

Volt, volt ugyan ismerősünk is, barátunk is, de azok közt se De-Marini, se Beppina többé nem volt. Az ő kedvükért telepedtünk le állandóan Genuában s ők eltűntek mellőlünk.

Sokat tanakodtunk: mit csináljunk. Itt maradjunk-e vagy elköltözzünk? De hova költözzünk?

Haza nem jöhettünk. Családom kebelében az időjárás hidegebb, zordonabb volt, mint valaha. S aztán már mindenki belenyugodott abba, hogy Genuában el vagyunk temetve jól. Ha kimozdulunk: megint tele kiabálják, nem a család, hanem holmi hizelgők a világot rólunk, mint a kiknek nincs sehol maradásuk.

Ugy is veszett híremet költötték már. Kik, kik nem: nem keresem. Apám nevében egy hirdetést tettek közzé a hazai és külföldi hirlapokban, hogy én tékozló vagyok, rólam a család többé tudni se akar, semmit helyettem ki nem fizet. A kósza hír már megtett tengeri rablónak is, hamis kártyabarlang vezetőjének is. Sohasem játszottam pedig semmiféle kártyát. Mindezekről később apám alsó rendű tisztjeitől értesültem. A magasabb rendű tiszték később is féltek velem szóba állani.

Tékozló — én? Ez bántott legjobban. Hiszen volt adósságom, magam se tudom mennyi, az igaz. De ez csak uzsoraszám volt. Hiszen mikor adósságaim valódi összegét, azt a mit pénzben kaptam, a nyolczvanas években kifizették: ez az összeg alig ment háromszáz-

ezer forintra. Házasságom óta tehát egy évre alig esett 15 vagy 20 ezer forint valóságos pénz.

Hát hiszen ez is pénz. Holmi szerény polgárcsalád vagy hivatalnok megborzad ennyi pénz hallatára.

De hát volt édesapámnak vagy 30 milliányi vagyona s rám is nézett vagy négy-öt milliányi örökség. S ha már gróf Károlynak születtem: hát bizony engem annak neveltek is. Ha szabóvá vagy gépészsze nevelnek: hát lettem volna, ugy hiszem, meglehető s szabó vagy gépész. De mágnássá neveltek, még pedig gróf Károlyivá. S olyan mágnás, olyan gróf én is csak lettem, mint kevés kivétellel a többi.

Mért lettem hát tékozló? Hogy keveredtem én abba a hirbe? Bizonyára nem azért a hitvány husz, huszon-ötezer forintért, a melyet évenkint magamra és családomra valósággal elköltöttem.

Feleségemet nagyon szerettem. Ez volt gyöngeségem. Jobban szerettem, mint millióimat. Jobban szerettem, mint örökségemet. De hát gyöngeség ez? Hát annak a nőnek, a kit életben, halálban igazán szeretünk, ha módunkban állana, nem a csillagos ég ragyogó kelméjéből szabatnánk sétaruhát?

Én azt tettem volna. Én nem ismertem akkor más életcélt, mint feleségemnek és szegény kis Endre fiamnak örömére lenni.

De hát nem érzelgek, édes vajdám. Te is vad hazafi vagy. Mindig azt mondod: jöttem volna haza s éltem volna családom mellett a haza közügyeinek is. Meglehet, jobb lett volna. De nekem ezt a tanácsot nem

adta senki. Sőt mindenki az ellenkezőt tanácsolta. Minél távolabb Magyarországtól — ez volt a jelszó.

Elvégre Beppina halála után a sok tanakodásnak az lett a vége, hogy feleségem lebetegedése előtt Genuából nem mozdulunk s azután majd meglássuk, mit csinálunk.

Mikor a nagy hőség beállott, megint Luccafüldőbe mentünk, hol nőm elég jól érezte magát.

Innen Milanóba mentünk néhány napra, hova szegény buslakodó barátunk, De-Marini is ellátogatott. Azt a néhány napot együtt töltöttük. Genuába októberben mentünk vissza. Vissza is kellett rendes lakásunkra mennünk, mert nőm novemberre már várta lebetegedését.

November 8-án a Paganini-dalműszínházban az Álarczos bált adták. Ott voltunk az előadáson s onnan, minthogy lakásunk onnan nem messze esett, gyalog mentünk haza. Éjjel nőm rosszul lett. Hajnal felé magához hívott s közölte velem, hogy a vajudás fájdalmait érzi. Orvost, bábát már korábban szemeltem ki magamnak. Gyorsan felöltöztem s magam futottam először a bábáért, aztán az orvosért. Az orvos volt Gerci tanár. November 9-én reggeli 9 órakor, épen vasárnapon született meg kedves kis fiam.

Életem legnagyobb öröme s azután mikor meghalt, életem legnagyobb fájdalma. Hét és fél évig élt nekünk, de mi e hét és fél éven át egyedül neki éltünk.

A góthai Perthes-féle grófok könyvében fiam születése november 12-ére van téve. Nem tudom, ki küldte be

s honnan vették ez adatot, de ez tévedés. A születés 9-én történt.

Sokat tanakodtunk a fölött, mi nevet adjunk neki. Öt-hat név is fölmerült, végre megállapodtunk az Endre névben. Nekem azért tetszett, hogy őseim közt élt Kun László király idejében egy Endre, a kit Ördög-Károlynak neveztek.

Ezentul pedig, édes vajdám, ha szegény jó kis fiamról irok: tarsd azt természetesnek. Mért ne lennék én is olyan apa, mint a zsidó, a ki fiában mindjárt Rothschildet lát, ha zsebpénzét a fiu két napig nem költi el és leányában mindjárt Blahánét ösmeri fel, mihelyt a leány zongora mellett visitani kezd. Mert hát én is azt mondom, hogy az én jó kis fiam a csodagyerekek közé tartozott.

Fél éves korában már beszélni tudott. Két éves korában kedvessége és okossága korához képest alig ismert határt. Három-négy éves korában mindenki bámulta őt, a ki csak megismerhette. Magyarul, olaszul, francziául már ekkor folyékonyan, fennakadás nélkül beszélt. Csak találkoznál olyanokkal, kik ismerték, hogy mind ezt ne tőlem, vakon szerető apjától hallanád. Édesanyámat is egészen elbájolta s édesanyám is nagyon szerette őt.

Négy és fél éves volt akkor, a mikor barátságba keveredett az öreg Garibaldival. Persze nevetnivaló ez a dolog. Garibaldi őt mindig »az én kis magyar barátom«-nak, ő pedig Garibaldit mindig »az én jó barátom«-nak nevezte.

Hogy mikor és mily körülmények közt támadt e

barátság: el kell mondanom. Szép napom volt ez nekem is, de szép napja Genuának is. Ekkor igazán kedvemre bántam el a papokkal és a klerikálisokkal.

Jegyzet.

* * *

¹ Itt gróf Károlyi Gábor arra czéloz, hogy nagy örökségi pörében is az ügyvédi kamara akkori elnöke, Hódossy Imre képviselő volt ellenfeleinek ügyvédje.

EÖTVÖS KÁROLY.

BARÁTSÁGOM GARIBALDIVAL.

(Meglátogatom Garibaldit Caprera szigeten. — Garibaldi Genuában. — Fiam Garibaldinál. — De-Marini kertje. — Bonbonnel. — Apám terveit. — A cselszövények.)

Garibaldi a maga kis kopár szigetén, Caprerán lakott. Egyszer már voltam nála ott. Többen mentek látogatására az olasz-osztrák háboru után ugy másfél év mulva. Volt ezek közt néhány barátom is. Én is hozzájuk csatlakoztam. Az ősz tábornok ismerte anyámat s hirtől legalább engem is.

Nagyon egyszerű, szerény ellátással, de nagyon szívesen fogadott bennünket. Az igaz, hogy annyi sajtót oly rövid idő alatt, mint nála, sohase költöttem el. Mikor engem bemutatott neki, megrázta kezemet.

— Ah kedves grófom, egykor ábrándoztam arról, hogy én a Duna és Tisza partján az ön hazája függetlenségeért harcolni fogok valamikor. Most már nem hiszem. Most már magyar barátaimmal is keveset érintkezem. Elköltöztek közelemből.

Nagyon kedvesen emlékeztem e találkozásra mindenkor. Kitüntetett azzal, hogy sokat társalgott velem. Elmondta, hogy a mikor a nápolyi királyt elkergette

s ő bevonult Nápolyba: ő maga is magyar szeretett volna lenni.

— Volt két század huszárom. Csonka századok, de magyar fiuk. Teringettét, ezek aztán derék gyerekek voltak. Majd az eszét vesztette a nápolyi nép, mikor ezek engem Nápolyba bevittek.

Sok érdekes apróságot beszélt, de most már, annyi idő után, pontosan előadni nem tudnám.

Minő ember volt ez! Egész ruházata nem ért öt forintot. S minő hős! Minő hazafi!

Egyszerü nyári lakása fölött volt egy köves domb. Fölmentünk oda. Olaszországról volt szó. Végig nézett a tengeren, Róma felé.

— Ah barátim, az a francia sereg s az a sok átkozott pap. Addig ez a sziget még nem egészen az enyém, mig Rómát ki nem tisztítjuk.

Akkor még Rómában volt a megszálló francia sereg.

1880-ban Genuába jött az öreg tábornok. Öreg volt már, bajusza, szakála, szemöldöke őszbe csavarodott. Előre tudatták jövetelét.

Barátaim s a kiválóbb olasz hazafiak közül Canzio, Gattorno, Bizzoni, Boneyra és többen összejöttünk tanácskozni a fölött, miként rendezzük a tábornok fogadtatását és bevonulását. Különösen megállapodtunk abban, hogy egy hajót fogunk fölszerelni s azon elébe megyünk, továbbá az egész várost, a mennyire lehet, diszbe öltöztetjük, s végül az egész ünnepélyesség központja s a rendezés irodája az én lakásom legyen.

Én akkor a Via Román laktam, egy háznak első és

második emeletén. Ugyanannak a háznak földszintjén és emeletközén volt a királyi postahivatal, a kapu fölött hatalmas államczimerrel. A fogadtatásnál fontossá lett az a véletlen, hogy lakásom és a postahivatal egy házba esett.

A mint Garibaldi látogatása közhirré lett: azonnal nagy mozgalom indult meg Genuában. A hazafiak vagy más szóval a szabadelvűek nagy és fényes fogadtatásban akarták a tábornokot részesíteni. Olyanban, a minőt az ország felszabadítója és első hőse igazán megérdemel. Viszont a klerikálisok e törekvés megghiusulására mindent elkövettek. S a klerikálisokkal tartott nagy részben a nemesség is, a Circolo dei Nobili.

Az ősz tábornok már régóta csöndes ember volt. Már régóta ugy hívták: a caprerai remete. Igaz, hogy a klerikálisok maguk közt csak banditának nevezték. Olaszország már fölszabadult és egységessé vált. Rómában a királyság volt az ur s nem a pápa. Tíz év mult már el, a mióta első nagy hősére nem volt szüksége az olasz nemzetnek. Öreg is, rokkant is volt már a hős, menni se igen tudott. Csoda-e, ha már rágalmazói is akadtak? Csoda-e, ha már a klerikálisok Genuában az utcán is meg mertek jelenni? Sőt csoda-e, ha párt akadt Genuában Garibaldi diszes fogadtatása ellen?

Nos hát ezt a pártot meg kellett szégyeníteni.

Első dolgom volt lakásom feldiszítése.

Volt anyámnak Vicenzában egy nagy szép uj selyem magyar zászlója az ország czimerével és egy ugyanakkora családi zászlója a Károlyi-család szineivel, vörös

és késsel s a családi czimmerrel. Táviratoztam ezekért s anyám rögtön elküldötte. Ezeket kitűztem a második emeletre. Leérték a földig s eltakarták a postahivatalt. A két lobogó közepére kitűztem egy igen szép olasz zászlót.

Az emeletet és az erkélyt pálmákkal és rózsákkal raktam meg s egyuttal tele aggattam lampionokkal és gyertyával, úgy hogy egész házam igazán szépen látszott nappal is, éjjel is.

Déli tizenkét órakor érkezett a fellobogózott kikötőbe a tábornok hajója. Az öreg urat széken emeltük ki a hajóból s tettük kocsijára. A kocsi csak lassan haladhatott befelé az ezer meg ezer főből álló tolongó, éljenző lelkesült nép között.

Hogy mentek hozzá férfiak, asszonyok, gyerekek kezét fogni, kezét és ruháját csókolni!

A tömeg közt megismerte egyik hőst, a marsalai ezer egyikét. Megállította kocsiját.

— Ah derék bajtársam, jöjj ide, ölelj meg engem, öreg bajtársadat, öreg vezéredet!

Az ember fölállt a kocsihágra s a tábornok megölelte, megcsókolta husz év óta nem látott s mégis fölismert közvitézét.

Örömeben, lelkesülésében sirt és őrjöngött az a heves vérű olasz nép. Hány csecsemőt tett a tábornok ölébe egy pillanatra édes anyja, hogy ő csókolja meg! Ez nagyon megragadott engem is.

Én azonban előre siettem, lakásomra. Erkélyem és ablakjaim tele voltak ismerősökkel. Ott volt termé-

szetesen feleségem és kis fiam is. Mindenkinek kezében virágcsokor vagy legalább egy rózsa.

Hogy a királyi postahivatal épülete annyira fel volt diszitve: ennek meglett a nagy hatása. Mindenki azt gondolta, hogy a királyi udvar is diszes fogadtatást óhajt vagy talán meg is rendelte azt. Egymás után bujtak ki a zászlók és szőnyegek és emberfejek és gazdag piperéjű hölgyek az ablakokon és erkélyeken. Egyszerre zászlóerdővé vált az egész Via Roma és az Assarotti. Sőt még a Circolo dei Nobili is kitűzte zászlóját mindenütt.

Jött a tábornok kocsija. Kocsi és lovak már akkor tele virággal. A tábornok mellett egykori hadsegéde Gattorno, az előülésen szintén hadsegéde, Bizzoni ült, a Popolo szerkesztője akkor. Róla már másutt is emlékeztem.

Mikor házunk elé ért, feltűnt neki a két idegen színű zászló. Kérdezte, miféle lobogók azok. Bizzoni megmondta, hogy az egyik a magyar zászló, a másik a gróf Károlyi családi lobogó. Főlnézett ránk, nagyon kegyesen üdvözölt bennünket s a csokrot, melyet feleségem dobott kocsijába, a mellére tűzte.

Este az egész város ki volt világítva. Nagy ünnepnapja volt ez Genuának.

Másnap tisztelegtem az öreg urnál.

Tisztelgés után hazamentem, Endre fiamat kézen fogtam s vittem az utczára. Fiam negyedfél éves volt.

Bemegyek egy boltba szivart venni, ott találom Menottit, Garibaldi fiát. Kis fiam hozzám fordul.

— Papa kérlek, mutass be engem a tábornok úrnak.

Megtettem. Menotti a lehető legkedvesebb modorban szívesen fogadta fiam bemutatását. Pár szó után azt mondja fiam Menottinak:

— Tábornok ur, kérem, vigyen el engem és mutasson be kedves apjának, Olaszország hősének, mert én nagyon szeretnék vele megismerkedni.

Menotti egészen elbámult a csöpp emberkének komoly föllépésén. A másik pillanatban fölkapta s össze-vissza csókolta.

— Gyere csak kedves kis barátom, mindjárt menjünk az öreg urhoz, ő is nagyon fog örülni, ha ily fiatal emberkével megismerkedhetik.

Ugy történt.

Azonnal mentünk Canziohoz, a tábornok vejéhez. Itt lakott a tábornok. Menotti rögtön bemutatta neki kis fiamat.

Garibaldi többször megcsókolta s beszélgetett vele.

— Aztán miért siettél úgy velem megismerkedni kis magyar barátom?

— Papa nagyon szereti önt, sokat beszélt önről s én látni akartam, a kit a papa olyan nagyon szeret.

Garibaldi hol olaszul, hol francziául beszélt vele s kérdezte:

— Jól beszélsz te mind a két nyelven?

— Jobban beszélek magyar nyelven.

Az öreg úr bámúlt s igen, igen nagyon megszerette fiamat. Adott neki egy csokrot, hogy vigye és adja át mamájának a csokrot és üdvözetét is és egyúttal kérjen

engedelmet arra, hogy ne otthon, hanem nála uzsonnázzék.

Feleségem örömmel engedte meg.

Ettől kezdve Garibaldi minden napra magához hívta fiamat látogatásra s néha ott tartotta egy-két óráig is. Mindig vele beszélgetett.

Az elutazás és a búcsúzás igen érzékeny volt. A hős többször megcsókolta fiamat. Búcsú szava ez volt, még akkor mindjárt leirtam:

— Kedves kis magyar barátom, ne felejtse el Garibaldit, a te öreg barátodat. Többet aligha látjuk egymást. Te majd megnősz, nagy emberré leszel, de gondold reám akkor is. És ha majd rosszat hallasz az öreg Garibaldiról, ha nem él is már a te öreg barátod, védelmezd meg őt, ne engedd, hogy róla rosszat beszéljenek. Mondd meg azt azoknak, a kik rosszat akarnak mondani: hallgassanak el, mert az öreg Garibaldi igazán szerette hazáját, igazán szerette a kis gyermekeket és igazán szeretett engem, nekem jó barátom volt.

Érzékenyen megcsókolta fiamat s bozontos szemöldökű szürke szemeiből egy pár könnyesepp hullott fiamra.

Szegény jó kis fiam megérdemelte e világtörténeti alaknak, e nagy és nemes léleknek búcsúzó könnyeit. Csakugyan nem látták többé egymást soha. És én se láttam többé Garibaldit.

De kis fiam sohase felejtette el többé őt.

Egykor beteg volt, az ágyat kellett őriznie. Ágya felett a falon Garibaldi képe függött. Az a képe, emlékszel rá édes vajdám, mely most ott függ a pipázó

szobába vezető ajtónál balra. A melyen az ősz tábornok ágyban ülve; betegesen van ábrázolva, a mikor lábát Róma elleni hadjáratában, csata közben meglőtték.

Volt feleségemnek egy vakbuzgó barátnéja, valami olasz örgrófné. Ez meglátogatja Endrét s meglátja a képet a falon. Oda szól feleségemnek:

— Oh grófné, miként lehet a kis Endre feje fölött egy istentagadó képét tartani? A Madonna kellene oda vagy a Megváltó.

Kis fiam egészen haragba jött e szavakra. Haragjában neki vörösödött.

— Meg nem engedem örgrófné, hogy Garibaldirol így beszéljen. Ő nekem jó barátom volt. Kérem, hogy ő róla szépen beszéljen, különben megmondom papának s ő épen nem tűri el.

A marquesa csak elbámúlt e komoly és határozott tiltakozásra! Öt vagy hat éves gyerektől.

— Oh grófné — szólta aztán feleségemnek — elpusztul a világ. Így nevelni a jövő nemzedéket!

Engem kis fiam egészen Genuához kötött. A hol ő volt, onnan elmozdulni nem jutott aztán eszembe. Egészen neki éltünk. Én minden gondomat neki szenteltem. Nagy örömmel fizetett meg érte. Elvittem különben egyszer Valsba is, Requaróba is. E fürdők igen jó hatással voltak rá.

Legtöbb időt töltött azonban Reccoban, hova öreg De-Marini barátunk visszatért s hol virág-ápolással, kertészkedéssel foglalkozott. Volt néhány szép narancsfája és pálmája is. Mikor csak megengedte az idő, ide

mindig átment elmaradhatlan dadájával Philoménével s gyakran heteket töltött. A jó ezredes azt akarta, hogy mindig ott legyen.

— Édes kis Endre barátom, — mondta fiamnak, — a mikor te itt vagy, akkor itt nálam te vagy az úr. Tied minden s te parancsolsz mindenben és mindenkinek.

Valami kedves furcsaság volt öreg ezredes barátom kedélyében.

Szenvedélyes virágkedvelő volt. Mindennap megnézte minden bokrának és fájának minden virágát s talán azt is tudta, kertjében hány eleven falevél, hány virágszál van. Azt mondta nekem, sok tengerészt ismert, a kiből, mikor a szárazra és nyugalomba került, ez a szenvedély támadt föl.

— Nagy bűvész a tenger — ugymond — kedves barátom, az ember lelkét magához szivja egészen. Nőt és virágot nem ismer a tenger, nem is engedi magához közel jönni. De ha a tengerész lelke végkép el nem fásul vagy meg nem romlik, a mikor a kor és gyöngeség kiszorít bennünket e poros világba, a lélek mélységein mégis ott szunnyad egy szikra, mely lobbot vet s mely az asszonyért és a zöld füért, lombos fáért, nyiló virágért lángol. A nőnek rajongóit s a zöld lombnak és nyiló virágnak imádóit ott találhatod meg legjobban az elaggott tengerészek között. Pedig az élet alkonyában mozognak már.

Hogy őrizte, hogy féltette öreg barátom a maga zöld kincseit. Hogy óvta hernyótól, békától, még a madártól is, hangyától is. Hátha valaki virágágyait

össze merte volna tiporni vagy tépni. Talán belélövöldözött volna.

És az én kis Endre fiamat annyira szerette, hogy őt fölszabadította mindenre. Még narancsfáinak virágát is téphette volna kedve szerint. Még annak is örült volna De-Marini.

Igaz, hogy én ravaszkodtam. Kis fiamat betanítottam arra, hogy akármit enged meg az ezredes bácsi és akármire biztatja, a virágot le ne gázolja és le ne tépje, hanem ha mégis megkivánja, mindig tőle kérjen egy szálat. De azért engem el ne áruljon, hogy így beoktatam. Philoménének is figyelmébe ajánlottam ezt.

Kis fiam végtelenül okos gyerek volt s figyelmes és szófogadó. Így aztán ezredes barátom sohase bánta meg, hogy őt a kertben mindenre fölszabadította.

Áldott kis fiam, miért is kellett neked oly hamar elmulnod!

Mindenkit elbájolt, mindenkit meghódított jó kis fiam.

Párisban később bemutatam Bonbonnel régi afrikai barátomnak. Őt is úgy elragadta. Elmondatta vele összes vadászati élményeit. S az öreg elmondta hűségesen.

— Édes barátom, — szólt egykor hozzám, — az én kis Endre barátoméért még egyszer felkeresem az Atlaszt és bejárom a Dsebbel-Aures hegységeit. Igrérje meg önnekem, hogy ha Endre 14 éves lesz, egy évig átengedi nekem oroszán-vadászatra. Azt akarom, hogy az én vezetésem mellett lőjjön oroszánt s így legyen fölszentelve az ifju kornak.

Jó Bonbonnel öreg barátom azután is mindig nagy figyelemmel és gyöngédséggel ápolta barátságát kis fiammal, a míg csak élt.

Életem időrendjétől azonban messze kalandoztam el. 1877. évi február 15-én írta alá apám végintézkedését, melyben engem kitagadott és köteles részre szoritott, sőt köteles részemet is megszabta, még pedig félmillió forintban szabta meg. Minthogy pedig hatan voltunk testvérek: e szerint apám összes vagyona 6 millió lett volna, holott megért 30 milliót. Köteles részem tehát e szerint is valami harmadfél millió forint lett volna.

El kell itt mondanom kitagadtatásom történetét. De mielőtt elmondanám, két megjegyzést kell előrebecsátanom.

Az egyik az, hogy én ez időtájt, sőt már évek óta állandóan Genuában laktam, ekkor meg kis fiam éppen csecsemő volt s mellőle mozdulni nem akartam, tehát én igen sokat abból, a mi itthon apám körül történt, nem tudhattam. Kitagadtatásomnak csak külső néhány körülményét tudom hát biztosan és most csak annak elbeszélésére szoritkozom.

A másik sokkal fontosabb, a mit megjegyezni akarok.

Kitagadtatásom édes anyám tudtán és akaratán kívül történt.

De nem akarták azt testvéreim se. Épen nem akarták. Száz dolog győzött meg engem arról, hogy ő bennük ez a szándék sohase volt meg. Később nem egyszer viszálykodtunk, nem egyszer hosszabb-rövidebb ideig

nagyon haragudtunk egymásra, de mély, komoly, állandó gyűlölség köztünk ki nem fejlődött, ki sem fejlődhetett. Hogy mégis úgy végződött dolgunk: azt sok mindenféle körülmény összejátszása okozta. Majd később elmondom azt sorra.

Sőt édes vajdám, akármilyen furának tetszik, a mint neked már százszor elmondtam, apám se akart engem kitagadni. Hiszen volt idő, a mikor minden gyermeke közt engem szeretett legjobban és szeretetét, ha közelében voltam, sohase vonta meg tőlem, sőt nem egy jellel, nem egy ténnyel mindig kimutatta.

Az ügyvédek, a közbenjárók, a besugók: azok voltak a fenegyerekek.

No, de menjünk sorba.

Nagyanyám Waldstein grófnő, ősanyám Harruckern bárónő volt. Ugy mondták, ezek egyike beültette családunkba a rákbetegséget. Szegény apám ebben halt meg s Gyula és Viktor bátyáimat is ez a betegség támadta meg.

Apám szép kort ért ennek daczára. Halála Endre fiam születése napján következett be, csakhogy egy évvel később, ugymint 1877. évi november 9-én, 75 éves korában. Betegsége azonban két évvel előbb már mutatkozott.

Apám régóta, még az ötvenes évek óta törte fejét azon, hogy egy vagy két, vagy több gyereke számára is hitbizományt alapít. Elvégre 1876-ban föltett célját királyi jóváhagyással megvalósította. Valami 50 ezer holdnyi birtokból s két budapesti palotából két hit-

bizományt alapított. Az egyik mintegy 35 ezer holdból s az egyetem-téri palotából, a mi maga is megér közel két milliót, Gyula bátyám számára. Ehhez főleg a mátrai uradalmak tartoznak. A másik pedig mintegy 15 ezer holdból fehér- és pestmegyei uradalmakból Viktor bátyám számára. Ehhez tartozik a csurgói kastély is, apám kedves lakhelye.

E két hitbizomány szokás szerint fiágra szól. A két bátyám családjának fiágon való kihalása esetére Tibor és Pista öcsém s illetőleg fiági örökösei s leszármazói lennének a várományos örökösök. Itt már én a hitbizományi háramlásból kimaradtam, noha Gyula és Viktor bátyáim után én következtem volna. Ez körülbelül megfelelt atyám igazi szándékának, de erre én se fektettem súlyt, mert hiszen 8—9 éve voltam már házas, gyermekünk eddig nem született s nem is reméltem, hogy szülessen. Feleségem párisi balesete óta ottani orvosaim nem is biztattak.

De nem tartottam fontosnak a hitbizományi háramlás sorrendjét azért sem, mert hiszen megmaradt még apámnak közel 250 ezer hold földje s egyéb sok értéke mintegy 25 milliónyi összeg erejéig, tehát juthatott ebből nekem elég, sőt több, mint a mennyi elég. Édes apámnak pedig esze ágában sem volt ebből engem kitagadni, hiszen ha ez lett volna szándéka, megtette volna ezt 1876-ban a hitbizomány alapítása és rendezésekor.

Két dolog jött azonban közbe. Az egyik az 1876-ik év végén betegségének súlyosabb jelentkezése s a másik: ugyanakkor Endre fiamnak születése.

Fiamnak születése gyors működésre serkentette azokat, kik félték apám betegségének veszélyes és gyors lefolyásától s kik engem vagyonomtól, örökségemtől meg akartak fosztani.

Ismétlem : ezek nem anyám és testvéreim voltak.

Apám előtt azt, hogy én nem vagyok méltó fia, tehát engem kitagadással kell fenyegetnie, egyenesen előhozni se merték. Apám nagy úr volt. Előtte tisztán állt, hogy testvéreim gazdagsága semmivel se ér többet, ha azokhoz az én elharácsolt örökségem is hozzátapad. Hiszen, hogy valakinek öt milliója van-e vagy hat milliója : az egészen mindegy. De hogy az ő egyik fia s unokája vagyontalan maradjon : az már nagy dolog. Erről így egyszerűen beszélni se lehetett előtte.

Új hamis okoskodással álltak elő.

Azt mondták neki, hogy nekem három milliónyi vagy több adósságom van.

Ha tehát nem intézkedik, ha köteles részre nem szorít s ha köteles részemet valamely nyomoruságos összegben meg nem határozza ; az esetre az én örökségemet a hitelezők viszik el. És így ő hiába óvta és gyűjtötte a gróf Károlyi vagyont, az mégse lesz Gábor fiáé, hanem a világ minden részén futkározó jött-ment hitelezőké. Ha pedig a hitelezők látják, hogy nincs mire áhítózniok, akkor kiegyeznek a valósággal adott szerény összegekben, s így nekem az ősi vagyon, a nagy örökség megmenthető.

Ügyes volt az ötlet, apámat meg lehetett neki nyerni.

De ő mégis kételkedett abban, hogy nekem annyi

millió adósságom lehetne. Hiszen pesti, bécsi, párisi és olaszországi adósságaimat körülbelül ismerték. Ezek miatt nem lett volna szükség hamiskodni.

El akarták vele hitetni, hogy nekem Londonban is vannak adósságaim. Meg kell mondanom, hogy egy fillér se volt.

Van minden országnak egyetlen hitelezője, kinek az egész világ tartozik. Ugy hívják: Rothschild. És van minden országnak egyetlen adósa, ki az egész világnak tartozik. Ugy hívják: gróf Károlyi Gábor. Ezt akarták apám fejébe verni. Ez volt a terv.

Én otthon, genuai kis lakásomban, kedves kis fiam bölcsőjénél ültem. Lestem mosolyát, hallgattam hangját, gyönyörködtem kék szemeiben, tanítottam gagyogni, hordtam neki virágot, nyulfarkat s csörgőt s ábrándoztam arról, minő derék fiut és jó magyart nevelek belőle. Legyen különb apjánál s minden rokonánál.

Ez alatt Budapesten és Csurgón az ügyvédek és besugók pokoli tervet szóttek ellenem, hogy fiamat koldussá tehessék.

A terv sikerült.

Első sikere az volt, hogy én a londoni adósok börtönébe jutottam.

Magyar ember, genuai lakos, londoni adósok börtöne: hogy kerül ez össze?

AZ ADÓSOK BÖRTÖNÉBEN.

(Uzsorásom okosan beszél. — A bécsi ügynök. — A vasuti szerencsétlenség. — Az angol királynő nevében fogoly vagyok. — A börtön. — Börtönbeli barátaim. — A mogorva ezredes. — A vidám Stephenson szerelmi ügye. — Ügyvédem Goldberg.)

Sokszor említettem már, hogy hitelezőim Genuában folyton zaklattak.

Szegény hitelezők! Hányszor összeszidtam őket. A hitelező olyan, mint a nátha. Bele nem hal az ember, hanem azért nagyon kellemetlen betegség. És sohasem tudja az ember, mikor üt ki rajta. Néha a legszebb idő van s ott terem a nátha. Néha a legkedvesebb sétán, kiránduláson, mulatságon ott terem a hitelező, vagy az ügyvéd, vagy a végrehajtó.

De sokszor méregbe hoztak engem. Szívesen fizettem én, ha volt pénzem. De mikor oly ritkán volt fölös pénzem. Megbántam én aztán mindig, mikor hitelezőimmel gorombáskodtam. Hiszen ők is emberek, gyakran igen jó emberek s végre is a maguk pénze után járnak. Hanem hát nem voltam én bölcs ember, vagy imádkozó barát, hogy én uralkodjam indulatomon, mikor méregbe hoztak. A rosszabb fajta uzsorások

természetesen megérdemelték, a hogy bántam velük. Voltak hitelezőim közt ilyenek is.

Volt például egy Pincherat nevű hitelezőm. Kemény uzsorás, de ez mindig lefegyverzett, a mikor ráförmedtem.

— Lássa gróf úr, ön haragszik, ha huszezer frankért zaklatom, holott csak nyolczezer frankot adtam valóssággal. De hiszen nálam és minden uzsorásnál csak vállalkozás, csak szerencseüzet az egész. Egyik vállalaton nyerünk, a másikon veszünk. Önnél meglehet, elvesztjük az uzsorát is, a kamatot is, a tőkét is. De én nem haragszom e miatt. Ez a vállalatom nem sikerült. Ez az egész. Ha ön gróf úr a nyolczezer frankot és négyes kamatját megfizetné és én a többiért mégis zaklatnám: csak akkor volna önnek oka haragudni. Kisértse meg.

El kellett magam nevetni. Igaza volt.

Alig volt fiam hathetes, ugy karácsony tájban megjelent nálam egy bécsi ügynök. Ördög tudja, mi volt a neve. Ügyes ficzkó volt. Valami Schiller nevű bécsi uzsorásom nevében jött.

Bemutatja magát s mutatja megbizását.

— Schillertől jövök.

— Örülök neki. A nagy költőt szerettem gyerek koromban. Lantos költeményben utazik ön, vagy a Haramiakban?

Évődtem vele.

— Tudja-e gróf úr, mennyi önnek az adóssága?

— Erre magam is kíváncsi vagyok.

Elővesz egy papirost. Fölszámol vagy ötven hitelezőt. Mindegyiknek neve után egy tekintélyes összeg. Több mint egy millió frank összesen. Rögtön láttam, hogy tanulmányai nagy gondosságot árulnak el, de azért még nem teljeseek. Pár százezer frankot még nem sikerült fölfedeznie.

— Szabad tudnom, mi vezette önt e gondos kutatásokra?

— Keresni akarok a gróf úrnál. Van főnökömnek egy londoni háza. Mister Brown. Ez kész önnek adósságait összesíteni s öt százalékra konvertálni. Kész ezen kívül négyezer fontot új kölcsönként adni. Én megcsinálom ez üzletet potom két száztóli jutalékért.

Csábító ajánlat. Okos és kellemes üzlet. Az első pillanatra hajlandó voltam rá. Annál inkább, mert az ügynök közölte velem ama Brown mister levelezését is. A dolog komolynak látszott. Mégis kételyem támadt.

— Aztán kedves ügynök ur, mi indítja azt a derék mistert erre a nagylelkű ajánlatra? Hiszen én neki se leszek pontosabb fizető, mint eddigi hitelezőimnek.

— Azt hiszem gróf úr, hogy mister Brown nagylelkűségének indokai önt igen kevésbé érdeklik. Egyébiránt megmondhatom azt is. Önnek édes apja, a kegyelmes úr beteg. Betegsége olyan, mely egy év alatt szomorú véggel végződik. Ezt főnököm és Brown úr is tudja a bécsi orvosoktól. Egy év múlva ön hozzájut örökségéhez. Mister Brownnak sok pénze van s kicsiny kamatjára. Az ön öt százalékos kamata nagy nyereség. Ön nem is fizet mindjárt. Egy pár év letelik

azután is. Pénze biztos, kamatja is biztos. Egészen ostoba ember lenne mister Brown, ha ezt a nagylelkűséget elszalasztaná. Mister Brown pedig egészen okos ember.

Szegény jó apám! Én is tudtam, hogy betegségének természetében most már nem lehet kételkedni. Mégis fájt, hogy ezek az emberek erre üzletet akarnak alapítani. Pedig nem is sejtettem, mi lesz ennek a vége.

Közöltem a dolgot feleségemmel. Meghánytuk-vetettük azt minden oldalról. Hiszen ha apám már nem élne, akkor is konvertálni kellene adósságainkat. Öt százalék-nál olcsóbb kamatot pedig a szárazföldön nem találunk. Az ajánlatot el kell fogadni.

Elfogadtam.

Az ügynök azt mondta, magamnak is el kell menni Londonba ő velem. Mert biztosan és gyorsan csak akkor sikerül, ha személyesen járok el az ügyben.

Réggeli négy órakor indult a vonat Turinba. Én Turin felé akartam menni, hogy ott Kossuth Lajos Tivadarral találkozzam s a dolgot vele is közöljem. Táviratban értesítettem tehát, hogy a reggel négy órakor induló vonattal hozzá megyek, várjon rám.

Turinba érek s mindjárt a vasutnál tudakozódok Kossuth után. Mondják, hogy tegnap délben elutazott, hivatalos ügyben el kellett mennie Milanóba.

No most mit csináljunk? Milanóba nem megyek barátom után. A párisi gyorsvonat pedig csak öt vagy hat óra múlva indul.

Tanácskozom az ügynökkel.

— Jobb lesz, gróf úr, a vasuton tölteni az időt. Egy óra múlva is indul egy vonat, menjünk azzal.

Jó lesz. Indultam Páris felé rögtön.

Ez volt a szerencsém. Ez mentette meg életemet.

Az a gyorsvonat ugyanis, melyen utazom, ha Kossuth Tivadart otthon találom, borzasztó szerencsétlenségbe rohant. Aix le Bain és Chatillon között a Lac de Bourgé mellett iszonyú baleset történt vele: az egész vonat összetört s valami 300 ember halt meg vagy zúzódott össze. A milyen szerencsés fiú vagyok, legalább kezem, lábam nekem is eltört volna. Ekkora vasúti szerencsétlenség se az előtt, se azóta nem történt Európában.

Én azonban szárazon és vizen szerencsésen megérkeztem Angliába s Londonban egy hótélben kényelmes szállást fogadtam. Mindeddig velem volt az ügynök is, a ki azonban itt elpárolgott mellőlem. Azt mondta: megy az ügy után, fölkeresi mister Brown urat s mihelyt végez: jön hozzám vissza azonnal.

Bizony nem láttam én őt ezentúl.

Másnap reggeli után úgy három óra tájban lemegyek az olvasó szobába s nézegetem a képes lapokat. Egyszerre jön hozzám a szolga s jelenti, hogy három úr óhajt engem meglátogatni, menjek fel szobámba s fogadjam el őket.

Fölmegyek szobámba, utánam a három úr. Három egyszerűen, de jól öltözött, rettentő komoly és udvarias úr.

Kettő megáll s egyik elém lép. Bemutatja magát, hogy ő valamelyik kerületnek, vagy városrésznek a sherifje.

Örültem neki hivatalos komolysággal. Ő azonban azt kérdi tőlem :

— Uraságod-e gróf Károlyi Gábor magyar mágnás, 36 éves, nős, ez idő szerint olaszországi genuai lakos, a Dublin nevű személyszállító hajóval átjött a csatornán, tegnap Londonba érkezett s most itt van szállva ebben a hotelben, az emeleti 33. számú szobában?

— Az az ember, tisztelt sherif úr, a kire mindez ráillik, én vagyok.

Erre egy lépést közelebb jött hozzám s jobb kezét vállamra teszi és így szól:

— Ön uram Nagy-Brittannia és Irland királynője ő felsége nevében foglyom és figyelmébe ajánlom a törvények tiszteletét.

Elbámúltam. Első pillanatban alig jött valami okos gondolatom. El nem tudtam képzelni, hogy ki az, a kit agyon ütöttem vagy a kinek a pénzét elraboltam? Ki ismerhet, ki vádolhat engem Londonban, a hol nem jártam évek óta? De csakhamar magamhoz jöttem s kutya-jókedvem kerekedett felül. Az angol nyelvben akadozva tudtam beszélni, tehát francziául feleltem:

— Ön sherif úr alighanem téved. Lehetetlen, hogy én a királyné ő felségének magas figyelmét ennyire magamra vontam volna.

A sherif azonban nem akart velem tárgyalásba bocsátkozni.

— Uraságodnak velem kell jönni, legszükségesebb ruháit és eszközeit magával hozhatja.

Egy öltöző ruhát, fehérneműt s pénzemet, ékszereimet

magamhoz vettem. Ő felsége a királyné nevében az egyik komoly úr lehozta paktáskámat, kocsiba ültünk s elvittek valami hivatalba.

Derék, komoly képű urak fogadtak ott is, udvariasan leültettek s egy csomó kérdést intéztek megint hozzám, hogy én vagyok-e én s nem más valaki vagyok-e, mint a ki vagyok? Jegyzőkönyvbe vezettek mindent.

Elvégre meguntam ezt a sok kérdést.

— Urak, — mondtam, — most már én is szeretném tudni, mire való ez a sok teketória? Ki vádol engem?

— Türelmet kérek uraságotól, — felelt a hivatalnok. — Uri szavára fogadhatja-e ön, hogy nincs valami ragályos betegsége s hogy nincs szüksége orvosra?

— Nem fogadok én semmit, egészségemmel meg vagyok elégedve.

Ekkor tudtomra adták, hogy Schiller bécsi lakos és hitelezőm jogot nyert a királyné ő felsége nevében arra, hogy engem az adósok börtönébe zárathasson, ha tehát nem vagyok hajlandó a megítélt követelési összeget nyomban kifizetni: akkor elzárnak. A hivatalszolga rendelkezésemre áll, hogy fizetés végett a végrehajtót vagy felperes ügyvédjét ide hivathassam. Egyébként kellő szolgálattal el leszek látva, hogy ügyvédemet vagy bankáromat vagy valamelyik barátomat, ki helyettem fizetni akar, értesíthessem.

Nevetnem kellett e komolynak látszó sok jóindulatra. Fizetni? Miből?

Bankárom, ügyvédem, jó barátom, a kik helyettem fizessenek? Hol vannak azok?

A Her Majesty-fogház, a Holoway irtóztató nagy épület. Tele van az mindenféle gyilkossal, csirkefogóval és kapczabetyárral. De tele van ártatlan szegény ördöggel is, a ki néhány font adósság miatt ide bekerült. Ide hoztak engem.

Átadtak a felügyelőnek, a kiben megint annyi komolyság lakott, mint az egész nagy épületben. Velem együtt holmi iratokat is átadtak neki.

A felügyelő újra meggyőződött arról, hogy én ki vagyok? Azután azt kérdezte:

— Minő osztályu fogságot akar a nemes gróf választani?

— Mit értsek én ez alatt?

— Üdvözlöm önt nemes gróf, hogy ilyen járatlan a mi viszonyainkban. Az első osztály az, melyben 10 shillingért, a második osztály, melyben 5 shillingért gondoskodunk ellátásról. A többi osztály ingyenes. Ön nemes gróf bizonyára az első osztályt választja. Már ez másként nem lehet.

Volt egy kis pénzem, talán ezer s néhány frankom, én tehát a legjobb osztályt választottam. A felügyelő bizalmának meg kellett felelnem. Ha oly előkelő név, mint az enyém, a második osztályt választaná: jobban lenéznék, mint egy szegény kefekötőt.

— Van-e önnek nemes gróf még valami parancsolni valója?

— Köszönöm felügyelő úr. Legelőször azzal az ügynökkel szeretnék találkozni, a ki engem ide csalt Londonba, hogy azt a gazembert egy kissé agyon üssem. Erre szeretnék egy kis szabadságot.

Nagyon sajnálta, hogy kívánságomat nem teljesítheti. Biztosított egyébiránt, hogy erre még lesz alkalmam. Elvezettek szobámba.

Szobám emeleten volt. Elég tiszta és világos, de kicsiny szoba. Volt benne ágy vasszerkezettel, matráczezal, vánkossal és vastag pokrócztakaróval. Volt mosdóasztal teljes készülékkel. Volt íróasztal, de nagyon kicsiny és két szék. Egy pinczér-forma kis emberke jelentkezett nálam szolgálatra, podgyásztáskám felügyeletére és kezelésére s hetenként csak öt shillinget kért.

Az étkezés nagyon jó volt. Egy vastag, kövér és öreg néni volt a szakácsné és konyhamester. Meleg ételek, főzelékek, sülték, de csak ebédre. Hideg étel azonban nagy bőséggel reggelire és vacsorára. Sonka, halak, rákok, kaviár, vaj, sütemények. A konyha mellett volt egy nagyobb terem. Itt összegyűlhetnek s rendszeren össze is gyűltek az elsőosztályu foglyok társalogni, dohányozni és teázni. Olvasmányt hozathattunk szobánkba, a mennyi tetszett.

Szobám egy hosszú, vasoszlopos és rácsos folyosóra nyílt. Itt szabad volt a sétálás a nappal minden órájában. Innen kényelmesen le lehetett látni egyik oldalon egy fedett udvarba, a hol a második osztálybeli foglyok töltötték az időt s másik oldalon egy gondosan őrzött udvari helyiségbe, a hol az ingyenes foglyok mulattak. Szegényebb emberek, közbüntettes vádlottak, éjszakánként elfogottak s effélék.

A mint szobámba vezettek: nem igen volt kedvem ezeket látni. Lefeküdtem ágyamra, hanyat^t vágtam magam

s ez nap nem is ebédeltem. Elkezdtem gondolkozni. Bolond helyzetem adott rá alkalmat, okot és időt eleget.

Első gondolatom Genuába röpönt feleségemhez és szegény kis fiamhoz. Értesítem-e feleségemet? Szabad-e azt a szegény asszonyt, a ki alig épült fel a gyerek-ágyból, ilyen izgatottságba hozni? Nem árt-e súlyosan egészségének? De más részről elhallgathatom-e előtte helyzetemet? Szabad-e a férjnek ily dolgot eltitkolni felesége elől? Szabad-e eltitkolni akármit is?

Bizonyos, hogy feleségem rajtam nem segíthetett. Több pénze nem volt, mint a mennyi a háztartásra kellett. Ötven-hatvanezer forintot pedig csakugyan nem teremthetett, a melylyel engem kiszabadíthasson. De hát ennyivel is kiszabadíthatott volna-e?

Egyik gondolat a másikat űzte agyamban.

Elvégre, hogy kerültem én börtönbe? Adósság miatt. Ki az a bolond ember, a ki ebből hasznot akar látni? Hiszen, ha szabadon vagyok és akkor se tudok fizetni: miként fizethessek, ha börtönben ülök?

Itt valami gazságnak, valami cselszövénynek kellett történni. Közönséges hitelező esze, számítása és türelmetlensége erre nem lett volna elég. Az a bécsi ügynök, a ki Londonba csalt engem, valami más czélnak volt eszköze.

Ennyit sejtettem. De ezen túl nem láttam tisztán semmit.

Vacsorára teát és hideg sültet ettem. Pinczérem biztatott, menjek a társalgóba. Nem mentem. De igen jól aludtam egész éjjel át.

A következő napon nem adtam át magam gondnak és tünődésnek. E helyett reggeli előtt is, után is fölkerestem a társalgót, hogy megismerkedjem bajtársaimmal.

Sokféle barátság van a világon.

Van gyermekkori. Ez nem tart sokáig. Nem is igazi barátság. Ez nem sokkal ér többet, mint a növendék állatok társasági és játszó ösztöne.

Van iskolabeli barátság. Ebből már egész életre kiterjedő vonzalom és rokonszenv származhatik.

Van fürdői barátság. Gyorsan keletkező, gyorsan muló rokonszenvek. Hasonlítanak ahhoz, mely egy átkorhelykedett éjszaka után a pezsgő és a cigány mellett keletkezik.

Vajjon minő lehet a börtönben keletkező barátság?

Ez a furcsa kérdés itt jutott eszembe. Hogy is juthatott volna másutt eszembe? Hiszen börtönben még csakugyan nem voltam.

Börtönben! Kezdett dühbe hozni ez a gondolat. Szerencsémre rögtön elmúlt dühöm, a mint Holoway-beli bajtársakkal megismerkedtem.

Huszan voltunk első osztályu foglyok.

A mint közibük léptem, első dolgom volt magamat bemutatni. Ők is eldörmögték nevüket. Csak egy ezredes nem hederített rám. Se nevét nem mondta, se kezeit ki nem vette övéből. Szétterpesztett lábbal gúnyosan nézett rám. Más körülmények közt bele veszem volna azonnal. Később azonban tűrhető mértékig mégis megbarátkoztunk.

Első belépésemnél egy francia, az öreg Aspinál és egy angol, William Stephenson fogadtak a legnagyobb rokonszenvvel. Ezekkel csakhamar a legélénkebb társalgásba keveredtem, de társalgásunkba többé-kevésbé beleavatkoztak a többiek.

Első feladatuknak ösmerték kikémelelni, vajjon én igazi gróf és igazi Károlyi vagyok-e? Ugy vettem észre, hogy a Holoway-Prison termeiben nem ritka jelenség az álорezás. És ugy vettem észre, hogy itt nem csak adósok vannak, hanem holmi csalók és sikkasztók is.

A mikor kételyük nevem és egyéniségem iránt eloszlott, ezzel még nem szűnt meg kíváncsiságuk. Sőt csakhamar kiterjedt annak kipuhatólására, mily összeg erejéig vagyok elzárva s passziv hitelműveleteim, magyarárn mondva, adósságaim mennyire rugnak.

Hogy mily összegért vagyok elzárva, ezt nem tudtam megmondani. Mondta ugyan, vagy valamely papírból felolvastá előttem a sherif is, a hivatalnok is, de én erre nem ügyeltem s magamnak ezt meg nem jegyeztem. Stephenson közbe szólt:

— Bocsásson meg, gróf úr, de ön igen tiszteletre méltó gentlemannek látszik én előttem, ha adósságainak összegét nem is tartja érdemesnek eszébe tartani.

Láttam, hogy ez a könnyüvérűségem alkalmasnak látszik arra, hogy fogolytársaim közt emelje tekintélyemet.

A mogorva ezredes, Scott Gerves, azonban kísérletet tett, emelkedő tekintélyem lerombolni.

— Az a kérdés — úgymond, — van-e legalább tízezer font fizetetlen adóssága?

Ez egy negyedmillió frank adósságot jelentett volna.

Erre a fitymáló kérdésre bennem is feltámadt a gúnyolódás ösztöne. Szárazon és hetykén oda szóltam a mogorva ezredesnek:

— Tízezer font? Nevetséges. Azt hiszem, ha hitelezőimnek kedvük volt hozzá, százezer font erejéig is dolgozhattak ellenem.

Nohát ez harmadfél millió frankot jelentett.

Nagy szó volt. Egész bomba a derék társaságban. Egy pillanat alatt nagygyá, erőssé és alapossá lett tekintélyem. Általános elismerésben részesültem s nem egy hizelgő szóval adták tudtomra, hogy én egészen méltó vagyok a társasághoz s ő felsége a királyné Holoway nevű fogházához.

Nevetnem kellett ezen az észjáráson s ámbár egy perczig se tartottam valami üdvösséges dolognak, hogy én a társaságba olyan jól beillettem s oly előkelő helyet foglalhattam el: be kell vallanom mégis, hogy kedélyemre az ismerkedésnek ily szellemes módja mégis jó és kitünő hatást is gyakorolt. Oly nyomasztónak, mint az első napon, egyáltalán nem éreztem a helyzetet.

Az öreg Aspinál nem volt előttem egészen ismeretlen. Ő francia volt, III. Napoleonnak az államcsiny idején s azon túl is nagy barátja s a császári udvar kegyeinek részese. A nagy háboru után átvitorlázott Angliába s Chislehurstban nem egyszer tisztelgett a száműzött császári párnál. Belekeveredett azonban valami

pénzintézet alapításába s e miatt az intézet gyors megbukása következtében holmi kriminális vizsgálat viszontagságai nehezettek rá. Így került a Holoway falai közé.

Csaknem ilyenforma ügye volt a mogorva ezredesnek, Scott Gerves úrnak is. Nagyon kellemes külsejű, szép termetű férfiú volt. Mogorvasága is inkább angol komolyság és ünnepélyes tartózkodás volt, mint mogorvaság. Olaszok és francziák közt éltem s ezek élénksége s mozgékonyasága mellett eleintén félreismertem az angol ember hideg komolyságát. Az ezredes a Walesi herczeg udvarához tartozott, annak kedvence volt s Londonban nagyon ismerték. Előkelő klubbok tagjai közé tartozott. Valami vállalatba kapott. Holmi alapításról, kibocsátásról, lombardüzletről, függő és ideiglenes hitelműveletekről, transzakeziókról s efféle előttem ismeretlen dolgokról beszéltek, melyek miatt ő talán nem is annyira adósok börtönében, mint inkább vizsgálati fogságban volt.

Mind az ő ügye, mind Aspinálé nagyon komoly természetű volt. A börtönfelügyelő legalább azt mondotta nekem, hogy ők sokkal jobban éreznék magukat, ha nem volna nagyobb bajuk, mint nekem.

— Nagyon sajnálom őket, — úgymond, — mert előkelő és szeretetreméltó tekintélyes gentlemanek, de attól tartok, hogy öt-hat évi kényszermunkára lesznek elítélve. Az pedig sok. Tudja-e, gróf úr, mi az a hard lavor? Mit tesz az: kereket hajtani? Ezt ki nem állja jó társasághoz szokott mívelt ember.

Én bizony nem tudtam, mi az a hard lavor, de nem

is törődtem vele, minthogy engem az a felügyelő szavai szerint nem fenyegetett. Én súlyos rabot talán életemben se láttam. Egyszer nevelőnk elvitt a vármegyeházhoz, hogy gróf Beleznyajt, mikor ott rab volt, megmutassa. Akkor láttam rabokat rabruhában, megvasalt lábbal, a mint hol söpörtek, hol pedig a Duna-viz-hordó kocsit huzták, de valami borzasztónak nem tűnt fel a dolog.

A felügyelő szavai mégis elszomorítottak. Scott Gerves ezredes ugyan elég izmosnak látszott valami nehéz munkára, de már arról jót mertem volna állani, hogy az öreg Aspinál a kerékajtást ki nem állja. Elrémitett az a gondolat, hogy e kényelemhez szokott előkelő miveltségek a legnagyobb fogházi nélkülözés mellett a legdurvább rabmunkát végezzék. S aztán meggyökerezett bennem, hogy ők is csak oly vétkesek, vagy ártatlanok, mint én.

Mért kerültem hát én is ide? Miért kellene nekem rabmunkát végezniem?

A törvénykezéshez nem értettem semmit. Azt tudtam, hogy Angliában még mindig fennáll az adósok börtöne. Én most Angliában vagyok, imitt-amott adós is vagyok az európai szárazföldön: ezt jól tudtam és mint avatatlan ember fogságom jogi kérdéseivel nem vesződtem. Nem is jutott eszembe, hogy ily kérdések is foroghatnak fenn. Ösztönöm csak annyit sugott, hogy valami gyalázatos cselszövény dolgozik ellenem.

Csakhamar világosságot láttam a jogi kérdésekben is. Stephenson legjobban megtetszett börtöntársaim közt.

Ez derék, nemes és vidám ficzkó volt. Az ő esete sok mulatságra adott alkalmat.

Tőkepénzes és vagyonos ember volt, ugy negyvenötven év körüli életkorban. Öltözetben, modorban, gondolkozásban kifogástalan uri ember. Jókedvü folytonosan. És igazi világfi.

Párisban egy barátnőre tett szert. Valami orfeumból szerzett fiatal csinos tánczosnőt. Pár évig tartott már a barátság s elment vele Bécsbe és Berlinbe is. Legtöbb időt Párisban töltöttek együtt.

Utóbb elváltak. Adott neki csinos összeget. Az összeg azonban elfogyott, de egy kis gyermek született. A hölgy újra felkereste őt s ámbár Stephensonnak erős kételyei voltak, hogy neki apai jogai lehetnének a kis gyermekhez, azért újra adott neki megint csinos összeget.

Ebből aztán baj lett. Mert a mint a pénz a takarékossághoz épen nem értő hölgnél elfogyott, megint rögtön fölkereste lovagját, ez akárhol volt. Elment Stephenson Rómába, Lisszabonba, Szentpétervárra, Konstantinápolyba, barátnője mindenütt fölkereste. Stephenson el nem tudta gondolni, miként talál nyomába. Komornyikjára gyanakodott: ez árulja el holletét, de olyan öreg és komor medve volt a komornyik, hogy ráfogni nem merte. Elkergetni meg nem akarta, mert valami nagynénje örökségben hagyta rá nem csekély pénzzel együtt, de különben is jó szolga volt.

— De hát nem tudott ön a rendőrséghez folyamodni a hölgy ellen?

Ezt kérdezte az ezredes.

— Ejh-hajh! Ez nem szép ötlet öntől nemes ezredesünk. Hiszen barátnőm volt és hölgy volt: minő utálatos dolog lett volna, ha uri ember egykori barátnője ellen a rendőrséghez folyamodik.

S aztán hozzánk fordult Stephenson.

— Urak, alakuljunk parlamentté. Aspinál úr foglalja el a tiszteletreméltó elnöki széket, tegye föl a kérdést, nem lett volna-e utálatos dolog egykori barátnőmet a rendőrség kezébe adni s aztán szavazzunk.

Scott Gerves visszavonta indítványát, de mi nem engedték. Szavaztunk. Az ezredest keményen leszavaztuk. Alig szavazott mellette két szerencsétlen ellenzéki férfiú.

— Nos, lássák urak, — folytatá Stephenson, — az utazás nem használt, a rendőrséghez nem folyamodhattam; valami mást kellett kitalálnom. Képzeljék el, mit?

— Jules Vernetől kért tanácsot — szólt közbe valaki.

— Oh nem. Jules Vernet én igen tisztelem, de mint jó angol, én francziától tanácsot nem kérek s el sem fogadok. Bocsásson meg Aspinál úr, ez már a mi szokásunk. Én magam találtam ki jó tervet.

— Halljuk! halljuk!

— Van itt Londonban egy akasztófa ügyvéd, a neve: Goldberg. Elmentem ehhez s azt kérdeztem tőle: be tudna-e ő engem záratni valamely börtönbe, a nélkül, hogy bünt követnék el és olyan börtönbe, a hol kényelmesen élnék s a honnan akkor szabadulnék, a mikor akarok? Rögtön készen volt ő felsége fogházával, a

Holowayval s ebben az adósok börtönével. Öt nap mulva már itt ültem s lassankint s egymásután itt volt szerencsém önökkel találkozni.

Általános derűlség.

— No és mi lett a hölgygel?

— Itt egy kis tévedést engedtem meg magamnak. Mikor a Sherif eljött hozzám, hogy elhurezoljon, pár sort írtam barátnőmnek. »Madame! Megyek az adósok börtönébe, igen fájdalmasan táplál az a remény, hogy ön oda nem jön utánam.« — Dehogynem jött. Fölkereste ügyvédemet s az a gazember őt is besegítette ide. Csakhogy rosszul számított. Ő felsége itt a börtönben minden illetlenséget szigoruan tilt s a nők osztálya egészen el van különítve. Tehát itt se talált rám. Minthogy pedig egykori barátnőmet itt nem hagyhattam, kiszabadítása megint bele került vagy ötszáz fontomba. Erős a gyanum, hogy az ügyvéd zsebjébe folyt ez is.

Én csak elbámultam édes vajdám, ezen a vidám és könnyelmű életmódon. Ilyen férfival még csakugyan nem találkoztam életemben. Azt kérdeztem tőle:

— És meddig akar ön itt maradni?

— Bizonyára több évig. Ügyvédem majd gondoskodik arról, hogy hamarosan innen ki ne dobjanak. Csak a parlament ne csináljon valami ostobaságot, mert ettől félek. Itt igen jól érzem magam. Ruházkodással együtt se költök többet naponként 25 shillingnél s így minden évben megtakarítok pár ezer fontot. Erre pedig szükségem lesz, mert hátha egykori barátnőm a kapu-

ban vár rám akkor is, a mikor innen kiszabadulok. Nem únom magam egyáltalán. Hizelgés nélkül mondom, hogy itt igen jó társaságban vagyok. S társaságom folyton változik. Több mint száz kitünő ismerősre tettem szert eddig. Naplót vezetek róluk. Ön is, kedves gróf Károlyi, ha itt lesz pár hónapig, naplómbe kerül.

Megköszöntem, de egyúttal siettem kijelenteni, hogy e kitüntetéshez én untig elégnek tartanék pár napot is.

Nagy bizalom támadt bennem Stephenson iránt. Más nap megkérdeztem őt, vajjon nem ajánlhatná-e nekem is ügyvédjét Goldberget vagy valakit mást, a kivel én ügyem fölött tanácskoznám?

Ajánlotta, de figyelmeztetett, hogy vigyázzak rá is, a pénzemre is.

A felügyelő útján rögtön hivattuk Goldberget s az még az napon délután négy órakor megjelent. Közöltem vele helyzetemet s kértem tanácsát. Mielőtt azonban ügyem felől velem beszédbe ereszkedett volna, egész hideg vérrel és nyugodtan azt kérdezé:

— Mennyi pénz áll most a gróf úr rendelkezésére?

Elővettem tárczámat, megnéztük, 1400 és néhány frankom volt.

— Kérem az összeg felét előlegül, a másik felét majd kiszabadulásakor.

— De hát akkor én mivel megyek haza s miből fizetem a börtön-költséget?

— A börtön-költséget a másik feléből fizeti, lesz hát gondom arra, hogy minél kevesebbet fizessen. Az elutazás költségei pedig majd valahonnan előkerülnek.

Észrevettem, hogy ő már tudja, honnan kerülnek elő.

Neki adtam fele pénzem. Együttal adtam neki a felügyelő előtt meghatalmazást.

Másnap délutáni két órakor ismét eljött s értesített, hogy a nagykövetségtől megtudta, hogy apám gazdag főúr s fölkereste s megtalálta az ügynököt is, a ki engem Londonba csalt, s ez azt tanácsolta, hogy én forduljak egyenesen apámhoz és együttal a nagykövetséghez, ki apámat a kormány útján majd rögtön értesíti, s így adósságom azonnal ki lesz fizetve.

— És önnek, ügyvéd úr, mi a tanácsa?

— Tanácsot ebben nem igen adhatok, mert azt az ügynök szavából észrevettem, hogy a hitelezőt valami más érdekli s nem az, hogy pénzt azonnal lássa. Ön mondja meg, gróf úr, nem lenne az önnek kellemetlen, ha édesapja értesülne az ügyről?

— Szeretném elkerülni, mert apám most nagy beteg s kedélyére rosszul hatna.

Goldberg gondolkodott egy ideig.

— Nincsenek önnek, gróf úr, ellenségei édes apja körül? Nem bujtogatják az öreg gróf urat ön ellen? Nem törekednek arra, hogy önre nézve hátrányosan rendelkezék?

— Testvéreim semmi esetre!

— No hát hagyjuk ezt a dolgot. Ha így van: akkor nem értem az egészet. Én önt kiszabadítom fizetés nélkül is. Az ön hitelezője bécsi uzsorás. Váltóit ide telepítette Londonba s azok itt mister Brown nevű ötödrangú bankár kezében vannak. Ez fizetési parancsot eszközölt

ki ön ellen, de keresetében hamis adatot adott elő. Önt, gróf úr, londoni lakosnak jelentette be akkor, a mikor ön még itt se volt. Remélem, ilyen egy-két alaki hiba miatt sikerül megsemmisíttetnem azt a királyi parancsot, mely az adóssági fogságot elrendelte.

Ilyenformán adta elő ügyem jogi állását.

Goldberg reménye teljesült. Elzáratásomtól kezdve a nyolczadik nap reggelén eljött hozzám s hozta az elbocsátási engedélyt vagy birói végzést. Ki volt mondva ebben, hogy elfogatásom törvénytelen volt s a bíróság félrevezetése által vált lehetővé.

A felügyelő jött, gratulált és hozta a számlát. Goldberg átvette pénzem másik felét s kifizetett mindent pontosan. Még a pinczérnek is kiadta a szokásos borraivalót. S a mikor már mindent végzett, nekem is adott két Napoleon-aranyat. Menjek vele neki a világnak.

A felügyelő még egy órai időt engedett arra, hogy barátaimat meglátogassam s tőlük elbucsuzzam.

Legjobb ismerőseimmé e rövid néhány nap alatt Scott Gerves, Aspinal és Stephenson váltak. A búcsúzás idejének legnagyobb részét velük töltöttem.

Egyetértőleg azt tanácsolták, mikor ügyem részleteit megtudták, hogy vigyázzak magamra, mert valakinek érdekében van, hogy én be legyek zárva. Félnem kell tehát, hogy újra elcsipnek, kivált ha ellenfelem tud költeni s másodszor jobban vigyáznak s nem szabadulok olyan könnyen.

— Ha kiszabadul ön, — mondták, — menjen Goldberg-hez s lakjék ott az első vonat indulásáig, mely Páris felé

vezet. Kocsin menjen az első állomásig. Londonban sehol ki ne szálljon.

Megköszöntem, megfogadtam.

Azután azt kérdezték: van-e még pénzem? Mondtam, hogy két Napoleon-aranyom van.

Rögtön összeadtak 50 fontot, mintegy hatszáz forintot nagy szívésséggel s tukmálták rám, hogy fogadjam el. Nemes szívü jó emberek. Sohase láttak és sohase fog-nak többé látni, csupán nyolcz napig voltunk együtt a börtönben s úgy gondoskodtak rólam, mintha jó test-véreim lettek volna.

Meg nem fontolt vonakodással csupán 20 fontot fogad-tam el kölesön tőlük.

Rögtön és egyenesen az ügyvédhez mentem, ő pedig azonnal kivitt nyári lakásába s ott ültem fel annak közelében egy vonatra s azon is a harmadik osztályra váltottam jegyet. Siettem, siettem.

Az ügyvéd mosolyogva mondta, hogy ugy-e lett uti-költségem? Ő már tudta azt, hogy a Herr Majesty első osztályu foglyai kiszabadult társukat pénz nélkül utra nem eresztik.

MENEKÜLÉSEM.

*(Ügyvédem esze. — Pénzem elfogy, koplalok. — Utazásom Genuába. — Apám kitagad.
— Haldokló apám mellett. — Temetésére nem mehettem.)*

Érdekes ügyvéd volt ez a Goldberg.

Stephenson furcsa elméletet alkotott magának a londoni ügyvédekről. Felosztotta őket különböző osztályokra. Minden osztályt fölségesen jellemzett. Hangos kaczagásra tudta vele gerjeszteni a börtöntársaságot. A nagy ügyvéd, az előszobás ügyvéd, a nyargaló, az uzsorás, a jótékony, a kerítő ügyvéd stb. Ismert jó ügyvédet is.

Goldberget a kerítő ügyvédek közé sorozta. A ki minden elkövetendő bűnben tanácsot tud adni első pillanatra s minden elkövetett bűnt fölismer első pillanatra. Es a kiben nincs semmi nagyravágyás.

— Őrizkedjék kedves gróf Károlyi, — mondá, — a nagyravágyó ügyvédtől. A ki parlamenti tag akar lenni, a ki főurak közé vágyakozik, a ki jótékonyági intézet élére törekszik, a ki a tudomány mívelését űzi: annak körmei közé ne keveredjék. Vagy számár, a ki elveszti pörét; vagy hűtelen, a ki hiuságból elárulja. Csak

maradjon kedves gróf mindig a nyargaló, az uzorás és kerítő ügyvédek mellett. Ezek csak zsebjét ürítik ki, de le nem vetköztetik. Ezek óvatosak. Ezek nem számítanak arra, hogy nevük vagy állásuk tekintélye megvédi őket.

Nagyon sokszor eszembe jutottak e bolondos, de bölcs szavak később, a mikor már engem csakugyan vetköztettek.

De Goldberg kérdéseiben is fölismertem utóbb a csodálatos nagy emberismeretet. Börtönbe hurezoltatásomat csakugyan azért idézték elő, hogy végrendeletében apám rám nézve hátrányosan intézkedjék. Ez az éles eszű ügyvéd már akkor látta ezt, a mikor én se nem sejtettem, se el nem hittem volna.

No de Angliából menekülnöm kellett. Ez volt most első tenni valóm.

A vasuton és a tengeren szerencsésen áthatoltam. Calaisban Párisig megváltottam jegyemet és pedig a legközelebbi expresszvonaton első helyre, minthogy azon a vonaton egyéb hely nincs. Ezzel aztán szerencsésen elértem azt, hogy egy marok rézpénznél egyéb pénzem nem maradt.

Kedvem, egészségem, étvágyam jó volt. Sőt éhes voltam, mint a farkas.

De elhagytam Angliát. Azzal a szent fogadással, hogy engem többé Nagy-Britannia nem lát, a büszke angol nemzet többé keblén nem melenget, de börtönbe se zár és Nagy-Britannia és Irland királynőjének s India császárnőjének legmagasabb figyelme rám többé ki nem

árad és sherifjei többé nem kérdezik tőlem, ki vagyok, mi vagyok, hol születtem, merre jártam s van-e feleségem s hány gyermekem?

Szegény feleségem, nem volt annyi pénzem, hogy táviratban értesíthettem volna kalandor sorsom fordulatáról s arról a sietésről, a melylyel Génua felé tartok.

Calaisban már elővett az éhség. Éhség! Ennél a szónál egy kissé meg kell állapotodnom édes vajdám.

Ott álltam az európai szárazföld kapuja küszöbén. A kapu nyitva állott előttem. Szabadon mehettem Genuáig, mint a madár. Ezerötszáz vagy valamivel több-kevesebb kilométernyi ut állott előttem. Csekélység. Hiszen bejártam én Afrikát, Ázsiát, Európát: mi ehhez képest ezer vagy ezerötszáz kilométernyi ut? Huszonnégy órai utazás, semmi több.

Igen, de pénz nélkül és éhesen.

Volt egy maroknyi rézpénzem. A vasuti indóház éttermébe benéztem. Semmiféle étel és ital ott nem volt, a melyet rézpénzzel ki lehetett volna fizetni. Enni-inni pedig kell.

Buta állat az éhség. Ha tárczám tele volt pénzzel: alig volt jó étvágyam. Ha pedig nem volt pénzem: mindjárt jött az éhség. Ugy jött rám, mint a rabló-banda. Mért nem rohanja meg azt, a kinek sok pénze van? Mért bántja azt, a kinek üres a zsebje?

Bementem az utolsó osztályu utasok éttermébe. Körülnéztem.

Volt egy asztal, a melyen papírra rakva hideg ételmaradékok voltak egy-egy adagba rakva. Egyebek közt

a sonkának letisztogatott zsiros czafatjai. S az első osztályu vendégek által a tányéron hagyott zsiros részecskék. Ezeket az élelmes vendéglős összegyűjti, adagot épít belőlük, papirra halmozza s eladja adagonként öt krajczárért. Két darab tegnapi fekete kenyér-adag négy krajczárt ér. Egy jókora adag komisz pálinka hat krajczár. Mindez kitelt rézpénzemből, sőt maradt is vagy tizenöt krajczárom.

Jól laktam. Uraságoktól levetett ételmaradékból ugyan, de jól laktam.

Eszembe jutott az öreg Mohos. Ez egy bivalyos volt apám csurgói uradalmában valamelyik majorban. A bivalyos az utolsó ember a cselédek közt. Nem egyszer láttam, mint gróf urfi, a mikor ez az öreg redves bivalykormányos eddegélt jó buzalisztkenyeret és illatos töpörtyüt sós-paprikás fűszerrel behintve. Oly jóízűn eddegélt, hogy még piszkos, bozontos bajuszát is élvezettel törülgette. Minő undorral néztem én akkor ostoba gyerek-ésszel azt az ennivalót! Minő alsó rendű állatnak néztem én azt a bivalyost, a ki ilyen ételt meg tud enni, a kinek ilyen ételt meg kell enni!

Pedig hát az az étel nem uraságoktól levetett ételmaradék volt. És az az ember csak bivalyos volt s nem gróf Károlyi, az országot elfoglaló Kaplyon nemzetségből, a kinek még grófi czimerét is tizenegy águ hercegi korona ékesíti.

Párisig elég volt az a lakoma, melyet Calaisban tizenöt krajczárért rendeztem magamnak. De miként koplaljak Génuáig?

Most már tudom, hogy egy-két napi koplalás nem nagy dolog. De akkor nem jutott eszembe.

Koldulni?

Koldulni csak akkor lehetett volna, ha nevem eltagadom és ha ruhám rongyos. De előkelő öltönyben, gróf Károlyi névvel koldulni nem lehet. Okát kellett volna adnom. Hazudni nem lehet. Meg kellett volna mondanom, hogy Londonból jövök, az adósok börtönéből. Ez ok lett volna, de hát minő szánakozással vagy talán megvetéssel néztek volna rám barátaim abból a magas arisztokráciából.

Tünődtem: mit csináljak? Hogy anyám hol van e pillanatban, nem tudtam. Apám beteg és elkeseredett. Közeli tisztjei a balsorsot szótték-fonták ellenem. És aztán mire Magyarországból hetek múlva felelet jön: akkorra éhen döglöm.

Ejh, mit tünődjem? Jövel édes jó barátom, te kemény szivü uzsorás. Te nem haragszol soha semmiért. Te nem esel kétségbe soha fiatal grófi sarjadék sorsa fölött. Ha egyiknél elveszted a pénzed: megtalálod a másiknál. Jövel uzsorás barátom!

Párisban a Gare de Nordhoz nem messze lakott egy ismerősöm. A neve Pincherat. Megemlékeztem már róla. Most is tartozom még neki. Őt kerestem föl. Pénzes ember volt, üzletember volt, az ő segítségét kellett igénybe vennem.

Nyomoruságos százötven frankot kértem tőle az utra. Elmondtam londoni kalandjaim egy részét neki. Szives készséggel nyult zsebjébe s letett az asztalra egy marék

aranyat. Rendelkezésemre adta. Kivettem a halomból 150 franknyit.

Siettem Genuába.

Mikor Aix-hez értünk, le kellett szállnunk a vonatról s vagy egy órát gyalogolnunk. Az ut akkor se volt még helyreállítva. A nagy vasuti szerencsétlenségről csak akkor értesültem. A halottak egy része már el volt temetve, más része a hazaszállításra elkészítve. Tehát ha Kossuth Tivadart otthon találom Turinban s a balesetes vonattal indulok, sohase jutottam volna Holowayba, hanem a helyett a poklok fenekére. A papok legalább így beszélnek.

Otthon az egész házat kétségbeesésben találtam. Kis fiam alig pár hónapos, feleségem még mindig gyöngé. Tudták, mely vonattal kellett indulnom. Semmi hírlóm. Az aix-i vasuti szerencsétlenséggel minden lap tele volt. Naponként hozták a halottak és sebesültek névsorát. Sok olasz is volt a vasuton. Egyik genuai lap ostoba jólétesültséggel kiírta, hogy én is azzal a vonattal utaztam. Nevem se a halottak, se a sebesültek közt nem volt, de a megmenekültek közt se. Az ismerősök, jó barátok megrohanták a feleségemet. Egyik a másíknak adta a kilincset. Képzeltető, szegény asszony minő lelki állapotban lehetett.

Mikor haza értem, akkor ijedtem meg magam is: minő sors várna azokra, a kik szívémen vannak, ha engem a végzet kiszólitana közülök.

Londoni esetemről én nem irtam haza és nem értesítettem a követséget se. Egyáltalán nem akartam, hogy

esetem köztudomásra jusson. Hiszen valamennyi hitelezőm mind rám ront és egyuttal minden hitel bezárul előttem. S a mi fő, szegény beteg apámat újra fölingerli ellenem.

De hát épen ez volt a cél.

Esetem, adóssági fogságom szélesen, hosszan, részletesen leírva megjelent néhány bécsi lapban. Azok, a kik a kelepczét szótték ellenem, gondoskodtak arról, hogy megjelenjék. Hiszen ez oda tartozott a kelepczéhez.

Minden lapot megküldtek apámnak s azon kívül előszóval is lefestettek előtte gyönyörűen. Végkép elveszett és elvetemedett csavargó gyanánt állítottak eléje. A halálos beteg apa elé.

A sikert, melyre törekedtek, el is érték.

Apám 1877-ik évi február hó 15-én aláírta azt a végrendeletet, melylyel engem minden örökségből kitagad és a melylyel köteles részre szorit. Sőt még köteles örökségi részem összegét is meghatározza fél millió forintban. Apámnak pedig csak évi jövedelme is elérte az egész milliót.

Kinek a keze írása az a végrendelet: elfeledtem. Meg kell néznem a periratokat, ott megtudhatom. Valamint azt is, kik voltak a végrendelet tanui.

Testvéreim alig tudták meg hamarjában ezt az intézkedést.

Én gyorsan megtudtam. Valami jó ember az udvari tiszték közül azonnal megírta. Egyuttal kért, menjek haza rögtön, a kegyelmes ur — apám — szívesen megváltoztatja, ha engem lát.

Nem mentem.

Jó kis fiam már kezdett kis kezeivel hadonázni s már kezdett rám mosolyogni, ha látott. Ezt a kedves mosolygást el nem mulasztottam volna élvezni a világnak minden kincseért se. Azért meg épen nem, hogy én szegény beteg jó apámmal az örökség miatt zsörtölődjem.

Hiszen, akárhogy szól a végrendelet, az örökség dolga többé nem apámé, hanem testvéreimé. Bennök pedig bizhattam is, biztam is.

Az ügyvéd urak pedig eszembe se jutottak.

Apám, mikor kitagadott, már nagyon beteg volt. Sorsát már tudta, a halál gondolata már lelkén borongott s veszélyes köd gyanánt nyomta el nála az élet minden örömét. Ily hangulatban, a léleknek ily tompaságában már nincs akkora harag, nincs akkora felindulás, mely jó apát nem rossz fiu ellen kitagadásra bírhatna. Pedig ő jó apa volt s én nem épen rossz fiu.

Hanem a bágyadt lélek, az örökös bujtogatás és zaklatás terhe alatt, képes lehetett erre.

Apám a nyarat csurgói kastélyában töltötte. A park elég szép s terebélyes nagy fákból elég gazdag. E fák árnyékában vezetgették vagy ezek alatt üldögélt, míg volt ereje kint lenni a szabad levegőn.

Szeptemberben magához hivatott s én siettem hozzá azonnal. Egy hónapot töltöttem vele.

Beszélni már nem tudott. Egykor nyulánk, magas deli termete sovány volt és meggörnyedt. Arcza elváltozott s szemeit, melyek egykor szépek, parancsolók,

hatalmasak voltak, valami különös szintelenség, valami halálos szürkesség lepte el.

A napnak minden óráját vele töltöttem reggeltől estélig. Csak mikor etették és itatták, akkor nem akarta, hogy jelen legyek. Ez is gyöngédség volt. Kinjainak látásával nem akart engem gyötörni. Vagy tán fájt volna neki, hogy én őt oly elnyomorultnak lássam.

Szenvedése nagy volt. Nyelvrákja már elhatalmasodott s nehezzé tette a táplálkozást. Utóbb a lélekzést is.

Apám is sokat utazott életében. Csaknem annyit, mint én. De ő mindig nagy uraság gyanánt utazott s ámbár nagyon takarékos volt, Párisba el nem indult soha, hogy fél millió franknyi aranyat, papírt vagy hitellevelet ne vitt volna magával.

Ugy mondták nekem, hogy 1835 táján, a mikor már vőlegény volt, gróf Szápáry Antal társaságában látogatta meg Párisban a híres Lenormand asszonyt, hogy mondjon neki jövődőt. Ez az asszony világhírű jövődömondó volt.

Egyik kérdése az volt hozzá: mikor és miként fog meghalni?

A jósnő azt felelte:

— Tovább él, mint akár apja, akár nagyapja, de éhen fog meghalni.

Elnevezték magukat.

Egy Károlyi gróf fog éhen halni, kinek magának is sok milliója s jegyesének is több milliója van.

Ez a hír s ez a hit annyira el volt terjedve, hogy a mikor halála után tiz év mulva Székesfehéváron engem

képviselővé választottak, egyik választóm még akkor is kérdezte tőlem: igaz volt-e ez a hír?

Én erre nem tudtam felelni. Apámtól ezt soha nem hallottam. Igaz, hogy betegségének természete hozta magával, hogy utolsó napjaiban semmi táplálékot le nem nyelhetett.

De a mig mellette voltam, szeptemberben még erős levessel, tejjel s finom szeszes italokkal türethően tudott táplálkozni.

Mindig papirra írta, a mit velem közölni akart.

Kérdezte, miként töltöm napjaimat, éveimet?

Elmondtam, hogy családomnak élek.

Kérdezte: jó asszony-e feleségem?

Azt feleltem, hogy én igazán szeretem, nélküle nincs életem.

Száz kérdést intézett hozzám kis fiamról. Erről beszéltem legszívesebben, örömmel hallgatta minden szavam.

— Igazán szereted fiadat?

— Igazán szeretem, édes apám.

Megszorította kezemet, perczekig tartott kézszorítása.

Nem mondta, de én szentül hiszem, hogy azt gondolta, a ki gyermekét igazán szereti, annak apját is igazán kell szeretnie.

Most is meg van tárczámban ez az írása:

„Aláírtam ezt az írást, de ne aggódjál se magad, se unokám miatt, gondoskodtam én rólatok, csak hitelezőiddel végezzetek.»

Én soha sem hoztam elő neki a kitagadó végrendeletet. A beteg embert, a jó apát nem akartam ezzel

búsítani. Egy szavamba került volna, hogy új rendelkezést csináljon.

Egy hónap után ezt írta papírra:

»Most menj haza családotodhoz, novemberre készen légy az utra, majd értesítelek Pestről, akkor rendet csinállok.«

Elbucsuztam tőle. Megcsókoltam kezét és homlokát. Sokáig ölelve tartottuk egymást. Az én könnyem is kicsordult, az övé is. Ő zokogott is.

Ha ezt az elválást látták volna az ügyvéd urak, a kik engem megholt apám szivéből és vagyonából kipöröltek!

Mégis csak jó az, hogy a szeretethez nem szokás ügyvédet hívni közbenjárónak.

Sohasem láttam többé jó apámat. Se élve, se halottaiban. Ő tovább látott engem. Karszékén odavitette magát, a honnan messze ellátni arra az utra, mely Fehérvár felé vezet s melyen porzott velem a kocsinőm és gyermekem felé.

Apám ezentul mindig rosszabbul lett. Haldoklás volt ezentul minden napja.

Október végén a lapokból arról értesültem, hogy állapota javult s november 6-án budapesti palotájába fog átköltözni.

— November 6-ika után minden nap vártam levelét.

Az Aqua Solán levő lakásomat megváltoztattam s a Via Romába hurczolkodtam át. Épen holmim áthordásával s új lakásom rendezésével foglalkoztam s estére készen akartam lenni, hogy édes kis Endrém születése

napját néhány benső barátommal együtt megünnepeljem. Fiam ez napon töltötte be életének első évét. Ez volt november 9-ike.

Délután táviratot kapok. Az volt benne, hogy apám hajnali fél három órakor meghalt.

Vége lett családi örömöm ünnepének. Készültem a hazautazásra.

Ez napon már nem indulhattam. Az alkalmas vonatról már lekéstem. A halott beszentelését 12-re, a kaplyoni sirbolti temetést 13-ára határozták. Volt időm hazaérni.

Másnap korán reggel újabb táviratot kaptam, mely Gyula bátyám nevében anyám által volt aláírva. Ebben későbbi napra volt a temetés téve s kér Gyula bátyám, hogy fontos okokból, melyek engem érdekelnek, úgy intézzem utamat, hogy csak a temetésre érjek haza.

Azt gondoltam, azt jelenti e távirat: nehogy hitelezőim megrohanjanak.

Szót fogadtam. Később indultam. Érkezésemről Gyula bátyámat értesítettem. Fehérváron eleibém jött a hírmondó egy ügyvéd személyében. Közölte velem, hogy apámat már pár nap előtt eltemették.

Tehát én még temetésén se lehettem jelen.

Később anyámtól és Gyula bátyámtól felvilágosítást kértem a távirat felől, mely engem tévedésbe ejtett s kisült, hogy ez hamis távirat volt. Anyám és bátyám nem tudtak erről semmit. Ezt a cselszövényt is tehát afféle kéz intézte, a melyik Londonba esalt az adósok börtönébe.

Én Fehérvárról visszafordultam s mentem egyenesen Genuába.

Egy jó emberem, családomnak valamelyik alsóbb rendü tisztje összeszedte a hirlapokat, melyek apám haláláról és temetéséről irtak. A lapokban azt olvastam, hogy apám négy végrendeletszerű intézkedést tett.

Kettő ott feküdt a törvénszéknél.

Egy bepecsételt iratot valamelyik palotabeli szolgának adott át, hogy Gyula bátyám azt a halál bekövetkeztével bontsa fel. Ebben azt rendelte, hogy holttestét föl ne boncsolják s temetését minden pompa nélkül a lehető legegyszerűbb módon intézzék.

Egy rendelkezése pedig Steinbach közjegyzőnél volt elhelyezve. Erről azt irták a hirlapok, hogy ebben »atyai szive sugallata szerint emlékezik meg kitagadott fiáról.«

Igy olvastam a lapokból.

Mi volt igaz ezekből: nem tudom. A kitagadó végrendelet előkerült. Előkerült egy másik is. Volt-e vagy nem volt az én javamra is utolsó intézkedés: erre bizton nem felelhetek.

* * *

Édes vajdám!

Zárjuk be itt életem első korszakát. Ez után nagy nélkülözések ideje köszöntött be rám. Apám halála új korszakot tárt elém.

Genuából elköltöztem.

Párisban meghalt édes jó kis fiam.

Visszajöttem hazámba s végig csináltam ostoba és szerencsétlen örökségi pörömet.

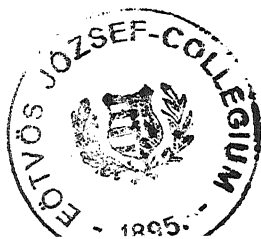
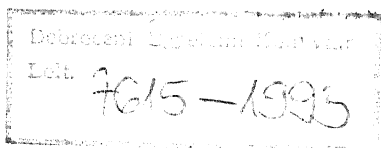
Te édes vajdám belevittél a képviselőségbe s engem magukkal ragadtak a közélet nagy viharai.

Elvesztettem életem társát, szivem mindennapi táplálékát, lelkem rajongását, szeretett nőmet. Te bucsuztattad el tőlem.

Régi barátaimtól el kellett válnom, új és hű barátok nőttek szivemhez.

Kezedbe adom följegyzéseimet új életemről is, holott ezt 1886 óta te talán jobban ismered, mint én. Ha jónak látod: adj nekik türehető alakot s tedd közzé alkalmas időben.

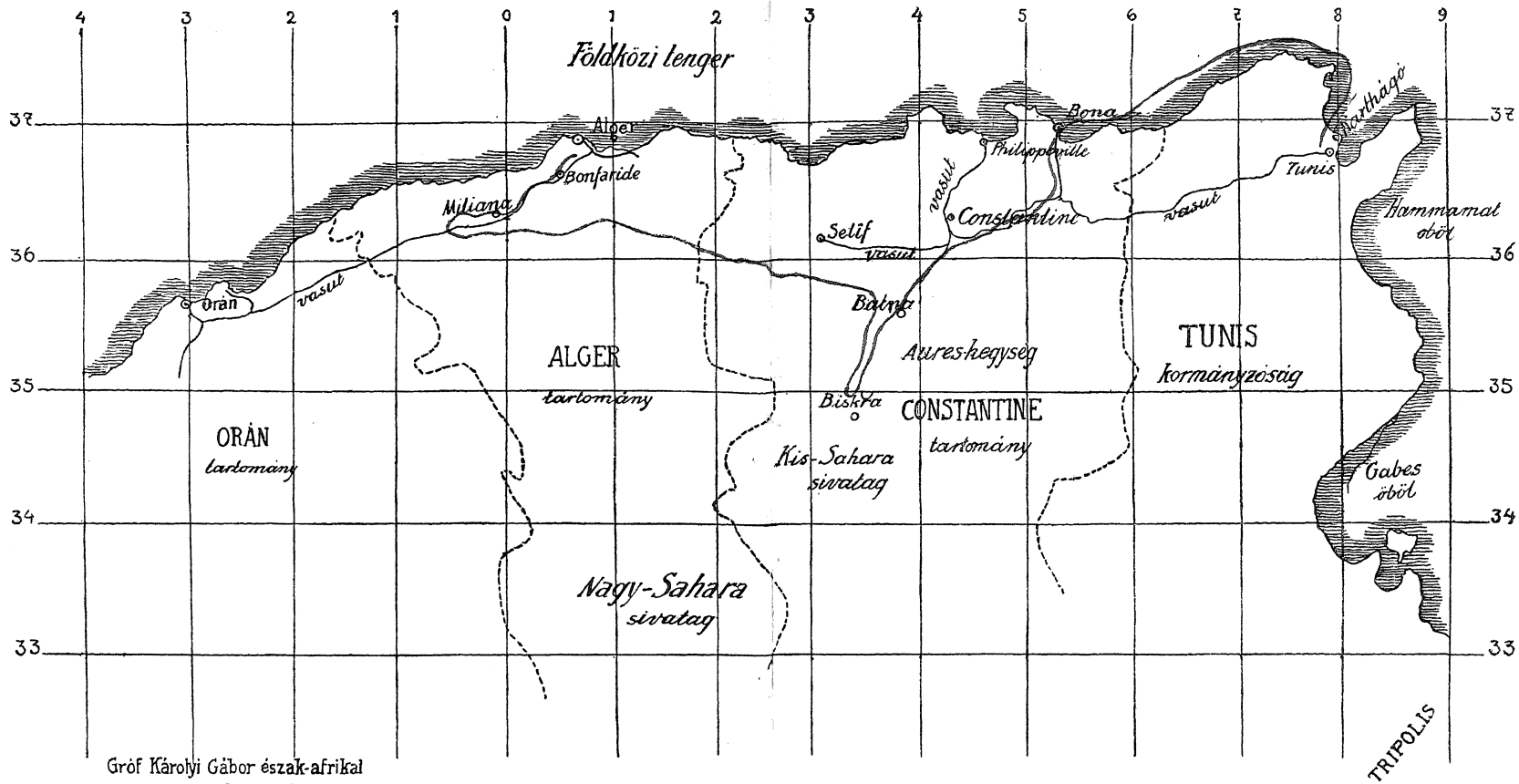
Talán nekem is jól esik, ha fájdalmas is az emlékezet.

TARTALOM.

	Olda
A mit előre kell mondanom	1
<p>(A kegyelet. — A Károlyi nemzetség. — Hogy szerezte a grófságot? — Mi van a két kötet munkában s mi lesz a harmadikban? — Ki e munka írója? — Gróf Károlyi Gábor életének hátralevő része. — Halála és temetése.)</p>	
Gyerekkorom	30
<p>(Születésem. — A halálra ítélt katona megmentése. — Latour a lámpásra akasztva. — Elfognak bennünket. — Jegyzet: Ki volt a halálra ítélt?)</p>	
Gróf Batthyányi Lajos elfogatása	37
<p>(Miként fogták el a palotánkban gróf Batthyányit? — A mentési kísérlet. — Csurgoi viszontagságaink. — Anyám megmenti Komáromban gróf Károlyi Lajos nagybátyámat. — Jegyzetek: Gróf Kreith Béla. — Vitás kérdések gróf Batthyányi elfogatása fölött.)</p>	
Gróf Batthyányi Lajos halála	53
<p>(Gróf Batthyányi Lajos Pesten. — A halálos ítélet. — A francia gyóntató. — A tör. — A holttest megmentése. — Jegyzetek: A „vajda” név. — Családi felvilágosítás. — Vitás kérdések a holttest megmentése körül.)</p>	
Mire tanítottak?	65
<p>(Nevelőim, tanítóim. — Pados János. — Első utazásaim külföldre. — A kamaszkor éveit. — Miként nevelik a magyar mágnások gyerekeit? — Genfi tanulmányaim.)</p>	
Utazásaink	80
<p>(A spanyol határon magyar zsidó. — Gróf Batthyányi Iván. — Gibraltárból Malagába. — Spanyolországban. — Átmegyünk Algírba. — Egy nagynénémet fölfedezem az arabok közt. — Multságaink. — Orvul meglőnek. — Bonbonnel barátom és rettentő vadászesete. — Megmentjük őt a gyilkostól. — Havas tél szorít meg Afrikában.)</p>	
Vadászatom Afrikában	104
<p>(Miként lőttem oroszlán? — Chassaing. — Négy oroszlán jött rám. — Chassaing barátom iszonyú sorsa. — Karthágó romjai. Nem gyönyörködöm a multban. — A kutyám oroszlánkalandja.)</p>	

	Oldal
Vadászatom Egyiptomban	120
(Gerard úr, a szent. — A spanyol bankár. — Elfogy a pénzünk. — Az első lófuttatás a Nilus partján. — A piramisok — A szfinksz.)	
A szent földön	138
(A szent sír templomában. — Salamon templomának fala. — A holt tenger. — Diab sejk rabló beduin főnök. — Az Ana szul- tána szent forrásnál. — Názárethi vacsoránk. — A sáska. — A sapheti csata. — Balbek romjai. — Sztambulban.)	
Összeesküvő leszek	165
(Anyám társaságában. — Hogy kerültem az összeesküvésbe? — Kossuth tanácsa. — Tibor és Pista öcséimet elfogják. — Kiszaba- ditom őket. — Hogy kezdődött adósságom? — Miként merültem el benne nyakig.)	
Házasságom	186
(Amelít feleségül veszem. — Esküvöm. — Egy asszony is megér egy életet. — Konyhabeli tudományom. — Az öreg Dumas. — Mikor Párist fenyegetik a poroszok.)	
A nagy háboru alatt	199
(Menekülünk Párisból. — Nyomoruságunk Brüsszelben. — Gróf Károlyi Ede. — Darwin. — Olivier barátom.)	
Milanóban	211
(Milanói lakásom. — Fofó kutyám élete és halála. — A japáni ember sirja. — Rothschild Adolf. — A párisi ostrom alatt min- denem elpusztult. — Nápolyi utunk. — Apám nem ad szállást. — Mit vétettem?)	
Genuában	231
(Milán Comello grófné. — St.-Dalmas fürdőben. — Orgyilkosság fenyeget. — Philomén. — Valsi barátaink. — Ducamp. — Ducamp halála.)	
Fiam születése	252
(Vanetti úrral leszámolok. — Bűnpöröm. — Velencei utaink. — Beppina halála. — Endre fiam megszületik.)	
Barátságom Garibaldival	268
(Meglátogatom Garibaldit Caprera szigetén. — Garibaldi Genuá- ban. — Fiam Garibaldinál. — De-Marini kertje. — Bonbonnel. Apám tervei. — A cselszövények.)	
Az adósok börtönében	283
(Üztorásom okosan beszél. — A bécsi ügynök. — A vasuti szerencsétlenség. — Az angol királynő nevében fogoly vagyok. — A börtön. — Börtönbeli barátaim. — A mogorva ezredes. — A vidám Stephenson szerelmi ügye. — Ügyvédem Goldberg.)	
Menekülésem	305
(Ügyvédem esze. — Pénzem elfogy, koplalok. — Utazásom Genuába. — Apám kitagad. — Haldokló apám mellett. — Temetésére nem mehettem.)	

Gróf Károlyi Gábor észak-afrikai utazásainak térképe.